

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

ҚАЛАНДАР САПАЕВ

ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ТИЛИ

(морфемика, сўз ясалиши ва морфология)

ТОШКЕНТ – 2009

АННОТАЦИЯ

Мазкур услубий қўлланма ўзбек тили ва адабиёти йўналиши ўқув режасидаги «Ҳозирги ўзбек адабий тили» фани дастурига мувофиқ тайёрланди. Услубий қўлланмадан қуйидаги бўлимлар ўрин олган: 1) морфемика; 2) сўз ясалиши; 3) морфология.

«Морфемика» бўлимида сўзнинг маъноли қисмлари ва уларнинг турлари, хусусиятлари, сўзнинг морфем структурасидаги (таркибидаги) ўзгаришлар ҳақида; «Сўз ясалиши» бўлимида ҳозирги ўзбек адабий тилида янги маъноли сўз ҳосил қилишнинг муҳим белгилари, сўз яшаш усуллари ҳақида; «Морфология» бўлимида сўзнинг грамматик шакллари, сўз туркумлари ва уларга хос грамматик категориялар ҳақида маълумот берилди.

Масъул муҳаррир: филология фанлари номзоди,
доцент М.Ҳамроев.

Тақризчилар: филология фанлари доктори,
профессор Ҳ.Шамсиддинов,
филология фанлари номзоди,
профессор Р.Юнусов.

Корректорлар: М.Сафарниёзова,
Н.Аҳмедова.

Саҳифаловчи: Д.Товакалова.

Услубий қўлланма Низомий номидаги ТДПУ Илмий Кенгашининг 2008 йил 25 декабрдаги 5-сонли қарори билан нашрга тавсия этилган.

СЎЗ БОШИ

Ўзак ва аффиксларнинг таҳлили морфологияда ҳам сўз ясалишида ҳам учрайди. Лекин бу икки соҳанинг таҳлили ҳодисага қандай нуқтаи назардан ёндошишга қараб ҳар хил. Шу билан бир қаторда улар учун умумий бўлган ҳодисалар ҳам мавжуд. Шунга кўра ўзак ва аффикслар таҳлилида фақат шу соҳага алоқадор бўлган томонларгина таҳлил қилинади. Бу айрим қисм тилшуносликда «морфемика» деб аталади. Қўлингиздаги ушбу рисолада бу соҳага алоқадор бўлган масалалар қуйидагилардан иборат: аввало *морфема* термини изоҳланиб, ундан кейин морфеманинг турлари (ўзак ва аффиксал) ҳақида маълумот берилади. Шунингдек, морфемаларга ажратилишнинг қонуниятлари (синхрон аспектда), морфемага қўйиладиган талаблар, аффиксал морфемаларнинг турлари, уларнинг ўзак морфемага қўшилиш тартиби, сўз ва шакл ясаш даражалари каби қатор масалаларга ҳам ўрин берилган.

Тилшуносликнинг сўз ясалиши бўлимида, биринчидан, янги лексик бирликларнинг қандай ҳосил қилиниши, иккинчидан, мавжуд ясалмаларнинг қандай пайдо бўлганлиги текширилади. Текширишнинг бу икки томони ўзаро бир-бири билан боғлиқ ҳодисалар ҳисобланади. Сўз ясаш турли усуллар билан амалга оширилади. Бу усуллар лексик-семантик, фонетик, грамматик ҳодисалар билан чамбарчас боғлиқ. Маълумки, сўз ясалиши ҳодисаси илгари тилшуносликнинг айрим бир соҳаси сифатида эмас, балки морфология ичида текширилиб келинган. Бундай ўрганиш энг асосий усуллар – сўз ясашнинг ҳам, шакл ясашнинг ҳам бир хилда (аффиксация) бўлиши, кўпгина ясовчиларнинг сўз туркумлари билан ҳам боғлиқ бўлиши (–ла аффикси феълликни кўрсатиши билан бир қаторда сўз ҳам ясайди) бир қадар чалкашликларга олиб келарди. Шунга кўра, кейинги вақтларда нашр этилаётган ишларда, ҳатто айрим мактаб грамматикаси дарсликларида ҳам сўз ясалиши тил

фанининг мустақил қисми сифатида морфологиядан ажратилиб, алоҳида бўлим сифатида берилган.

Ҳақиқатан ҳам сўз ясалиши тилшунослик фанининг айрим бир бўлими, мустақил лингвистик соҳа, тармоқ бўлиб, у сўзларнинг ясалишини, янги сўз яшашнинг қонун-қоидаларини, моделларини, воситаларини ва шу билан боғлиқ ҳолда ясалиш структурасини текширади. Демак, бу соҳанинг объекти сўздир. Қўлингиздаги ушбу қўлланмада сўз ясалишига тааллуқли бўлган барча масалаларни имкон даражасида ёритиб беришга ҳаракат қилинди. Сўз ясалиши ҳақидаги барча маълумотлар синхроник аспектта амал қилинган ҳолда баён этилди.

Грамматика тилшунослик фанининг бир қисми бўлиб, у тилнинг грамматик қурилишини текширади. Демак, у сўз ва гапнинг ҳар бир тилдаги шаклий томонларини – сўзнинг шаклан ўзгаришларини, сўз қўшишнинг, сўз бирикмаларининг турли кўринишларини, воситаларини ва гапнинг структурасини, турларини ўрганади. Бу ҳол грамматиканинг қуйидаги 2 қисмдан иборат эканлигини кўрсатади.

1. Морфология; 2. Синтаксис.

Морфологиянинг объекти сўзнинг грамматик томонидир, (сўзнинг грамматик томони деганда, унинг от, сифат, феъл каби грамматик категорияларга бўлиниши тушунилади). У сўзни тилнинг грамматик системаси нуқтаи назаридан текширади. Сўзнинг морфологик таркиби деганда морфологик категориялар, сўзнинг морфологик шакллар системаси, сўз шакллариининг ҳосил бўлиш йўллари, воситалари, сўзларнинг лексик-грамматик категориялари тушунилади.

Морфологиянинг асоси кенг маънода шакл яшашдир, сўзнинг шаклидир. Фонетиканинг асосини унли-ундош, жарангли-жарангсиз каби фонетик оппозициялар ташкил қилганидек, морфологиянинг асоси бир-бирига зид, лекин ўзаро боғланган грамматик оппозициядир (бирлик-кўплик, бўлишли-бўлишсиз каби).

Морфология ва синтаксис бир-бири билан узвий боғлиқдир. Чунки тилнинг грамматик қурилиши яхлит система бўлиб, у морфологик ва синтактик ҳодисалардан, уларнинг қисмлари ўзаро муносабатда бўлган бир бутунлик, ягона система ҳосил қилишидан иборатдир.

Морфологиянинг асоси кенг маънода шакл (сўз шакли) ясашидир. Демак, морфология сўз ҳақидаги таълимотдир.

Морфологиянинг сўз ҳақидаги грамматик таълимот сифатида таърифланиши, унинг текшириш объектлари доирасига сўзларнинг лексик-грамматик категорияларга бўлиниши – сўзларнинг туркумланишини ҳам (от, феъл каби) киритишга имкон беради.

Морфология билан синтаксиснинг яқин муносабати жуда кўп ҳодисаларда сезилиб туради:

1) гапда сўзларнинг боғланиш усуллари ва алоқа шакллари сўзнинг шаклий ўзгариши – морфологик ўзгариши билан боғлиқ;

2) сўз туркумлари ва грамматик категориялар билан гап бўлаклари орасида боғланиш бор, яъни сўзнинг қандай гап бўлаги вазифасида келиши унинг морфологик шакли билан белгиланади;

3) шакл ўзгартирувчи аффикслар ва кўмакчилар синтактик муносабат ифодалайди;

4) сўзларни от, феъл каби гуруҳларга ажратишнинг бир асоси уларнинг синтактик белгисидир.

Қўлланма бўлажак бакалаврларга морфемика, сўз ясалиши ва морфологиядан маълумот беришга мўлжалланган.

МОРФЕМИКА

Морфемика сўзнинг энг кичик маъноли қисмлари ҳақидаги таълимотдир. Бу кичик қисмлар тилшуносликда **морфемалар** деб юритилади. Масалан, *пахтакорларимизга* сўзи *пахта*, *-кор*, *-лар*, *-имиз*, *-га* қисмларидан иборат. Бу қисмлар турли хил сўзлар таркибида қатнашиб, ўзига хос маънолар ифодалайди. Бу қисмлар яна бўлинадиган бўлса, унинг маъноси йуқолади. Демак, морфема сўзнинг энг кичик маъноли қисмидир.

Морфема таркибига кўра фонемалар комплексидан, баъзан битта фонемадан иборат бўлади. Масалан, *у-ни*, *китоб-и*.

Морфема сўз тузилишида зарур бўлган энг кичик маъноли қисм бўлиб, у ясама сўзларнинг ҳам, сўз шаклларининг ҳам таркибига киради ва шу шаклларда ажратилади. Бошқача айтганда, морфема аффикслари бўлган сўзлардагина ажратилади. Масалан, *гулзор*, *пахтакор*, *темирчилик*, *ўқиганман* каби қисмлар морфемаларга ажратилади, аммо *уй*, *китоб*, *олма*, *оқ*, *кўм-кўк* каби сўзлар морфемаларга ажратилмайди. Улар яхлит сўзлардир.

Морфемалар вазифасига кўра сўз ясалишига ҳам сўз ўзгаришига ҳам алоқадордир. Масалан, *темир-чи* сўз яшаш, ҳодисаси, *темир-ни* шакл яшаш ҳодисасидир. Кўринадики, «яшаш» термини (кенг маънода) ҳосил қилиш маъносини ифодалайди.

Морфема энг кичик маъноли қисм сифатида шу тилда (ўзбек тилида) сўзловчиларнинг хотирасида сақланади. Бу эса сўзларни маъноси англашилиб турадиган қисмларга ажратиш ва, аксинча, хотирада мавжуд бўлган морфемалар асосида янги сўз яшаш ёки сўзларни турли грамматик шаклларга кўра ўзгартириш имкониятини беради. Шу жиҳатдан қараганда, морфема, ҳаммадан бурун, тилнинг энг муҳим элементиدير. Бироқ морфема ўз ҳолича хотирада сақланибгина қоладиган нарса бўлибгина қолмай, балки грамматик шаклларнинг тузилишида ҳам иштирок этади. Бу жиҳатдан эса морфема тил элементи бўлиши билан бирга, аynи замонда нутқ элементи ҳам ҳисобланади.

Морфема бирор сўз доирасига кирмай туриб, лексик ёки грамматик қийматга эга бўлмайди. Масалан, *-чи*

аффикси гарчи ўзбек тилида шахс оти ясовчи элемент сифатида хотирада сақланса-да, аммо у ҳали бунда конкрет бирон шахс оти назарда тутилмайди. Шунингдек, *-ни* аффикси тушум маъносидаги тил элементи сифатида хотирада сақланса ҳам, у конкрет сўзнинг тушум келишиги маъносини билдирмайди.

Морфеманинг лексик ёки грамматик характердаги конкрет маънога эга бўлиши фақат нутқда, яъни гапда юзага келади. Шунинг учун сўзларнинг морфемаларга бўлиниши нутқ жиҳатидан эмас, тил жиҳатидандир.

Ҳозирги ўзбек тилида мавжуд бўлган сўзларнинг морфологик тузилиши таҳлил қилинар экан, унда ажратиладиган ҳар бир морфема ҳозирги пайтда англаниши, яъни маъноси тушунарли бўлиши шарт. *Шунинг учун ҳозирги ўзбек тилидаги морфемаларни сўзнинг ҳозирги даврда тушунарли бўлган, хотирада тил элементи сифатида сақланадиган энг кичик маъноли қисмлари* деб таърифлаш мумкин. Масалан, *талабалар + нинг, санъат + кор + лар + имиз + нинг, тин + ч + лик + парвар + лик, мустақил + лик + ни* кабилар.

Қўшимчали содда сўзларни морфемаларга (ўзак ва қўшимча) ажратиш тартиби қўшма, жуфт ва такрорий сўзларга тадбиқ қилиниши у қадар тўғри бўлмайди. Чунки бу сўзлар таркибидаги ҳар бир қисм (компонент) аслида сўзга хос бўлган грамматик тугалликка эга. Шунинг учун бу қисмлар маълум «ички» грамматик муносабатда бўлади. Масалан, *Янгиер, ошқозон, учбурчак, бешбармоқ (овқат) Янгиобод, Мирзачўл, отқулоқ, ош-нон, қозон-товоқ, баланд-паст, қоп-қоп (бугдой), тоғ-тоғ (пахта), кўм-кўк (осмон)* каби қўшма, жуфт ва такрорий сўзларнинг ҳар бири грамматик жиҳатдан тўла шаклланган сўздан ташкил топган. Бундан ташқари, улар таркибида аффикслар ҳам йўқ.

Аммо баъзи қўшма ва жуфт сўзларда аффикс морфемалар бўлиши мумкин. Бундай пайтда улар морфемаларга ажратилади. Масалан, *кун + га-боқ + ар, муз ёр + ар, ол-иб сот-ар, қўл + ма-қўл, кун + дан-кун + га, ой + ма-ой* каби.

Шундай қилиб, *морфема* сўзнинг ҳозирги пайтда янгидан маъноли қисмларга бўлинмайдиган ҳар бир ўзаги, ҳар бир қўшимчасидир.

Морфемалар маъно ва вазифасига кўра 2 хил бўлади.

1. Ўзак морфема. 2. Аффиксал морфема.

Ўзак морфема. Ўзак морфема сўзнинг лексик маъносини билдирувчи асосий қисм бўлиб, қўшимчалар шу ўзак билан биргаликда қўлланади. Шунга кўра, ўзак морфема асосий морфема, аффиксал морфема эса эргаш ёки ёрдамчи морфема деб ҳам юритилади. Ўзак морфема сўз ясалиши учун ҳам, шакл ясалиши учун ҳам асос ҳисобланади. У сўзнинг семантик ядросини ташкил этади.

Масалан, *пахтакор, пахтазор, пахтачилик* каби сўзларда *пахта* – сўз ясалиши учун асос бўляпти. *Пахтани, пахтанинг, пахталар* каби сўзларда у шакл ясалиши учун асос ҳисобланади.

Сўзга турли хил морфемалар қўшилиб келганда ҳам, ўзакнинг маъноси ўзгармайди. Ундан ясалган янги сўзларнинг – ясалмаларнинг маъноси ҳар вақт ўзак морфеманинг маъноси билан боғланган, шу маънога асосланган бўлади. Масалан *ақл, катта, темир, арава, тер, ўр* каби сўзлардан ясалган *катта-лик, темир-чи, арава-каш, тер-им, ўр-оқ* каби ясалмаларнинг маъноси юқоридаги сўзларнинг маъносига асосланади.

Ўзакнинг қўшимчага нисбатан етакчи экани фақат семантик жиҳатдандир. Чунки у сўзнинг таркибий элементи тил бирлиги бўлган сўзлар сингари ҳали маълум грамматик ҳолида ва қонунлар таъсирида бўлмайди. Шунинг учун ҳам ўзак грамматик қийматга эга бўлган бирлик деб эмас, балки лексик қийматга эга бўлган энг кичик бутунлик деб баҳоланади.

Ўзак морфема ясама бўлмайди. У фақат туб бўлади. Ясама ўзак дейиш – бу сўзда икки ва ундан ортиқ ўзак бўлиши мумкин демакдир. Масалан, *теримчи* сўзининг *тер* – (туб) ва *терим* – (ясама) ўзакларига, *билимдонлик* сўзининг *бил* – (туб) *билим* – (1-ясама), *билимдон* – (2 ясама) ўзакларга ажратиш лозим бўлади. Ваҳоланки, бу сўзларда биттадан (*тер* ва *бил*) ўзак морфема бор. Демак, битта сўзда фақат битта ўзак бўлади. Ўзак фақат қўшимчали сўзлардагина мавжуд.

Сўзни ўзак ва қўшимчага ажратишнинг икки шарти бор:

1. Ўзак деб ажратиладиган қисм бугунги тилда мустақил маъно ифодалаши, бошқа қўшимчалар қабул қила олиши шарт.

2. Қўшимча деб ажратиладиган қисм эса бошқа ўзакка ҳам қўшила олиши шартдир. Масалан *йиғ+им, тер-им, йиғ-ма, бос+ма, бос-иқ, тўс-иқ, ўр-им, бос-им* каби.

Таъкидланганидек, ўзак аввало, сўздаги асосий туб, энг туб лексик маънони ифодалайди. У сўзнинг семантик ядросини ташкил қилади. Бу маъно ҳали ўз характерига кўра конкретлашмаганлиги учун абстракт маъно ҳисобланади. Аммо ўзбек тилида ўзакнинг маъноси фақат абстракт (мавҳум) бўлади, дейиш унчалик тўғри бўлмайди. Яъни ўзакнинг маъноси ҳам конкрет, ҳам абстракт бўлади. Масалан, *терим, терма* сўзларининг ўзаги биринчисида «йиғиштириб олиш» (пахтани), иккинчисида предметларни (шахсларни) «тўплаш», «танлаш» маъносини ифодалайди. Бу ҳолатда ўзак абстракт маъно ифодалаган. Аммо *пахтани, пахтанинг* каби сўзларидаги *пахта* – ўзаги маълум бир предмет тушунчасини (конкрет маънони) ифодалаган. Демак, ўзбек тилидаги ўзак ҳам конкрет, ҳам абстракт маъно ифодалайди.

Ўзакнинг маъноси баъзи сўзларда сўзнинг реал лексик маъносига тенг келса, баъзи сўзларда тенг келмайди. Масалан, *китобдан* сўзининг лексик маъноси шу сўзнинг ўзаги – *китоб* англатган маънога тенг келади. Шу ўринда, демак, ўзакнинг маъноси лексик маънодан иборат. Аммо *бошлиқ, бошла, бошқарма* сўзларининг лексик маънолари *бош (голова)* ўзаги англатган маънодан фарқ қилади. Чунки юқоридаги сўзларнинг ўзаги *бош* – ўша сўзларнинг лексик маъноларини ифодаламайди, балки шу сўзларнинг асосида ётган умумий, абстракт тушунчани ифодалайди. Бу тушунча алоҳида *бош – (голова)* сўзининггина лексик маъноси бўлиши мумкин.

Ўзак морфема ўз конкрет маъносидан узоқлашиб, умумий характерда маъно ифодалайдиган воситага, яъни аффиксал морфема айланиши мумкин. Масалан, *ошхона, ишхона, чойхона, талабнома, таклифнома, рухсатнома* каби сўзлардаги *хона, нома* элементлари шу ўринда бир иш фаолият жойи маъносини, бирор предмет тури маъносини ифодаловчи қўшимчага айланган.

Сўз ва ўзак.

1. Сўз. Ўз товуш қобигига эга бўлган, нарса-ҳодисалар, жараёнлар, шахслар, белги ва миқдорларни, хусусиятларни, ҳаракат ва ҳолатни алоқа ва муносабатларни номлаш учун хизмат қиладиган, мустақил лугавий маънога эга бўлган, шунингдек, турли хил грамматик маъно ва вазифаларда қўлланадиган тил бирлигидир. Сўз гапнинг (нутқнинг) қурилиш материали ҳисобланади. Демак, сўз объектив борлиқдаги предмет ёки ҳодисалар ҳақидаги тушунчанинг товуш воситаси билан ифодаланишидир. Сўз, маъно ифодалаш билан бирга, эмоцияларни, ҳис-туйғуларни ҳам билдириши мумкин (масалан, ундовлар). Келиб чиқадики, сўз тушунчани ифодалайди ёки ҳис-туйғуларни билдиради. Буларнинг ҳаммаси сўзнинг маъно томонидир. Сўз якка ҳолда билдирган маъносидан ташқари, қўлланишда, нутқ ичида кўчган маънода ҳам ишлатилиши мумкин, эмоционал бўёққа эга бўлиши мумкин. Масалан: *болам сўзи ўрнида бутам, қўзим, чирогим, дейиш, боласи кўп ўрнига жўжаси кўп, фарзанд ўрнига тирноқ (фарзандга зор – тирноққа зор) дейиш, бутам, болажоним, болагинам, қизалогим, отажон, жон отам, жоним отам* каби қўллашлар сўзларнинг эмоционал бўёғи ҳисобланса, *Оҳ қандай гўзал манзара, ҳаҳ, ҳали оқибат шуми? О, у юрак, о у тилла бош, (У.Носир)* каби гаплардаги ундов сўзлар турли хил эмоцияларни (ҳис-ҳаяжон) ифодалаган.

2. Ўзак. Морфема структураси жиҳатидан бўлинмас ҳолдаги сўзнинг ўзак билан бир хил кўринишда келиши бу элементларнинг яқин муносабатини кўрсатади. Аммо, шундай бўлса ҳам, улар бир-бирига тенг ҳодисалар эмас. Масалан, *темир- темирчи, ўр-ўроқ, тил – тилшунос, иш – ишла*, бунда *темир, ўр, тил, иш* сўзлари нутқда бошқа сўзлар билан синтактик алоқага кириша олади (*қизиқ, китоб, темир панжара, ўзбек тили, иш бошламоқ*), аммо шу шаклдаги *темирчи, китобхон ўроқ, ишла, тилшунос* сўзларидаги ўзақлар эса сўзнинг бир элементи бўлиб, бундай хусусиятга эга эмас. Сўзнинг ўрни билан, морфемаларга бўлиниши, морфеманинг эса ажралмас элемент эканлиги, сўзнинг грамматик жиҳатдан шаклланган бир бутунлик бўлиб, аниқ бир лексик-грамматик категорияга – сўз туркумига кириши, бундай туркумларга ажралишининг сўзгагина хослиги каби

ҳодисалар ўзак билан сўз орасидаги фарқлардандир. Шунингдек, сўз нутқда гап бўлаги вазифасида келади ва ўз маъносидан ташқари, турли хил қўшимча маъноларни ҳам ифодалайди. Демак, морфема сўз ичида, сўз эса нутқ ичида яшайди.

Айтилган фикрларни яқунлаб ўзакка шундай таъриф бериш мумкин: ўзак сўзнинг қўшимчаларни ажратгандан сўнг қоладиган, ҳозирги туб лексик маънони ёки лексик маъно асосида ётган умумий тушунчани ифодаладиган энг кичик қисмидир. У қўшимчаси мавжуд бўлган сўзлардагина ажратилади.

2. **Аффиксал морфема.** (лотинча *affixus* – «боғланган», – «бириктирилган»). Қўшимча мустақил қўлланмайдиган, боғлиқ ҳолда, ўзакка қўшилиб келадиган, ўзакнинг лексик-грамматик хусусиятлари билан боғлиқ бўлган ҳар хил маъноларни ифодалашга хизмат қиладиган морфемадир. Қўшимча ўзакнинг маъносига янги лексик белги – модал маъно ёки фақат грамматик маънода қўлланадиган ўзак ёнидаги ёрдамчи маънодир. Қўринадики, қўшимча, биринчидан, ўзак ифодаладиган туб лексик маънога янги лексик белги қўшиши мумкин.

Масалан, *темирчи* сўзидаги *-чи* қўшимчаси металлнинг бир тури маъносига шу металл билан шугулланувчи шахс белгисини қўшади. Бу белги алоҳида лексик маънони ташкил этмаса ҳам, мавжуд лексик маънога қўшилган янги белгидир. Иккинчидан, қўшимча ўзак ифодалаган маънога қўшимча грамматик маъно қўшиши мумкин. Масалан, *болалар китобларини ўқидилар* гапида *болалар* (эга), кўпликда бўлгани учун *китобларни* (тўлдирувчи) *ўқидилар* (кесим) ҳам кўпликда келган. Бу ўринда *-лар* қўшимчаси, бир томондан, предметнинг кўп сонли эканлигини (лексик белги), иккинчи томондан эса, бу қўшимча гапдаги бошқа сўзнинг сон жиҳатдан ўзига мос бўлишини талаб қилган.

Учинчидан, қўшимча ўзак ифодалаган маънога фақат грамматик маъно қўшиши мумкин. Масалан, *китоб-ни, китоб-нинг, китоб-дан, ўқиди-м, ўқиди-нг, ўқи-ди* каби.

Тўртинчидан, қўшимча ўзак ёнида туради. Ўзича ўзаксиз қўлланмайди. Ва, ниҳоят, бешинчидан, якка ҳолда маъно хусусияти реаллашмайди. Қўшимча ўз маъно хусусиятига кўра ўзак морфемага, яъни асосий морфемага таянади.

Шунинг учун қўшимча эргаш ёки ёрдамчи морфема ҳисобланади. Сўзнинг қисмлари бўлган ўзак билан қўшимча ўзига хос хусусиятлари билан бир-биридан фарқ қилади. Булар қуйидагилар:

1. Ўзак сўзнинг туб маъно ядросини ташкил қилади. Қўшимча эса морфемасиз лексик ёки грамматик маъно ифодаламайди, у нутқда оддий товушлар йиғиндиси бўлиб қолади: *-чи, -ли, -ги, -г, -и, -лик, -гар, -чир, -га (-га, -қа, -ка)* каби.

2. Ўзак лексик маъно томонидан бутун бир туб сўзга нисбатланиши мумкин. Масалан, *от (лиқ), бош (ла), иш(чи)* сўзлари *от, бош, иш* сўзларига нисбатланиши мумкин. Шунинг учун бу ўринда ўзакнинг маъноси бутун сўзнинг ҳам лексик маъносидир.

Ўзакнинг маъноси ҳар вақт ҳам сўзнинг маъносига тенг бўлавермайди. Яъни сўз ифодалаган маъно ҳамма вақт ўзак ифодалаган маънога тенг бўлмайди. Айниқса, сўз ясовчи қўшимчалари бўлган сўзларнинг маъноси ўзакнинг маъносига таянса ҳам, янги маъно бўлади. Масалан, *иш + чи, темир + чи, тил + шунос, иш + ла, оқ + ла, билим + ли, пахта + кор* сўзларининг маъноларини *темир, тил, иш, оқ, бил, пахта* ўзакларининг маъноларига солиштириб кўрсак, бир томондан, улар орасида семантик фарқ борлигини кўрамыз. Иккинчи томондан эса, уша маънолар ўзакларнинг маънолари билан ички жиҳатдан боғланганлигини, ундан келиб чиққанлигини кўрамыз.

Қўшимчалар эса бутун сўзга нисбатланмайди. Баъзан фонетик жиҳатдан бутун сўзга тенг келиб қолиши мумкиндай кўринса ҳам уни қўшимчанинг мустақил сўзга тенг келиб қолиши деб тушунмаслик керак. Масалан, *(из) чил, мис (кор), ўт (қиз), - ёза-(ман), ёза(сан), ёза(сиз)* қўшимчалари товуш томонидангина сўзга ўхшашдир.

3. Ўзак унлисиз бўлмайди. У фонетик жиҳатдан камида бир бўгинга тўғри келади. Масалан, *ош, иш, у, бу, шу, ун, бор, кел, ёз* каби. Қўшимчалар эса унлисиз ҳам бўла беради. Масалан, *(ўқи)т, (ишла)ш, (эла)к, (ялтира)қ, (тин)ч, (ишла)й* каби.

4. Ўзакнинг фонетик вариантлари камдан-кам бўлади. Масалан, *ёш(лик), ва (яш)а, онг(ли) ва анг(ла), сариқ ва*

сарг(ай) каби. Қўшимчаларда эса фонетик вариантлар нисбатан кўпроқ учрайди.

Масалан, *(турт)ки, (супур)ги, (чоп)қи, (чол)ги ёки (чол)гу; (эг)ик, (син)иқ, (буз)уқ, (тут)қин, (сўл)гин, (тур)гун; (уйин)чоқ, (эрин)чак, (сирган)чиқ, (қизган)чиқ* кабилар.

5. Сўзнинг ўзақ ва қўшимчаларга бўлиниши маъно жиҳатдан ўзаро алоқадор бўлган сўзларни бир-бирига солиштириб кўрганда, айниқса, аниқ ажралиб туради.

Масалан, *сувли, сувсиз, сувчи, сувдон, сувсира* сўзлари солиштириб қаралса, уларда бир морфеманинг айнан такрорланганини кўрамиз. Бу морфема *сув* бўлиб, у ўша сўзларнинг умумий ўзагидир. Бир умумий ўзакка эга бўлган бундай сўзлар *қариндош ёки ўзақдош сўзлар* дейилади. Аксинча, сўзнинг тузилишида ўзақлар ҳар хил, қўшимчалар эса бир хил бўлиши мумкин. Масалан, *темирчи, ишчи, тракторчи, балиқчи (қуш) доирачи* каби. Бироқ бундай сўзлар қариндош сўзлар деб айтилмайди.

6. Нутқда ишлатилиши жиҳатидан қараганда ўзакка нисбатан қўшимча кўпроқ такрорланади.

Масалан, *Қиш бўйи алақайси* ерларда *жунжиб чиққан қуш зотлари – чумчуқлар, читтаклар, тўрғайлар, саъвалар... ўз тўплари билан вижир-вижир, чуғур-чуғур сайраб куладилар* (А.Қодирий).

Бу гапдаги *вижир* ва *чуғур* сўзларини ҳисобга олмаганда сўзларнинг бирортаси ҳам такрорланган эмас. Ваҳоланки, *-лар* аффикси 8 марта, *(и)б* қўшимчаси 2 марта, *-и* қўшимчаси 3 марта такрорланган.

Аффиксал морфемаларнинг хусусиятлари

Аффиксал морфемалар маъноси ва функциясига кўра икки турга бўлинади: 1) сўз ясовчи қўшимчалар; 2) шакл ясовчи қўшимчалар.

Сўз ясовчи қўшимчалар. Бу қўшимчалар турли сўзларга қўшилиб, унинг маъноси билан боғланган янги сўз ҳосил қилади. Масалан, *-м (-им, -ум)* қўшимчаси ҳаракат ва ҳолат англатган *билмоқ, термоқ, тўпламоқ, кечирмоқ, тузмоқ* каби феъллардан нарсалик маъносини, иш-ҳаракат натижасини ифодаловчи от яшашга хизмат қилади: *билим, терим, тўплам, кечирим, тузум* каби.

Ясовчи қўшимчалар бир туркум доирасига мансуб янги сўз ясашга (*бола-лик, сир-дош, олма-зор* – отдан от ясалган) ва бир туркумдан бошқа туркум сўзи ясашга хизмат қилади: *суз-ма, қир-гич, ўс-ма, кул-ги, туша-к* (феълдан от ясалган), *кўз-ла, варақ-ла, завқ-лан, бой-и* (отдан феъл ясалган), *кес-кин, чоп-қир, оч-иқ* (феълдан сифат ясалган), *кўк-ар, кенг-ай, янги-ла, оқ-ла* (сифатдан феъл ясалган) каби.

Сўзга бирдан ортиқ ясовчи қўшимча қўшилиши билан унинг таркиби мураккаб қурилишга эга бўлиб боради: *билимдонлик* сўзи *билимдон* яшаш асосидан *-лик* қўшимчаси орқали ясалган. *Билимдон* сўзи учун эса *билим* яшаш асоси ва *-дон* яшаш воситаси бўлиб хизмат қилган. *Билим* сўзи ҳам, ўз навбатида, *-им* қўшимчаси орқали *бил* асосидан ясалган.

Ясовчи қўшимчаларнинг сўз яшаш даражаси бир хил эмас. Айрим қўшимчалар жуда кўп миқдорда янги сўзлар яшаш учун хизмат қилса, баъзилари миқдор жиҳатидан камроқ сўз ясайди ёки сўз яшаш хусусиятини ҳозир умуман йўқотган. Ясовчи қўшимчалар шу жиҳатдан уч турга бўлинади: 1) *унумли қўшимчалар*; 2) *камунум қўшимчалар*; 3) *унумсиз қўшимчалар*.

1. Жуда кўп янги сўз ясашга хизмат қилувчи қўшимчалар *унумли қўшимча* дейилади: *иш-чи, тарих-чи, трактор-чи, жанг-чи, бўёқ-чи; ақл-ли, бола-ли, гайрат-ли, ейиш-ли; туз-ла, оқ-ла, жой-ла; бўл-ма, мосла-ма, қатла-ма, бола-лик, ёш-лик, тинч-лик, дўст-лик* каби.

2. Камроқ сўз яшаш учун хизмат қилувчи қўшимчалар *камунум қўшимча* дейилади: *таро-қ, тирно-қ; тош-қин, ён-гин, қир-гин; меҳнат-каш, чизма-каш; эк-ин, йиғ-ин, туг-ун*.

3. Ҳозирги ўзбек тилида янги сўз яшаш хусусиятини йўқотган қўшимчалар *унумсиз қўшимча* дейилади. Бу қўшимчалар ўзбек тилида маълум даврларда янги сўзлар яшаш учун хизмат қилган бўлса ҳам, ҳозирги вақтда тилда саноқли сўзлар таркибидагина сақланиб қолган: *қоро-вул, дард-чил, эп-чил, югур-дак, кекир-дак* кабилар.

Сўз ясовчиларнинг асосий қисмини ўзбек тилининг ўз қўшимчалари ташкил қилади. Шу билан бирга, ўзбек тилида бошқа тиллардан ўзлашган ясовчилар ҳам қўлланади; *-дор, -кор, -зор* кабилар тожик тилидан ўзлашган. Бу ясовчилар дастлабки вақтларда тожик тилидан қабул қилинган сўзлар

таркибида қўлланган бўлиб, кейинчалик сўз яшаш воситаси сифатида ўзбек тилидаги сўзларга ҳам қўшилиб, янги сўз яшаш вазифасини ўтай бошлади: *туз-дон, кул-дон, салмоқ-дор, олма-зор, узум-зор, тил-шунос, тупроқ-шунос, пахта-кор, сер-сув, но-ўрин* каби.

Рус тилидан қабул қилинган *реалист, редакция, студент, аспирант, директор* сингари сўзлар таркибидаги *-ист, -изм, -ция, -ант (-ент), -тор* кабилар ўзбек тилида сўз ясовчи қўшимчалар қаторига киритилмайди. Бундай сўзлар ўзбек тилида морфемаларга ажратилмайди, балки яхлит бир сўз сифатида қаралади.

Шакл ясовчи қўшимчалар. Бу қўшимчалар сўзнинг лексик маъносини ўзгартирмайди, янги сўз ясамайди, балки шу сўзнинг грамматик шаклини ясайди, унга янги грамматик маъно қўшади, кичрайтириш, эркалаш, такрор, давомлилик каби ҳар хил қўшимча маъно англатувчи ёки сўзнинг гапда бирор вазифани бажаришга мослашган шаклларини ясайди. Масалан, *пахта-нинг, пахта-дан, пахта-ни, пахта-га; ватан-им, ватан-инг, ватан-и; келган-ман, келган-сан; ўқи-ди-м, ўқи-ди-нг; икки-нчи, кел-ар, кел-иб; уй-ча, қуш-ча, қўзи-чоқ, катта-гина* каби.

Шакл ясовчи қўшимчалар ўз хусусиятига қараб икки турга бўлинади: 1) *категориал шакл ясовчи қўшимчалар*; 2) *нокатегориал шакл ясовчи қўшимчалар*.

Категориал шакл ясовчи қўшимчалар сўзларнинг ўзгариши билан боғлиқ бир бутун системани ташкил қилган грамматик шаклларни ҳосил қилади ва улар маълум грамматик категорияларга, парадигмаларга бирлашади. Жумладан, от ва отлашган сўзларга хос грамматик сон, эгалик ва келишик шаклларини ясовчи қўшимчалар; феълларга хос шахс-сон шакллари, замон шакллари ва у билан боғлиқ майл шаклларини ясовчи қўшимчалар категориал шакл ясовчи қўшимчаларга киради.

Нокатегориал шакл ясовчи қўшимчалар грамматик маъно ифодаловчи шакл ясайди, лекин бу қўшимчалар шакллар системасини – парадигмани ҳосил қилмайди. Булар асосан қуйидагилар:

1. Отларда кичрайтириш, эркалаш, чегара каби ҳар хил маъноларни англатувчи шакл ясовчи қўшимчалар: *-ча, -лоқ, -*

чак, -чоқ, -гина, -гача: уй-ча, бута-лоқ, қўзи-чоқ, келин-чак, шаҳар-гача каби.

2. От, сифат ва равишларда модаллик (-гина: қиз-гина, яхши-гина, тез-гина), сифатларда белгининг кучсиз экани каби маъноларни аниқлатган шакл ясовчилар (-иш, - (и)мтир: кўк-иш, кўк-имтир).

3. Сонларда доналик, чама, жамловчи, тартиб сон турларини ясовчи қўшимчалар: -та, -ча, -ов, -ала, - (и)нчи: икки-та, уч-ов, беш-та-ча, тўрт-инчи каби.

4. Феълларда ҳаракатнинг такрор, давом, кучсизланиш каби миқдор шакллари ёки бирор вазифани бажаришга мослашган сифатдош, равишдош ва ҳаракат номи шакллари ясовчи қўшимчалар: -(и)мсира, -(и)нқира, -гила, -ган, -(и)б, -гач, -моқ: кул-имсира, югур-гила-моқ, кел-ган, кел-иб, кел-гач, кел-моқ каби.

Қўшимчаларнинг сўзга қўшилиш тартибида маълум қонуният бор. Маълумки, сўз ясовчи қўшимчалар сўзнинг материал қисмига, лексик маъно ифодаловчи қисмига киради. Шунга кўра, табиий равишда, бу турдаги қўшимчалар сўзга шакл ясовчи қўшимчалардан олдин қўшилади: *ишчи + лар, ишла + ди, чиройли + роқ* ва б.

Шакл ясовчи қўшимчаларнинг синтактик муносабат ифодаламайдиган тури синтактик муносабат ифодаладиган туридан олдин қўшилади: *ишчи-лар-га, ишла-ма-ди, ишла-яп-ти* каби.

Демак, сўзда сўз ясовчи қўшимча, шакл ясовчи қўшимчанинг синтактик муносабат ифодаламайдиган ва бундай муносабатни ифодаладиган тури қатнашганда, уларнинг қўшилиш тартиби қуйидагича бўлади: *ўзак + сўз ясовчи қўшимча + синтактик муносабат ифодаламайдиган шакл ясовчи қўшимча + синтактик муносабат ифодаладиган шакл ясовчи қўшимча: иш + чи + лар + га, иш + ла + яп + ти*.

Ўзбек тилида қўшимчалар суффикс характерида бўлади, яъни сўзда ўзакдан кейинги ўринда туради: *иш-чи, қиш-ла, куч-ли, мактаб-ни, бола-лар, ишла-син, ишла-т-яп-ман* каби. Лекин бошқа тилардан кириб ўзлашиб қолган сўзларда ўзак олдида қўшилувчи қўшимчалар (префикслар) ҳам бор. Булар сўз ясовчилар доирасидагина учрайди: *сер-ҳаракат, сер-қатнов, сер-ташвиш; ба-қувват, бе-нуқсон, бе-ташвиш; анти-фашист, анти-демократия* каби.

Қўшимчалар структура жиҳатидан содда ёки қўшма бўлади. Масалан, *пахтакор*, *пахтадан* сўзларидаги *-кор* ва *-дан* қўшимчалари содда қўшимчалардир. Демак, содда қўшимчада, ҳозирги ўзбек тили нуқтаи назаридан, маъноли қисмлар бўлмайди, у биргина маъноли қисмдан иборат бўлади.

Қўшма қўшимчалар ҳозирда мустақил қўшимча сифатида қўллана оладиган икки ёки ундан ортиқ қўшимчанинг ўзаро бирикиб, бир қўшимча - бир морфема ҳолига келишидан туғилади. Масалан, *мўлчилик*, *одамгарчилик*. Ҳозирги ўзбек тилида *-чи*, *-лик* ва *-гар* қўшимчалари сўз ясаш учун хизмат қилади, яъни уларнинг ҳар бири алоҳида бир қўшимчадир (*суб-чи*, *дўст-лик*, *зар-гар* каби). Лекин *мўлчилик*, *одамгарчилик* сўзлари таркибидаги *-чилик* ва *-гарчилик* қўшимчалари яхлитлигича бир қўшимча ҳисобланади (улар қисмларга ажралмайди). Чунки ҳозирги ўзбек тилида *мўлчи*, *одамгар* ёки *одамгарчи* сўзлари йўқ. Демак, бирдан ортиқ аффиксал морфеманинг ўзаро бирикиб бир бутун ҳолга келишидан ҳосил бўлган қўшимча қўшма қўшимча дейилади.

Қўшма қўшимчалар вазифаси бир хил ёки вазифаси ҳар хил бўлган қўшимчаларнинг бирикувидан ҳосил бўлиши мумкин. Масалан, *серобгарчилик* сўзидаги *-гарчилик* учта сўз ясовчи қўшимчанинг бирикишидан ҳосил бўлган. *Завқланмоқ* сўзидаги *-лан* қўшимчаси бир сўз ясовчи (*-ла*) ва бир шакл ясовчи (даража ясовчи *-и*) қўшимчанинг бирикишидан ҳосил бўлган. *Келмоқда* сўзидаги *-моқда* қўшимчаси икки шакл ясовчи (*-моқ* ва *-да*) қўшимчанинг бирикишидан ҳосил бўлган.

Қўшимчаларда шакл ва маъно муносабати

Сўзларда бўлганидек, қўшимчаларда ҳам шакл ва маъно муносабати асосида омонимия, полисемия, синонимия каби ҳодисалар учрайди.

Аффиксал омонимия. Шаклан бир хил бўлиб, маъно жиҳатидан турлича туркумларга хос сўз ясовчи ва шакл ясовчи қўшимча *омоним қўшимча* дейилади. Улар шаклан бир хил бўлса ҳам, лекин маъно жиҳатидан бир-бири билан боғлиқ бўлмаган бошқа-бошқа қўшимча ҳисобланади.

Аффиксал омонимия қуйидаги кўринишларга эга:

1. Сўз ясовчи қўшимчалар ўзаро омонимлик муносабатида бўлади. Сўз ясовчи қўшимчаларнинг бир сўз туркуми доирасида омонимлик ҳолатида бўлиши жуда кам учрайди. Бу ҳодиса кўпинча икки, баъзан уч сўз туркуми доирасида бўлади.

Сўз ясовчи қўшимчаларнинг омонимлик муносабатида бўлиши қуйидагича:

а) *-к, -қ (-ик, -ик, -ук, -оқ)*: *кўра-к, теш-ик, соч-ик, ют-ук, туз-оқ, ўр-оқ* (от); *эг-ик, син-ик, қўрқ-оқ, юм-ук* (сифат); *кўз-ик, кеч-ик, чин-ик* (феъл) каби;

б) *-ги (-ки, -қи)*; *супур-ги, чоп-қи, теп-ки* (от); *куз-ги, кеч-ки, қиш-ки* (сифат) каби;

в) *-ин, -ун. эк-ин, тут-ун, йиг-ин* (от); *эрк-ин, яшир-ин* (сифат) каби;

г) *-лик; бола-лик, пахтачи-лик, яхши-лик* (от); *ҳафта-лик, кун-лик, туш-лик, бухоро-лик* (сифат);

д) *-қин, -гин (-қун, -гун)*; *тош-қин, ён-гин, уч-қун* (от); *ёр-қин, оз-гин, тур-гун* (сифат) каби;

е) *-дон: туз-дон, кул-дон, қалам-дон* (от); *билим-дон, гап-дон, қадр-дон* (сифат) каби.

2. Сўз ясовчи қўшимча билан шакл ясовчи қўшимча омонимлик муносабатида бўлади:

а) *-чак, -чоқ, -чиқ: куюн-чак, мақтан-чоқ, сирган-чиқ* (сифат); *келин-чак, той-чоқ, қоп-чиқ* (отнинг кичрайтиш — эркалаш шакли) каби;

б) *-ча, -ларча, -лаб: қисқа-ча, яширин-ча, дўст-ларча, мард-ларча, ой-лаб, йил-лаб* (равиш); *уй-ча, шаҳар-ча* (отнинг кичрайтиш шакли); *ўн-ларча, юз-лаб, ўн-лаб* (сон шакллари) каби;

в) *-ма; газла-ма, чилдир-ма, ус-ма* (от) ва *яса-ма, тут-ма, қайнат-ма* (сифат); *кел-ма, ўқи-ма, бор-ма* (феълнинг бўлишсиз шакли) каби;

г) — (а)р: *кўк-ар, оқ-ар* (сифатдан феъл ясалган); *кел-ар, бор-ар, ёз-ар* (сифатдош шакли) каби;

д) *-сиз: сув-сиз, куч-сиз, поён-сиз* (сифат); *кела-сиз, ишляп-сиз, ўқиган-сиз* (феълнинг шахс-сон шакли) каби;

е) *-и, (а)й: чанг-и, бой-и, тинч-и, куч-ай, кенг-ай* (феъл ясовчи); *қишлоқ-(г)-и, мактаб-и* (эгалик шакли); *бор-ай, кел-ай, ёз-ай* (феълнинг майл шакли).

3. Шакл ясовчи қўшимчалар ўзаро омонимлик муносабатида бўлади:

а) *-(и)ш*: *оқ-иш, кўк-иш, сарг-иш* (белгининг камлиги шакли); *ўқи-ш, бор-иш, ёз-иш* (ҳаракат номи шакли); *ёз-иш-ди, ишла-ш-ди, кул-иш-ди* (фёълнинг биргалик даража шакли) каби;

б) *-м, -нг*: *ука-м, ота-м, ука-нг, ота-нг* (эгалик шакли); *кедди-м, ўқиди-м, кедди-нг, ўқидинг* (шахс-сон шакли) каби.

Бу каби омонимлик хусусиятига эга бўлган қўшимча оморфема ҳам дейилади.

Аффиксал полисемия. Ясовчи аффикснинг бир туркумга хос бўлган хилма-хил маъноли сўз яшаш ҳодисаси аффиксал полисемия дейилади: *торт-ма, бўл-ма, бостир-ма* (жой оти); *исит-ма, терла-ма, ёзиш-ма* (мавҳум от); *сур-ма, қатла-ма* (нарса оти) каби. *-ма* қўшимчаси ёрдамида ясалган бу сўзларнинг ҳаммаси *нарсалик* маъносини англатади. Улар англатган маънодаги фарқ эса қўшимча орқали эмас, балки яшаш асоси орқали аниқланади. Шунинг учун бундай хусусиятга эга бўлган қўшимча *полисемантик қўшимча*, бундай тил ҳодисаси эса *аффиксал полисемия* дейилади.

Қуйидаги қўшимчалар полисемантик хусусиятга эга:

1) *-ги, -ги (-ки, -қи)*: *супур-ги, чоп-қи* (нарса оти), *сев-ги, сез-ги, кул-ги* (мавҳум от) каби;

2) *-лик*: *пахтачи-лик, пиллачи-лик, ўқитувчи-лик, учувчи-лик, адабиётшунос-лик, ўлкашунос-лик, жамиятшунос-лик* (касб, ҳунар, соҳа оти); *яхши-лик, манман-лик, бола-лик, ўсмир-лик, ёш-лик* (белги, ҳолат номи); *тепа-лик, жар-лик, паст-лик, дўнг-лик* (жой, макон оти) каби.

Полисемантик қўшимча бир туркумга тегишли ҳар хил маъноли сўз ясашига қарамай бир неча қўшимча эмас, балки бир неча маъно англатган биргина қўшимча ҳисобланади.

Демак, қўшимчалардаги омонимия ва полисемия ҳодисалари қўшимчанинг қандай яшаш асосларига қўшилиши, ясама сўзнинг лексик ва грамматик маънолари кабиларга қараб аниқланади.

Аффиксал синонимия. Шаклан ҳар хил бўлиб, бир-бирига ўхшаш ёки жуда яқин маъно билдирувчи қўшимча *синоним қўшимча* дейилади. Аффиксал синонимия, асосан, бир хил сўз туркуми доирасида содир бўлади.

Қўшимчалардаги синонимия ҳодисаси бошқа-бошқа қўшимчаларнинг сўз ясаш асосига қўшилиши натижасида юз беради. Масалан, *урин-сиз* ва *но-урин*, *гайрат-ли* ва *сер-гайрат*, *гул-ли* ва *гул-дор*.

Тилда синоним қўшимчалар сўз ясовчиларнинг ўзаро ва шакл ясовчиларнинг ўзаро маънодош бўлиб келиши асосида (*ўзгар-т* ва *ўзгар-тир*, *тул-дир* ва *тул-ғиз* каби), шунингдек, ўзбек тили қўшимчалари билан бошқа тиллардан қабул қилинган қўшимчаларнинг маънодошлик хусусиятига эга бўлиши натижасида (*адабиёт-чи* ва *адабиёт-шунос*, *губор-сиз* ва *бе-губор* каби) келиб чиқади. Синоним қўшимчаларнинг турли асосларга қўшилиб сўз ясаш даражаси ҳам бир хил эмас. Жумладан, маҳсулдор *-чи* қўшимчаси турли маъно англатган шахс оти ясагани ҳолда, унинг синоними сифатида келган *-шунос* қўшимчаси маълум асосларгагина қўшилиб шундай отлар ясайди. Шунингдек, *-шунос* қўшимчаси қўшилган барча асосларга *-чи* қўшимчаси ҳам бир хилда қўшила олмайди. Қиёсланг: *адабиёт-чи* ва *адабиёт-шунос*, *тарх-чи* ва *тарих-шунос*, лекин *бўёқ-чи*, *хизмат-чи* (*-шунос* қўшимчасини қўшиб бўлмайди), *шарқ-шунос*, *тупроқ-шунос*, *ўлка-шунос* (*-чи* қўшимчаси қўшилмайди).

Синонимия қуйидаги кўринишларга эга:

1. *-чи* қўшимчаси тожик тилидан қабул қилинган *-шунос*, *-кор*, *-каш* каби қўшимчалар билан синонимлик муносабатида бўлади: *тил-чи* ва *тил-шунос* *адабиёт-чи* ва *адабиёт-шунос*; *қасос-чи* – *қасос-кор*, *чилдирма-чи* – *чилдирма-каш* каби.

2. *-ли* қўшимчаси тожик тилидан ўзлашган *-кор*, *-дор*, *-ба*, *-сер* каби ясовчилар билан синонимлик ҳолатида бўлади: *итоат-ли* ва *итоат-кор*, *байроқ-ли* ва *байроқ-дор*, *сув-ли* ва *сер-сув*, *ташвиш-ли* ва *сер-ташвиш*, *давлат-ли* ва *ба-давлат*, *тартиб-ли* ва *ба-тартиб* каби.

3. *-сиз* қўшимчаси тожик тилидан кирган *бе-*, *но-* қўшимчалари билан синонимлик муносабатда бўлади: *губор-сиз* ва *бе-губор*, *хабар-сиз* ва *бе-хабар*, *умид-сиз* ва *но-умид*, *урин-сиз* ва *но-урин* каби.

Сўзнинг морфема таркибидаги ўзгаришлар

Тилнинг бошқа ҳодисаларида бўлгани каби тарихий тараққиёт жараёнида сўзларнинг морфема таркиби ҳам ўзгариши мумкин. Масалан, *айт* феъли ҳозирги тилда морфемаларга ажралмайди, лекин у аслида икки морфемадан ташкил топган бўлиб, қадимда унинг *ай* элементи ўзак бўлган (яъни ҳозирги *айтди* феъли қадимда *айди* шаклида бўлган). Демак, *т* элементи аслида шу ўзакка қўшилган аффиксал морфемадир: *ай-т (ай+ит)* – *айт*. Шунингдек, *арт* феъли ҳам *ари* ўзагидан ҳосил бўлган (*ари*: йўқолмоқ, йўқ бўлмоқ – кетмоқ). Масалан, *кўйлакнинг кири ариди, калла солган жойдан ит аримас (мақол), ари-т*. Бу ўринда *т* элементи орқали ўтимсиз феълдан ўтимли феъл ясалган. Солиштиринг: *кир ариди – кирни аритди. чанг ариди – чангни аритди* (тозалади). Кўринадики, сўз таркибидаги бу ўзгаришда фонетик ҳодисанинг (*и* тушган) роли бор.

Одатда, сўзларни морфемаларга ажратишда, асосан, унинг адабий тилда англатган маънолари ва грамматик хусусиятлари ҳисобга олинади, яъни сўзларнинг туб – ясамалиги уларнинг ҳозирги кунда қандай ўқилишига қараб белгиланади. Баъзи сўзлар қадимда ясалган бўлса ҳам, бора-бора турли сабаблар натижасида уларнинг бу ҳолати йўқолган. Яъни уларнинг ясалганлиги сезилмай қолиб, улар ажралмас бир сўзга айланган. Масалан, ясама сўз туб сўзга айланган *кўрпача* (аслида *кўрпа-ча*); *кўмир* (аслида *кўм-ир* ёки *куй-мир – куядиган, ёнадиган*) *яхши* (алида *ёқмоқ* феълидан), *чақирим* (аслида *чақир-им*).

Сўзнинг морфем таркибидаги бу тарихий ўзгариш яъни бир неча қисмли сўзнинг ажралмас бир бўлакка айланиши соддаланиш дейилади.

Соддаланиш натижасида ясама сўз туб сўзга айланади, морфемаларнинг сони камаёди. Соддаланиш ҳодисаси қўшимчаларда ҳам учрайди. Масалан, феъл ясовчи *-да* (тарихий) (аслида *-ла* қўшимчасининг варианты) ва от ясовчи (кенг маънода) *-ш* қўшимчаларининг бирикувидан (*да-ш, дош*) ҳосил бўлган. Бу қўшма қўшимча кейинчалик тарихий тараққиёт натижасида маълум сабаблар билан бир содда қўшимчага айланган (*қўл-даш – қўлдош; йўл-дош, саф-*

дош, қурол-дош) каби. Бундай соддаланиш қўшма сўзларда ҳам бўлиши мумкин.

Масалан, *тоғ олча* (асли *тоғ+олуча*); *саксон* асли (*саккиз+ун*) *тўқсон* (асли *тўққиз ун*); *одамови* (асли *одам+йови*); *Шовот* (асли *Шоҳ Обод*); *Шоббоз* (шоҳ Аббос); *босволди* – *қовун тури* (*босиб олди*). Соддаланиш ҳодисасининг қуйидаги сабаблари мавжуд:

1. **Фонетик сабаб.** Сўз структурасида юз берган фонетик ҳодиса сабабли ўзак морфема билан аффиксал морфема ўртасидаги алоқа сезиларсиз ҳолга келади. Масалан, *қаттиқ* сўзи аслида *қот* (*қотмоқ*) ўзагига *-иқ* қўшимчасининг қўшилишидан ясалган. Аммо *қот* ва *қаттиқ* сўзларида *о* ва *а* товушлари орасидаги фарқ, шунингдек, *қаттиқ* сўзида бир *т* товушининг орттирилиши бу сўзнинг *қот* сўзидаги алоқасини сезиларсиз ҳолга келтириб қўйган. Натижада *қаттиқ* сўзи морфемаларга ажралмайдиган бўлиб қолган. Шунингдек, ҳозирги ўзбек тилидаги *совчи* сўзи *-чи* қўшимчаси орқали *сав* сўзидан (*сав* ўғузча «сўз» демакдир) ясалган бўлиб, товуш ўзгариши (*а-о*) ва маъно тараққиёти натижасида туб сўз ҳолига келиб қолган. Яна мисоллар: *бу кун* – *бутун*, *сез-сесканмоқ*, *терс-тескари*, *паст-ай-пасаймоқ*, *суст-ай-сусаймоқ* ва бошқалар.

2. **Грамматик сабаб.** Сўз таркибида юз берган грамматик ўзгариш сабабли ёрдамчи сўз қўшимчага айланади ёки бирдан ортиқ шакл ясовчи қўшимчалар бир қўшимча ҳолига келиб қолади. Масалан, *боряпти*, *ишляпти* сўзларидаги *-яп* қўшимчаси аслида *ёт* кўмакчи феълининг равишдош шаклидан келиб чиққан. Солиштиринг: *ўқиб ётибди* – *ўқияпти*, *-ётиб// -йатип* > *-яп*, *ишлаб ётибди* – *ишляпти*; *шунингдек*, *укамники*, *мактабники* сўзларидаги *-ники* қўшимчаси тарихан мустақил *-ни* ва *-ки* қўшимчаларидан иборат бўлган.

3. **Лексик – семантик сабаб.** Сўз таркибидаги семантик алоқанинг йўқолганлиги сабабли ўзакнинг маъноси билан ундан ясаиб чиққан сўзнинг маъноси орасидаги боғланиш йўқолади. Масалан, *қишлоқ* (аслида *қиш+ла+қ-*) аслида қишланадиган жой); *юрак* (юр-ак: «доим юриб турадиган»; *шолча* (*шол* билан *шолча* маънолари бугунги кунда боғланмайди); *пичоқ* (*пич-бич* ўзгидан, «кесадиган» *бич* сўзи қадимда умуман кесиш маъносида қўлланган); *овлоқ*

(ов + ла-қ аслида «ов қиладиган жой») маъноларида қўлланган: *бош-бошоқ, қол-қолчиқ* сўзлари ҳам шундай.

Морфологик қайта бўлиниш

Сўзнинг морфемаларга бўлиниши, морфемалар орасида чегара – ажралиш ўрни тарихий тараққиёт натижасида ўзгариши ҳам мумкин. Масалан, *улар* олмоши ҳозирги тилда *у-лар* шаклида ажралади, лекин бу қўшимчанинг бошидаги *-л* товуши аслида ўзакникидир. *У* олмоши аслида *ул* шаклида бўлган. Демак, бу сўз *ул-ар* – *улар* шаклига ўтган бўлиб, ўзакнинг бир товуши қўшимчага ўтган, ўзак морфема қисқарган, аффиксал морфема кенгайган (солиштиринг: *ул + нинг; ул + ни, ул-га, ул-дан* ва бошқалар).

Сўзнинг морфемаларга ажралишидаги бундай тарихий ўзгариш – *сўз таркибидаги морфемаларнинг таркибидаги ажралиш чегарасининг ўзгариши* – **морфологик қайта бўлиниш** дейилади.

Морфологик қайта бўлиниш фонетик ҳодиса билан ҳам боғлиқ. Яъни бир морфеманинг қўшимча қўшилиши билан фонетик жиҳатдан бошқа тусга кириши натижасида сўзлар 2 хил вариантда бўлиб, бирининг бошқасидан тутилишини кўрсатади. Масалан, *сана – саноқ, этак-этаги, курак-кураги, қишлоқ-қишлоғи, йўналиш-жўналиш* каби.

Морфология билан боғлиқ бўлган товуш ҳодисалари, ҳозирги даврда, тилшуносликдаги махсус таълимот сифатида **морфонологияда** (фономорфонология) ўрганилади. Морфология сўздаги маъноли элементларни, сўзнинг лексик-грамматик томонларини текширса, **морфонология** эса буларнинг (морфема ва сўзларнинг) фонологик жиҳатдан шаклланишидаги қонуниятларни белгилайди: уларнинг фонетик қиёфаси, морфемаларнинг қўшилишида, сўз таркибида учрайдиган фонетик вариантлар, морфемаларнинг чегарасида ва қўшилаётган морфемаларнинг ўз ичида, қўшилиш натижасида бўладиган фонетик ҳодисаларни текширади: бундай ҳодисалар қуйидаги кўринишларда бўлади: *бағир-бағри, буюр-буйруқ, тани-танув, йўқ-йўғи, кўнги-кўнги, қишлоқ-қишлоғи, айир-айрим*.

Сўздаги фонетик ўзгаришлар яна қуйидаги ҳолатларда содир бўлади.

1. Товуш алмашиниши натижасида: а) унлиларнинг алмашиниши: *а – о(ишла – ишлов, қишла-қишлов, сўра-сўроқ)*;

2. Унлининг чўзилиши: *о-о (жон – жо:н, мадор-мадо:рим, ёр – ё: -рим)*;

3. Товушларнинг тушиши; 1) –унлиларнинг тушиши: (*буйур-буйруқ, улуг-улкан, сариқ-саргай, ўйин-ўйна, ўрин-ўрни*); 2) ундошларнинг тушиши: (*қочқоқ-қочоқ, қайерда?-қаерда?, пастай-пасай, тупурук-тупук*) каби.

4. Товушларнинг иккиланиши: (*иси-иссиқ, саси-сассиқ, маза-мазза, бошига-бошишига, ачи-аччиқ*).

5. Товуш орттириш: (*хато-хатойинг, имзо-имзойинг, парво-парвойинг, сингли-синглиси*) каби..

6. Товушларнинг ўрин алмашиниши: (*ёғ-мур-ёмғир, тупроқ-турпоқ, тўгра-тўрга, ўхшайди-ўшхайди (шевада), супра-сурпа*).

Сўзнинг тузилишига кўра турлари

Сўзлар тузилиши жиҳатидан қуйидаги турларга бўлинади: 1) *содда сўзлар*; 2) *қўшма сўзлар*; 3) *жуфт сўзлар*; 4) *такрорий сўзлар*; 5) *қисқартма сўзлар*.

1. Таркибида битта ўзак морфемаси бўлган сўз *содда сўз* дейилади. Масалан, *иш, ишла, ишчи, ишчан, китоб, китоблар, китобга, китобни, китобнинг* каби.

Содда сўз туб ва ясама бўлади. Таркибида сўз ясовчи қўшимча бўлмаган сўз туб сўз дейилади. Масалан, *пахтанинг, пахтадан, дарахт, дарахтлар, шаҳар, шаҳарлар, шаҳарнинг* ва бошқалар.

Таркибида ясовчи қўшимча қатнашган сўзлар *ясама сўз* дейилади. Масалан, *пахтазор, олмазор, дўстлик, ишла, оқла, курсдош, чиройли, билимли* ва бошқалар.

2. Грамматик тобелик муносабатлари асосида бириккан ёки бу муносабат аниқ англашилмайдиган икки ёки ундан ортиқ сўз ёки сўз шакллардан ташкил топиб бир урғуга бирлашадиган ва бир тушунчани ифодаладиган сўз *қўшма сўз* дейилади: *белбоғ, меҳмондўст, ер ёнғоқ, бешқайрағоч, уч бурчак, раҳмдил, соҳибжамол, ўзбилармон* ва бошқалар.

Қўшма сўзларнинг лексик ва грамматик маънолари айрим ҳолда ҳам, бутунликка нисбатан ҳам изоҳланиши

мумкин бўлган, айрим мустақил тушунчаларга осонлик билан ажралувчи битта мураккаб тушунчани ифодаладиган ва гапда битта гап бўлаги вазифасида кела оладиган *мураккаб сўз* деб номланувчи тури ҳам мавжуд. Масалан, *жигар ранг, тўқ қизил, бир юз тўқсон беш, қўл қўлақоп, ўқиб чиқмоқ* ва бошқалар.

3. Икки сўзни тенг грамматик муносабатлар асосида ёнма-ён келтириш ёки бир сўзни такрорлашдан тузилган *сўз жуфт сўз* дейилади. Масалан, *тоғ-тош, ота-она, уй-рўзгор, қовун-тарвуз, гўшт-ёғ, ошина-оғайни, аста-секин, уч-тўрт, беш-олти, бориш-келиш, ака-ука, тун-кун* ва бошқалар.

4. Сўзни такрорлаш орқали ҳосил қилинган янги шаклдаги сўз *такрор сўз* дейилади. Такрор икки хил бўлади: 1) *тўла такрор* – *катта-катта, баланд-баланд, қатор-қатор, ким-ким, шу-шу, қош-қош, тоғ-тоғ, машина-машина* каби; 2) *қисқа такрор* – *кап-катта, ям-яшил, кўм-кўк, бўм-бўш, сув-пув, чой-пой, нон-пон* ва бошқалар.

5. Нутқда ихчамликка эришиш мақсадида турғун сўз бирикмаларини турли хил усуллар билан қисқартириш натижасида ҳосил қилинган сўз *қисқартма сўз* дейилади. Қисқартма сўзлар сўзларнинг бош товушларидан ГЭС, БМТ, АҚШ, ХХР; ТДПУ, биринчи сўзнинг бош қисми, кейинги сўзларнинг эса биринчи товушларидан (ТошМИ, ЎзМУ, ЎЗА); сўзларнинг бош қисмларидан (Тошунивермаг, Ўздавнашр) ҳосил қилинади.

СЎЗ ЯСАЛИШИ

Ҳар бир тилнинг сўzlари, лексикаси доим ҳаракатда бўлиб, натижада, унинг таркиби турли-туман ўзгаришларга учрайди: баъзи сўзлар эскириб, фаол қўлланишдан чиқади, ёки қўлланиши чегараланиб, бора-бора истеъмолдан қолади; янги сўзлар пайдо бўлиб, улар лексикани тўлдиради; айрим сўзларнинг маъноларида ўзгариш юз беради ва бошқалар.

Лексикадаги тараққиётнинг энг асосий йўллари бошқа тиллардан сўз ўзлаштириш ва сўз ясашдир.

Сўз ўзлаштириш деганда бир тилдан иккинчи бир тилга бевосита лексема олиш тушунилади. Сўз ўзлаштириш сўз ясашга нисбатан анча фаол ҳисобланади, чунки сўз

ўзлаштириш сўз ясашга нисбатан осон кечади. Сўз ўзлаштиришнинг қонун-қоидалари тилшуносликнинг лексикология бўлимида ўрганилади. Сўз ясалиши эса тилшуносликнинг алоҳида бўлими бўлиб, у икки хил маънода қўлланади: 1) умуман янги лексик маъноли сўз ҳосил қилиш; 2) тилшуносликнинг сўз ясалиши билан боғлиқ ҳодисаларни ўрганувчи бўлимини билдиради.

Сўз ясалиши, умуман, қандай усул, қандай восита билан бўлмасин янги лексик маъноли сўз ҳосил қилишдир. Масалан, *иш-чи* (-чи қўшимчаси билан ясалган), *гулбеор* (2 ясовчи асосларнинг бирикувидан ясалган) ва бошқалар.

Сўз ясалиши тилшуносликнинг айрим бир бўлими сифатида сўзларнинг ясалишини (ясама сўз), янги лексик бирлик ҳосил қилишнинг қонун-қоидаларини, воситаларини, сўз ясалиши структурасини (таркибини) текширади. Демак, бу соҳанинг объекти сўздир.

Сўзни лексикология ҳам, грамматика ҳам текширади. Лекин бу икки хил текшириш бир-биридан маълум белгилари билан фарқ қилади. Лексикология сўзнинг семантик структураси, уларнинг шакл ва маъно муносабатига кўра турларини, сўзларнинг ўз ёки ўзлашган сўз эканини, сўзларнинг эмоционал-экспрессив бўёққа эга бўлиши каби масалаларни ўрганади. Грамматика эса сўзнинг шаклан ўзгаришларини, сўз қўшилишининг, сўз бирикмаларининг турли кўринишларини, гап ва унинг турларини ўрганади. Демак, сўз ясалишининг ўз объекти бор.

Ҳозирги ўзбек тилида ясама сўзлар миқдори лугат бойлигининг катта қисмини ташкил қилади. Бу ясалмалар ҳосил бўлишига кўра тарихий (диахрон) ва ҳозирги (синхрон) ясалишга алоқадор бўлиши мумкин. Сўз ясалишининг таҳлилида бу икки ҳодисани фарқлаш лозим.

Сўз ясалиши ҳозирги (синхрон) аспектга таянади. Бунда тил таракқиётининг маълум бир даври кўзда тутилади. Масалан, ҳозирги замон ўзбек тили. Бунда ясама сўзнинг қисмлари ўртасидаги муносабат жонли бўлади, яъни сўзнинг маъносини қисмларнинг маъно муносабати билан асослаш мумкин бўлади. Масалан, *ур + им, тер + им, темир + чи, доира + чи, билим + ли, ақл + ли, ранда + ла, эгов + ла* ва бошқалар.

Тарихий (диахрон) ясалишда эса ясама сўзнинг маъноси ва шу маънонинг ифодаланиш усулини қисмларнинг маъно муносабатлари орқали асослаб бўлмайди. Бу маъно махсус текширишлар орқали аниқланади. Масалан, *ўт+лоқ, тош+лоқ, қум+лоқ, қиш+лоқ, ов+лоқ* сўзлари кўринишидан ўхшаш. Буларнинг ҳаммаси аслида ўрин маъносини ифодаловчи *-лоқ* қўшимчаси орқали ясалган. Аммо дастлабки уч сўз ясама саналиб, морфемаларга ажралади (*ўт+лоқ - ўтли, ўт кўп жой, тош+лоқ - тошли, тош кўп жой, қум+лоқ-қумли, қум кўп жой*). Кейинги икkitаси (*қишлоқ, овлоқ*) бундай қисмларга ажралмайди, чунки буларда қисмларнинг семантик муносабати сезилмайдиган бўлиб қолган. Яъни *қишлоқ* сўзи фасл билдирувчи *қиш* сўзи билан боғланмайди (*қиш-ла-қ «қишда яшайдиган жой»*), *овлоқ* сўзи энди *«ов жойи, ов қилинадиган жой»* маъносида эмас, балки маъноси ўзгариб *«хилват жой»* деган маънони билдиради.

Ҳозирги (синхрон) сўз ясалишида камида икkitа ясовчи компонент (қисм) қатнашади. Булардан ҳеч бўлмаганда биттаси мустақил маъноли (нарсa, белги, ҳаракат ва ш.к.) бўлади. Ясама сўзни юзага келтирувчи бу қисмлар *ясовчилар*, уларнинг ўзаро муносабатидан (бирикишидан) ҳосил бўлган бирлик *ясалма* (ясама сўз) дейилади.

Ясалманинг юзага келишида қатнашувчи мустақил маъноли қисм *ясовчи* асос (ясалманинг асоси) ҳисобланади. Бундай асос содда ясама сўзда битта, қўшма сўзда бирдан ортик бўлади: *ишчи: иш - ясовчи асос, -чи - ясовчи қўшимча, ишчи - ясалма; тошқумир: ясовчи асос - тош ва кумир, тошқумир - ясалма.*

Ясама сўз қуйидаги қонуниятларга асосланади.

1. Агар сўз таркибида, икkitи ясовчи қисм қатнашмаса, гарчи бу сўз таркибида ясовчи қўшимча ёки мустақил маъноли қисм бўлса-да, шунингдек, сўзнинг маъноси билан сўз ясалишининг маълум типи ўртасида алоқадорлик сезилса-да, бу сўз ясама сўз бўла олмайди. Масалан, *қаттиқ юмшоқ, силлиқ* сўзларига эътибор беринг. Булардан *юмшоқ* сўзи *юмша* феълига *-қ* қўшимчасининг қўшилишидан ҳосил бўлганини сезиш қийин эмас (*-қ* қўшимчасининг таъсирида феъл охиридаги *а* товуши *о* товушига ўтган: *юмша+қ - юмшоқ*). Шунингдек, *юмшоқ* сўзи билдирган маънони *юмша* ва *-қ* ясовчилари маъноси билан асослаш мумкин: *-қ*

қўшимчаси нарсанинг феъл англатган ҳаракат натижаси сифатидаги белгисини билдиради: *йиг-иқ*, *қис-иқ*, *ёп-иқ*, *йирт-иқ* каби.

Қаттиқ сўзи ҳам аслида худди *юмшоқ* сўзи типида ясалган. Бунини *юмшоқ* сўзи билдирган маънонинг *юмшаш* ҳаракати билан боғлиқлиги, *қаттиқ* сўзи билдирган маънонинг қотиш ҳаракати билан боғлиқлигидан ва иккаласида ҳам бир қўшимчанинг мавжудлигидан сезиб олиш мумкин. Лекин юз берган фонетик ўзгариш *қаттиқ* сўзнинг *қот* феъли билан боғланишини жуда хиралаштириб, сезилмас даражага келтириб қўйган. Шунинг учун бу сўзни қисмларга ажратиб бўлмайди.

Силиқ сўзи ҳам шу типда ясалган. Лекин ясамалилик бу сўзда деярли сезилмайди. Чунки ҳозирги ўзбек тилида «сатҳини равон қилиш» маъносидаги *сили* (ёки «*сил*») феъли йўқ.

Демак, ҳозирги сўз ясалиши нуқтаи назаридан *юмшоқ*, *илиқ*, *ўсиқ* кабилар ясама сўз. Лекин *суяқ*, *силиқ*, *қуюқ* сўзлари ясама сўз эмас.

2. Баъзи сўзларда аффикс қисми борлиги сезилиб туради, ҳатто, уни бошқа қўшимча билан алмаштириш ҳам мумкин. Бу ҳол мазкур сўзнинг аслида ясама бўлганини жуда аниқ кўрсатади: *тирик*, *тирил*. Лекин буларда ҳам мустақил маъноли қисм (ясовчи асос) бўлгани билан уларни ясама сўз ҳисоблаб бўлмайди.

Хуллас, у ёки бу сўзнинг таркибида сўз ясовчи қўшимча бўлса, ҳатто бу аффикс бир неча сўзлар таркибида учраса ҳам, лекин сўз таркибида мустақил маъноли компонент (ясовчи асос) қатнашмаса, бундай сўзларни ясама сўз деб бўлмайди. Уларнинг ясамалиги ё тарихий нуқтаи назардан ёки бошқа тил нуқтаи назаридан бўлади. Масалан, *говла*, *эмакла*, *ўдағайла*, *тарашла* сўзларидаги *-ла* аффиксининг феъл ясовчи аффикслиги аниқ. Демак, бу сўзлар тарихан ясама феъл. *Машиинист*, *эгоист*, *маиший*, *моддий*, *сиёсий* сўзлардаги *-ист*, *-ий* ҳам сўз ясовчи аффикс. Лекин буларда ҳам мустақил маъноли компонент (ясовчи асос) йўқ, шунинг учун ясовчи қисмларга бўлинмайди. Демак, ясама сўз эмас. Буларнинг ясама сўз экани қайси тилдан ўзлашган бўлса, ўша тил нуқтаи назаридангина бўлиши мумкин.

3. Бирор сўз таркибида мустақил маъноли қисм бўлса ҳам, лекин ундан қолган қисмнинг маъно ва вазифаси шу сўз доирасида уқилмаслиги (билинмаслиги) мумкин: *кўчманчи, тикмачоқ, бўғиз, белдамча, зарурат, пустилоқ, қулоқчин, қолдиқ, босқич, шахсият, шодиёна, қўналға, бирор* (бирон) ва б. Буларда ҳам мустақил маъноли компонент борлиги сезилиб турса-да, лекин ундан қолган қисмнинг сўз ясовчи экани сезилмайди, шунинг учун бундай сўзлар ҳам ҳозирги сўз ясалиши нуқтаи назаридан ясама сўз ҳисобланмайди, ясовчи компонентларга бўлинмайди.

4. Баъзи сўзлар таркибида мустақил маъноли қисм ва ясовчи аффикс борлиги сезилса-да, бу сўзнинг маъносини унинг қисмлари маъноси билан асослаб, изоҳлаб бўлмайди: *беозор, оқлиқ, шолча, қишлоқ, овлоқ* кабилар. Бундай сўзларни ҳам ҳозирги сўз ясалиши нуқтаи назаридан ясама сўз деб бўлмайди.

Демак, маълум бир сўзнинг таркибида мустақил маъноли қисм ёки ясовчи аффикснинг, ёки ҳар иккисининг борлиги сезилиб турса-да, лекин бу сўзнинг маъносини ажралиши мумкиндек кўринган қисмлари маъноси билан асослаб бўлмаса, бундай сўз ҳозирги сўз ясалишига кирмайди. Бундай сўзлар ясовчи қисмларга бўлинмайди (буларда ясовчи асос + ясовчи аффикс ёки ясовчи асос + ясовчи асос қолати бўлмайди), уларда соддалашиш юз берган.

Хуллас, ҳозирги сўз ясалишида икки ясовчи компонентнинг қатнашуви, булардан эса камида биттаси мустақил маъноли бўлиши шарт. Ясама сўзнинг (ясалманинг) маъноси ана шу ясовчи компонентларнинг маъно муносабатига асосланган бўлади: *тер + им*; *тер* – ясовчи асос, *-им* – ясовчи аффикс; *белбоғ + ли*; *белбоғ* – ясовчи асос, *-ли* ясовчи аффикс ва б.

Ўзбек тилида сўз ясалиши усуллари

Ўзбек тилида сўз яшашнинг воситалари ҳар хил бўлиб, унинг турлари шундай кўринишларга эга: 1) фонетик усул; 2) семантик усул; 3) аффиксация (морфологик) усули; 4) композиция (синтактик) усули.

1. **Фонетик усул.** Бу усул билан сўз яшаш 2 ҳодисани кўзда тутлади: 1. Сўзнинг таркибида фонетик ўзгариш (товуш

ўзгариши) қилиш орқали янги сўз ҳосил қилиш. Масалан, *бур-бўз, тоғ-тош, кўз-кўрмоқ, тош-тиш* (қаттиқлик белгиси асосида).

2. Ургунинг ўрнини ўзгартириш билан янги сўз яшаш. Масалан, *янги* (сифат), *янги* (равиш), *ҳозир* (равиш) – *ҳозир* (тайёр), *тутма* (от), *тутма* (феъл), *академик* (унвон) – *академик* (нашр тури).

Семантик усул. Лексик – семантик йўл билан сўз яшаш сўз маъносининг ўзгариши, маънонинг кўчиши орқали янги маъноли сўзнинг юзага келишидир.

Семантик ёки лексик-семантик усул ёрдамида сўз яшаш тарихий тараққиёт жараёнида тилдаги айрим маънолар орасидаги боғланишларнинг йўқолиб кетиши, сўзнинг айрим шаклларида янги лексик маънонинг юзага келиши каби ҳодисалар билан боғлиқ. Бундай ҳодиса тилнинг кўп йиллар давомида ривожланиши натижасида аста-секин юзага келади. Масалан, *юпқа* (қалин эмас) (*юпқа қоғоз* -сифат)-*юпқа* -овқатнинг номи (от); *кўк* (ранг) – *кўк* (осмон) *кўк* (резавор), *кўк* (тикишнинг бир тури); *кун* (сутканинг бир қисм) – *кун* (қуёш, планета).

Семантик усул билан ясалган сўзлар бир туркум доирасида (*кўк* (осмон) *кўк* (*резавор*) от ҳамда бошқа – бошқа сўз туркумларига тегишли бўлиши мумкин: *юпқа*-сифат, *юпқа* – от каби.

3. Композиция усули. Композиция йўли билан сўз яшаш бирдан ортиқ, ясовчи асосни маъно ва мазмун жиҳатидан бириктириб, янги лексик бирлик – қўшма сўз ҳосил қилишдир. Қўшма сўзнинг содда сўздан фарқи шундаки, содда сўзда мустақил маъноли қисм битта. Қўшма сўзда эса биттадан ортиқ бўлади. Сўз яшашнинг бу тури ўзбек тилида энг фаол усулларида ҳисобланади. Масалан, *гулбеор, ер ёнгоқ, учбурчак* каби. Қўшма сўз бир бутун лексик маъно – бир мураккаб тушунча ва яхлит шаклланиш – грамматик тушунчанинг ҳам яхлитлиги, фонетик бутунлик билан характерланади. Демак, у бир сўздир. Қўшма сўзнинг қисмлари орасида грамматик алоқа бўлмайди. Аммо семантик алоқа бор. У ҳар қандай сўз бирикмасида, гапда бир синтактик вазифа бажаради. Қўшма сўзнинг асосий қисми икки компонентдан иборат бўлади. Қўшма сўзлар от, сифат, соң, равиш ва қисман феълларда кенг тарқалган.

Масалан: *оққуш, учбурчак, уртўқмоқ, белбоғ, билакузук* (от); *меҳмондўст, шифобахш, жигар ранг* (сифат); *қарор қилмоқ, адо этмоқ, қўл қўймоқ* (феъл); *ҳечқачон, бир лаҳза, бир зум, бир нафас* (равиш).

Агар икки ёки ундан ортиқ мустақил маъноли морфемадан ташкил тошган қўшма сўзнинг бирор компоненти (морфемаси) ҳозирги ўзбек тилида мустақил маъносини йўқотган бўлса, бу қўшма сўз қўшма сўзлик хусусиятини йўқотади – содда сўзга айланади. Шунингдек, мустақил сўз билан кўмакчи (асосан кўмакчи феъл) сўзнинг бирикуви ҳам қўшма сўз эмас. Бундай қўшилмалар аналитик шакл дейилади. Масалан, *қалам билан, укам учун, ўқиб чиқмоқ, ёза бошламоқ, кўриб қолмоқ, бериб келмоқ* каби (Бу ҳақда феълнинг аналитик шакли қисмига қаранг). Шунингдек, *кечқурун, зарарқунанда, одамшаванда, дардисар, астойдил* каби сўзлар аслида қўшма сўз бўлган бўлса ҳам, ҳозирда содда сўз ҳисобланади.

Қўшма сўз билан сўз бирикмасининг шаклан ўхшаш томонлари бор. Аммо улар орасида фарқ бор. Улар қуйидагилар:

а) қўшма сўзнинг компонентлари морфема, сўз бирикмасининг қисмлари эса сўз бўлади;

б) қўшма сўзнинг қисмлари яхлитлигича бир лексик маъно ифодалайди, сўз бирикмасининг қисмлари алоҳида лексик маъно ифодалайди;

в) қўшма сўзнинг қисмлари орасида синтактик алоқа бўлмайди, сўз бирикмасининг қисмлари орасида синтактик алоқа бўлади (*туяқуш, ойболта, хушфеъл*), *қўзиқорин, қушқаноти, ой ёруғи, асалари уяси, қора фортфелли* (йигит), *чуст дўппили* (бола), *ун қаватли* (бино);

г) қўшма сўз қисмлари ўз мустақиллигини (қисман ёки тўлалигича) йўқотади, сўз бирикмасининг қисмлари эса ўз мустақиллигини сақлайди;

д) қўшма сўз қисмлари яхлит бир саволга жавоб бўлади, сўз бирикмаси қисмлари алоҳида саволга жавоб бўлади ва бир гап бўлаги вазифасида келади.

Даврлар ўтиши билан маълум типдаги сўз бирикмалари бир сўзга (қўшма сўзга) айланиши мумкин. Бунда сўз бирикмаси бир маъно – лексик маъно ифодалайдиган бўлиб қолади, бирикма қисмлари орасидаги синтактик алоқа йўқолади. Натижада аслида сўз бирикмаси бўлган бирлик қўшма сўзга айланади. Бу жараён тилшунослиқда синтактик-

лексик усул билан сўз ясалиши деб юритилади. Масалан, *қашқаргул, тоққайчи, мингбоши, юрт боши, енгил табиат, калта фаҳм, ўзбилармонлик барибир* (*бари-эга – бир- кесим*). Синтактик – лексик усул билан сўз ясаш тарихий (диахроник) ясалиш ҳисобланади.

Аффиксация усули. Ҳозирги ўзбек тилида сўз ясалишининг кенг қўлланиладиган энг унумли, етакчи тури аффиксация усулидир. Асосга қўшилиб, шу асоснинг маъноси билан боғлиқ бўлган, аммо янги бир лексик маънодаги сўз ҳосил қилишда иштирок этадиган аффикс сўз ясовчи аффикс (қўшимча) дейилади. Янги лексик маъноли сўз ҳосил қилишнинг етакчи воситаси бўлган аффиксация ўзбек тилида суффиксация характерида бўлади, яъни ясовчи қўшимчалар ясовчи асоснинг охирига қўшилади. Масалан, *теримчи, олмазор, тил + шунос, оқ + ла, иш + ла, бил + им + ли, интизомли* каби. Қисман сўз ясашда бошқа тиллардан (асосан тожик тилидан) кирган олд қўшимчалар (префикслар) ҳам қўлланади. Масалан, *ба + қувват, бар + вақт, бе + баҳо, но + ўрин, бе + ўхшов, бе + вафо, сер + ҳосил* каби. Бундай ясалиш асосан сифат туркумида учрайди.

Сўз ясовчи қўшимчалар кўпинча бир туркумдаги сўздан бошқа бир туркумга кирадиган янги сўз ясайди. Масалан, *ёз, қиш – от, ёзги, қишки – равиш; иш, арра – от, ишла, аррала-феъл, оқ, яхши-сифат, оқла, яхшила – феъл; супур, ўр феъл, аммо, сузурги, ўроқ от* каби.

Баъзан сўз ясовчи аффикс бир туркумнинг ўзига хос бўлган сўз ясаши мумкин. Бу кўпроқ от туркумига хос. Масалан, *иш – иш + чи, темир-темир + чи, арава-арава + каш* (соз); *қум-қум + лоқ, тош-тош + лоқ, ўрик-ўрик + зор, тил-тил + шунос, адабиёт-адабиётшунос, ўзбек-Ўзбекистон* каби.

Сўз ясовчи аффикслар нутқда қўлланиши даражасига кўра унумли, кам унум ва унумсиз аффиксларга бўлинади.

Кўплаб янги сўзлар ясаш учун хизмат қиладиган аффикс унумли ясовчи дейилади. Масалан, (*иш*)-чи, (*хизмат*)-чи, (*ов*)-чи, (*аъло*)-чи, (*мосла*)-ма, (*қайнат*)-ма, (*яса*)-ма, (*қўрғаз*)-ма, (*тинч*)-лик, (*яхши*)-лик, (*катта*)-лик, (*кул*)-ги, (*турт*)-ки, (*супур*)-ги, (*қиш*)-қи, (*иш*)-ла, (*арра*)-ла, (*оқ*)-ла, (*бош*)-ла, (*яхши*)-ла, (*тараш*)-ла каби.

Сўз ясашда кам қатнашадиган аффикс кам унум ясовчи дейилади. Масалан, (ўр)-оқ, (таро)-қ, (бош)-оқ, (меҳнат)-каш, (арава)-каш, (суз)-гич, (қир)-гич, (йиг)-им, (мусобақа)-дош, (қовур)-ма каби.

Ҳозир янги бирлик ҳосил қилмайдиган аффикс унумсиз ясовчи дейилади. Унумсиз аффикслар одатда бир неча сўздагина мавжуд бўлади. Масалан, (қоп)-агон, (чоп)-агон, (сез)-гир, (кес)-кир, (иш)-чан, (уят)-чан, (сан)-а, (той)-чоқ, (кес)-кин.

Аффиксоидлар. Аффиксларнинг туғилишида шундай ҳол ҳам учрайди: баъзи сўзлар аффикс функциясини бажариб, эргаш морфемага яқинлаша бошлаган бўлса ҳам, ҳали аффиксга айланиб етмаган бўлади. Булар аффиксоид саналади. Масалан, *бу уйда тўрт хона бор – биз ишхонага бордик.* Кўринадики, *хона* элементи ўрни билан сўз бўлиб ҳам қўлланади, аффикс бўлиб ҳам қўлланади (кейинги ҳолда ўрин билдирадиган аффиксга жуда яқин келади). У бир ўринда ўзак морфема, бошқа ўринда – эргаш морфема вазифасида келади: *молхона, музхона* (чоғиштиринг: *музлик*); *сомонхона* (*ўтинхона, мактабхона* (шеваларда: *мактаб* сўзидаги *-ма* элементининг ўрин маъноси ўзбек тилида уқилмайди: бу структура ўзбек тилига ёт, шунинг учун *-хона* морфемаси қўшилган), *сартарошхона* қиёсланг: (*сартарошлик*). *Жон* элементи ҳам шундай: *жоним отам = отажоним, жон қизлар = қизларжон, жон болам = жоним болам, болажоним, жонгинам = болажонгинам* каби. Ўзбек тилида аффиксоидлар (улар сўз-аффикс = сўз деб ҳам юритилади) кам учрайди.

Сўз ясалиш структураси

Сўзнинг ясалиш структураси (таркиби) сўзнинг морфем структурасидан ҳам, сўзнинг морфологик структурасидан ҳам фарқ қилади.

Сўзнинг морфем структурасига кўра таҳлил қилинганда унинг (сўзнинг) умуман таркиби-морфемалари-маъноли қисмлари аниқланади. Масалан, *тер-им + чи + лар, ўқи + т-ув-чи + лик-ни, пахта + зор-лар-нинг* каби.

Сўзнинг морфологик структураси таҳлил қилинганда эса, унинг (сўзнинг) шакл ясаш асоси ва шакл ясовчи восита

ажратилади. Бу воситалар сўз таркибида эса иккитадан ошмайди: *шакл ясовчи асос, шакл ясовчи аффикс*. Масалан, *пахтакорларнинг* сўзининг *пахтакорлар* шакл ясовчи асоси – *нинг* шакл ясовчи аффикси, *пахтакорлар* сўзининг шакл ясовчи асоси – *пахтакор*, шакл ясовчи аффикси –лар, *пахтакор* – сўз.

Сўз яшаш таркибида эса *сўз ясовчи асос* ва *сўз ясовчи аффикс* ажратилади. Яъни, сўзда ясовчи қисмлар ҳам иккитадан ошмайди. (гарчи сўз таркибида бирдан ортиқ ўзақ ва сўз ясайдиган бирдан ортиқ аффикс бўлса-да). Масалан, *билимдонлик* сўзининг сўз ясовчи асоси *билимдон*, сўз ясовчи аффикси –*лик*, *билимдон* сўзининг сўз ясовчи асоси *билим*, сўз ясовчи аффикси –*дон*, *билим* сўзининг сўз ясовчи асоси –*бил*, сўз ясовчи аффикси –*им*.

Ясама сўзнинг асоси (сўз ясалиш асоси) қўшма сўз ёки сўз бирикмасига тенг бўлиши мумкин. Бундай ҳолатда ҳам ясовчи қисмлар иккитадан ошмайди. Масалан, *белбоғли* сўзининг ясовчи асоси – *белбоғ*, ясовчи аффикс –*ли*; *беш қаватли (бино)* ясовчи асос – *беш қават*, ясовчи аффикс – *ли*; *икки хонали (уй)* – *икки хона* – ясовчи асос, –*ли* ясовчи аффикс. Аммо ясовчи аффикс қатнашмаган қўшма сўзларда ясовчи компонентлар (қисмлар)нинг ҳаммаси ясовчи асос деб юритилади. Масалан, *тошқумир тош* – ясовчи асос, *қумир* – ясовчи асос – *тошқумир* – ясалма *оқ қуш* – *оқ* – ясовчи асос, *қуш* – ясовчи асос – *оққуш* – ясалма каби.

Сўзнинг ясалиш структурасини аниқлашда фақат ясама сўзлар (соdda ясама ва қўшма сўзлар) таҳлил қилинади. Яъни соdda туб сўзлар этибордан четда қолади. Бундай сўзлар сўзнинг морфем ва морфологик структурасига кура таҳлил этилади. Бошқача айтганда, сўзнинг ясама қисмигина таҳлил этилади. Масалан, *ўқувчиларнинг* сўзининг *ўқувчи* қисми, *олмазорлар* сўзининг *олмазор* қисми, *тинчликни* сўзининг *тинчлик* қисми ва бошқалар.

Сўз таркибида морфемаларни тўғри ажратиш яшаш асосининг ва ясовчи воситанинг таркибини, чегарасини тўғри ҳисобга олиш катта аҳамиятга эга. Масалан, *гулчилик*, *темирчилик*, *балиқчилик* каби ясама лексемаларда *гулчи*, *темирчи*, *балиқчи* яшаш асоси ҳисобланади. Аммо *кўпчилик*, *озчилик*, *деҳқончилик*, *ёгингарчилик* кабиларда эса яшаш асоси *кўп*, *оз*, *деҳқон*, *ёгин* лексемаларидир. Чунки ўзбек

тилида *кўпчи, озчи, деҳқончи, ёгингар* шаклидаги лексемалар йуқ. Демак, бу ўринда шу сўзлар таркибидаги *-чилик, -гарчилик* қисмлари ясовчи аффикслар ҳисобланади.

Таҳлил намунаси:

1. Морфем структура таҳлили. (Сўзнинг энг кичик маъноли қисмлари ва уларнинг турлари аниқланади).

1) теримчиларни:

тер = ўзак, *-им* = с.я.аф., *-чи* = сўз я.аф., *-лар* = кат.шак. я.аф., *-ни* = кат.шак. я.аф.;

2) балиқчиликдан:

балиқ = ўзак, *-чи* = сўз я.аф., *-лик* = кат.шак. я.аф., *-дан* = кат.шак. я.аф.;

3) тўқимачиликни:

тўқи = ўзак, *-ма* = сўз я.аф., *-чи* = сўз я.аф., *-лик* = сўз я.аф., *-ни* = кат.шак. я.аф.;

4) деҳқончиликда:

деҳқон = ўзак, *-чилик* = сўз я.аф., *-да* = кат.шак. я.аф.;

5) кўпчиликнинг:

кўп = ўзак, *-чилик* = сўз я.аф., *-нинг* = кат.шак. я.аф.;

6) Мирзачўл:

Мирза = ўзак, *чўл* ўзак;

7) Каттақўрғон:

Катта = ўзак, *қўрғон* = ўзак;

8) ишлаган:

иш = ўзак; *-ла* = сўз я.аф., *-ган* = нок.ш.я.с.аф.

2. Сўз ясалиш структураси таҳлили: (ясалмани ҳосил қилувчи қисмлар ажратилади).

1) темир:

темир сўз;

2) темирчи:

темир = ясовчи асос, *-чи* = ясовчи аффикс
(*темирчи* = ясалма);

3) темирчилик:

темирчи = ясовчи асос, *-лик* = ясовчи аффикс
(*темирчилик* = ясалма);

4) кимёгар:

кимё = ясовчи асос, *-гар* = ясовчи аффикс
(*кимёгар* = ясалма);

5) *кимёгарчилик*:

кимёгар = ясовчи асос, *-чилик* = ясовчи аффикс
(*кимёгарчилик* = ясалма);

6) *ўртоқчилик*:

ўртоқ = ясовчи асос, *-чилик* = ясовчи аффикс,
(*ўртоқчилик* = ясалма);

7) *Каттақўрғон*:

Катта = ясовчи асос, *-қўрғон* = ясовчи асос, (*Каттақўрғон*
= ясалма);

8) *ноўрин*:

но = ясовчи аффикс, *-ўрин* = ясовчи асос, (*ноўрин* =
ясалма);

9) *серҳосил*:

сер = ясовчи аффикс, *-ҳосил* = ясовчи асос, (*серҳосил* =
ясалма);

10) *сермаъноли*:

сермаъно = ясовчи асос, *-ли* = ясовчи аффикс,
(*сермаъноли* = ясалма);

3. Морфологик структура таҳлили: (сўзшакл ҳосил қилувчи қисмлар ажратилади).

1) *ишлар*:

иш = шакл ясовчи асос, *-лар* = шакл ясовчи аффикс,
(*ишлар* = сўз шакл);

2) *ишчилар*:

ишчи = шакл ясовчи асос, *-лар* = шакл ясовчи аффикс
(*ишчилар* = сўзшакл);

3) *ишчиларни*:

ишчилар = шакл ясовчи асос, *-ни* = шакл ясовчи аффикс, (*ишчиларни* = сўзшакл);

4) *ишчиларимизнинг*:

ишчиларимиз = шакл ясовчи асос, *-нинг* = шакл ясовчи аффикс (*ишчиларимизнинг* = сўзшакл).

Сўз ясаш асослари

Сўз шакл таркибида лексик маъно англатувчи қисм билан грамматик маъно билдирувчи қисм фарқланади. Сўз шаклнинг лексик маъно билдирувчи қисми *лексема*

дейилади. Лексема грамматик маъно ифодаловчи қисм, шунингдек, сўз ясовчи қўшилиши учун асос бўлиб хизмат қилади.

Яшаш асоси бўлиб келган лексема туб ёки ясама бўлади. Туб лексема ясовчи морфемаларга бўлинмайди: *иш-лар-им, бил-а-ман, ўқи-ди-м, сез-ган-сан* каби сўзларнинг *иш, бил, ўқи, сез* қисми туб бўлиб, ўзакка тенг келади.

Ясама лексема эса туб лексемага ясовчи аффикс қўшилишидан ёки бирдан ортиқ лексеманинг қўшилишидан ҳосил бўлади: *иш-чи-ларга, бил-им-ларни, сез-гир, замон-дош-ларим, чим-қирқар, шўр-қудуқ* каби.

Ясама лексема маъноли қисмларга бўлинади, чунки тилда ясама лексема билан ёнма-ён туб лексема ҳам мавжуд бўлади. Жумладан, *шаҳарлик, ишчан, китобхон, бутунги, кўкар* каби ясама лексемалар маъноли қисмларга – морфемаларга бўлинади. Чунки ҳозирги ўзбек тилида бу ясалмаларнинг ҳосил бўлишига асос бўлган *шаҳар, иш, китоб, бутун, кўк* каби лексемалар ҳам ишлатилади.

Тилда лексема истеъмождан тушиб қолса ёки унинг ясама лексема билан алоқаси, боғлиқлиги йўқолса, ясама лексеманинг морфемаларга бўлиниш хусусияти ҳам йўқолади, натижада ясама лексема туб лексемага айланади.

Туб лексемалар билан узвий алоқада бўлган ясама лексемалар тилда икки ҳолатда – мустақил ишлатиладиган лексема сифатида ҳам, аффикс ёки бошқа лексема билан биргаликда, боғлиқ ҳолда ҳам мавжуд бўлади. Жумладан, *йўлдош, гўзаллик, тутқич, деворий* кабилар ясама лексемадир. Улар ҳозирги ўзбек тилида мустақил ишлатиладиган *йўл, гўзал, тут, девор* каби туб лексемалардан ясалган. *Юксақ, юксал* кабилар ҳам ясама лексема, лекин улар таркибидаги *юк, юкса* қисмлари ҳозирги тилда мустақил ишлатилмайди, балки боғлиқ асос тарзида мавжуд.

Туб лексема билан ясама лексема фақат морфологик жиҳатдангина эмас, балки лексик маъно англатиши томонидан ҳам бир-биридан фарқ қилади. Туб лексеманинг маъноси бевосита шу лексеманинг ўзига асосланади. Ясама лексеманинг маъноси эса унинг таркибидаги қисмларнинг – ясовчи асос ва яшаш воситасининг маънолари орқали юзага чиқади. Масалан, *дарахт, сув, пахта, туз, қўл* каби туб лексемалар борлиқдаги нарсаларни бевосита, тўғридан-тўғри

англатади, улар шу нарсаларнинг тилдаги шартли атамаси ҳисобланади. *Дарахтзор, сувчи, пахтакор, туздон, қўлқоп* сингари ясама лексемаларнинг маъноси эса таркибидаги қисмлар маъносига асосланади, шулар орқали англашилади: *дарахтзор* – «*дарахт кўп бўлган жой*»; *сувчи*– «сугориш, сув бериш билан шугулланувчи шахс»; *пахтакор* – «пахта етиштириш билан шугулланувчи шахс»; *туздон* – «туз солиб қўйишга мўлжалланган идиш»; *қўлқоп* – «қўлга кийиш учун мўлжалланган нарса» каби.

Яшаш асоси бўлиб туб лексема ҳам, ясама лексема ҳам хизмат қилади. Масалан, *терим, билим, йигим, ўрим* отлари учун яшаш асоси бўлиб туб феъл лексемалар хизмат қилган, *теримчи, билимдон, гулчилик* каби ясама отларда *терим, билим, гулчи* ясама лексемалари яшаш асоси бўлиб келган, *теримчилик, билимдонлик, тўқимачилик, оғмачилик* каби ясама отларда эса *теримчи, билимдон, тўқимачи, оғмачи* ясама лексемалари яшаш асоси вазифасида келган.

Сўз таркибидаги морфемаларни тўғри ажратиш яшаш асосининг ва ясовчи воситанинг таркибини, чегарасини тўғри ҳисобга олиш катта аҳамиятга эга. Жумладан, *гулчилик, пахтачилик, балиқчилик* каби ясама лексемаларда *гулчи, пахтачи, балиқчи* лексемалари яшаш асоси ҳисобланади. *Кўпчилик, озчилик, деҳқончилик* кабиларда эса яшаш асоси *кўп, оз, деҳқон* лексемаларидир, чунки тилда *кўпчи, озчи, деҳқончи* шаклидаги лексемалар йўқ.

Ясама лексема тузилишига кўра содда ва қўшма бўлинади.

Содда лексема туб лексемага лексема ясовчи аффикс қўшилиши билан ясалади: *бола-лик, иш-ла, дарс-лик, терим-чи* каби.

Қўшма лексема икки ва ундан ортиқ лексеманинг қўшилишидан ҳосил бўлади: *Мирзачўл, карнайгул, анжиршафтоли, оташқалб, кўксултон, туятортар* каби.

Сўз туркумларида сўз ясалиши

Сўз ясалиши ҳодисаси мустақил сўз туркумларига хос бўлса ҳам лекин сўз яшашнинг бирор усули билан янги сўз ҳосил қилиш сўз туркумларининг барчаси учун бирдек эмас. Масалан, ҳозирги ўзбек тилида энг маҳсулдор усул –

аффиксация ва композиция усули билан сўз ясаш от, сифат, феъл ва равиш туркумлари учун характерлидир. Сон туркумида эса аффиксация усули билан ҳам, композиция усули билан ҳам миқдор билдирувчи янги сўз (янги сон) ясалмайди. Сонларга қўшилувчи *-(и)нчи (учинчи, бешинчи, иккинчи), -та (иккита, учта, бешта)* каби аффикслар янги миқдор билдирувчи сон ҳосил қилмайди, балки сон (миқдор) тушунчасини узгартмаган ҳолда, унга тартиб, донa каби маънолар қўшади, холос.

Ўн беш, беш юз, беш юз минг, беш юз миллион, ўн минг, ўн беш минг кабиларда ҳар бир сўз (сон) ўз маъносидa қатнашади, улар бирикиб янги бир сўз (сон)ни ҳосил қилмайди.

Олмошлар бошқа туркумга оид сўзлар ўрнида қўлланувчи, умумийлик хусусиятига эга сўзлар бўлганидан янги сўз ясалиш ҳодисаси бу туркумда деярли йўқ даражададир.

ОТ ЯСАЛИШИ

Ҳозирги ўзбек тилининг лўғат таркибида от туркуми жуда кўп сўзларни бирлаштиради. бошқа сўз туркумларига нисбатан от туркумининг янги сўзлар билан бойиб бориши анча фаол ва узлуксиз давом этади. От туркумининг бойиб бориши ўзбек тилининг асосан ўз ички воситалари асосида, шунингдек, бошқа тилларнинг таъсирида содир бўлади.

Ҳозирги ўзбек тилида отлар қуйидаги усуллар билан ясалади:

1) *аффиксация усули*, 2) *композиция усули*. Булар сўз яшашнинг фаол усуллари ҳисобланади. Булардан ташқари, қисман фонетик усул ва семантик усул билан ясалган отлар ҳам бор.

Аффиксация усули билан от ясалиши

Аффиксация усулида ясовчи асосга махсус аффикс қўшиш орқали от ҳосил қилинади. Бу усул ҳозирги ўзбек тилида от ясалишининг энг фаол, энг маҳсулдор усулларида бири ҳисобланади. Аффиксация усули билан от яшашда от, феъл, сифат, равиш ва бошқа туркум сўзлари асос бўлиб хизмат қилади. Шунга кўра бу отлар уч турга бўлинади: 1) *от асосидан ясалган отлар*; 2) *феъл асосидан ясалган отлар*; 3)

бошқа сўз туркумларидан (сифат, равиш, сон, тақлидий сўз кабилардан) ясалган отлар.

От асосидан ясалган отлар. Бу турдаги ясашишда асос бўлиб от сўзлар хизмат қилади. Бундай ясалмаларнинг маъноси ҳар вақт яшаш асосининг маъноси билан боғланган, ундан ўсиб чиққан бўлади. Бу хилдаги ясама отларда яшаш асосининг маъноси билан боғлиқ равишда шахс, нарса ва ўрин-жой, ҳар хил мавҳум тушунчалар ифодаланиши мумкин.

Шахс отлари жуда катта тўдани ташкил қилади, англаб олиш маъноларининг хилма-хиллиги, ясовчи аффиксларнинг кўпчилиги, маҳсулдорлиги билан бошқа тўдадаги отлардан ажралиб туради. Бу отлар соф ўзбекча аффикслар ҳамда бошқа тиллардан (асосан тожик тилидан) қабул қилинган ясовчи морфемалар воситаси билан ясалади. Ҳозирги ўзбек тилида шахс отлари қуйидагича ясалади:

1. **-чи.** Бу аффикс энг фаол от ясовчи бўлиб, барча сўз туркумларидан (бошқа тиллардан ўзлаштирилган сўзлардан ҳам) от яшашга хизмат қилади: *иш-чи, тарих-чи, жанг-чи, бўз-чи, бўёқ-чи, сув-чи, қизиқ-чи, доклад-чи, табел-чи, хизмат-чи, ёлгон-чи, трактор-чи, пулемёт-чи, ҳайбаракалла-чи* каби.

-чи аффикси полисемантик хусусиятга эга. Бу аффикс орқали ясалган отнинг хилма-хил маънолари бевосита яшаш асосининг маъноси билан боғланган. Бу типдаги ясама отлар: а) шахснинг яшаш асоси англаб олиш нарса билан шуғулланишини (*темир-чи, бўёқ-чи, сувоқ-чи, сув-чи, тунука-чи, қуш-чи*); б) иш-ҳаракатни яшаш асоси англаб олиш нарса воситасида бажаришини (*най-чи, чилдирма-чи, дўтор-чи, кетмон-чи, машина-чи, ўроқ-чи, карнай-чи, трактор-чи, шахмат-чи* каби); в) яшаш асосидан англашилган нарсани яратиш, яшаш билан шуғулланишини (*тақа-чи, эгар-чи, бўз-чи, пичоқ-чи, сандиқ-чи* каби); г) шахснинг касб-ҳунар, турлича мутахассислик, шунингдек, фан-техниканинг хилма-хил соҳалари бўйича машғул бўлишини (*тарих-чи, луғат-чи, денгиз-чи, разведка-чи, йилқи-чи, футбол-чи* каби); д) шахснинг бирор белги, ҳолат, хусусияти билан ажралиб туришини (*жанжал-чи, кек-чи, лоф-чи, ҳасад-чи, туҳмат-чи, фитна-чи, гина-чи, галва-чи, ваҳима-чи* каби); е) шахснинг бирор жамоага, ижтимоий ташкилотга муносабатини (*исён-*

чи, динамо-чи, пахтакор-чи, миллат-чи, республика-чи каби) ва бошқа жуда кўп маъноларни англатган отлар ясаydi.

2. **-дош**. Ясаш асосидан англашилган нарсa, соҳа бўйича биргалик, яқинлик, баробар алоқадорлик маъносидаги шахс оти ясаydi: *ватан-дош, қурол-дош, тенг-дош, фикр-дош, мактаб-дош, суҳбат-дош, йўл-дош* каби. Бу қўшимача орқали ясалган отлар ўрин, макон жиҳатидан (*синф-дош, мактаб-дош*), пайт жиҳатидан (*замон-дош, тенг-дош, аср-дош*), ва белги, ҳолат, хусусият жиҳатидан (*суҳбат-дош, сир-дош, оҳанг-дош, фикр-дош*) шахсларининг биргалиги, тенг алоқадорлиги маъноларини англатади.

-дош аффикси маъно жиҳатидан тожик тилидан қабул қилинган **ҳам** аффикси билан синонимик муносабатда бўлади: *фикр-дош = ҳам-фикр, суҳбат-дош = ҳам-суҳбат* каби. Аммо бу аффиксларни ҳамма вақт параллел ҳолда бири ўрнига иккинчисини ишлатавериш мумкин эмас. Жумладан, *мусобақа-дош, йўл-дош* дейилади, аммо *ҳам-мусобақа, ҳам-йўл* дейилмайди. Ёки *ҳам-шаҳар, ҳам-дард* дейилади, лекин *шаҳар-дош, дард-дош* дейилмайди.

Бу аффикс орқали айрим илмий атамалар ҳам ясалади: *сифат-дош, равиш-дош, ун-дош* каби.

3. **-гар (-кар)**. Бу аффикс ясаш асосида ифодаланган нарсa бўйича шахснинг касб-ҳунарини билдирадиган от ясаydi: *зар-гар, савдо-гар, мис-кар, совун-гар, кимё-гар* каби.

4. **-кор**. Ясаш асоси англатган нарсани етиштирувчини, шу нарсa билан шуғулланувчини ифодалайдиган от ясаydi: *ғалла-кор, пахта-кор, санъат-кор, сабзавот-кор, шoли-кор* каби. Мавҳум тушунчаларни билдирган отларга қўшилганда, шахснинг белги, ҳолат, хусусият кабиларга муносабатини ифодаловчи от ясаydi: *хизмат-кор, мадад-кор, ташаббус-кор, ижод-кор, гуноҳ-кор* каби.

5. **-бон**. Ясаш асосидан англашилган нарсaга эга ёки шу нарсанинг сақловчиси, қўриқловчиси бўлган шахсни билдирувчи от ясаydi: *боғ-бон, дарвоза-бон, сарой-бон, тарози-бон* каби.

6. **-дор** (тожикча *доштан* – «ушламоқ», «эга бўлмоқ» феълидан). Бу аффикс шахснинг ясаш асосидан англашилган нарсaга эга ёки алоқадорлигини билдирувчи от ясаydi: *боғ-дор, муҳр-дор, чорва-дор, мулк-дор, ҳукм-дор, айб-дор* каби.

7. -*шунос* (тожикча *шуноҳтан* - «танимоқ», «билмоқ» феълидан). Бу аффиксоид шахснинг яшаш асосидан англашилган нарса ёки соҳанинг мутахассиси, касб эгаси эканини билдирган от ясайди: *табиат-шунос, адабиёт-шунос, зар-шунос, улка-шунос, мусиқа-шунос* каби.

8. -*фуруш* (тожикча *фуруҳтан* - «сотмоқ» феълидан). Бу аффиксоид яшаш асосида ифодаланган нарсани сотиш билан шуғулланувчи шахс оти ясайди: *мева-фуруш, дўши-фуруш, нос-фуруш, чой-фуруш* каби.

9. -*боз* (тожикча *бозидан, боҳтан* - «ўйнамоқ» феълидан). Бу аффиксоид шахснинг яшаш асоси англагган нарса билан кўп шуғулланишини, шунга ўта берилганлигини билдирувчи от ясайди: *каптар-боз, бедана-боз, қимор-боз, дор-боз, майшат-боз, мажлис-боз* каби. Худди шу тартибда ясалган *найранг-боз, масҳара-боз, ваъда-боз* кабилар шахснинг белги, хусусиятини билдиради.

10. -*хўр* (тожикча *хўрдан* - «емоқ» феълидан). Яшаш асосидан англашилган нарсаларни, айниқса егулик ва ичимлик нарсаларни кўп ва тез-тез истеъмол қилувчи шахс оти ясайди: *чой-хўр, гўшт-хўр, палов-хўр, нон-хўр, қимиз-хўр* каби.

11. -*паз* (тожикча *пуҳтан* «пиширмоқ» феълидан). Таом намларини билдирувчи сўзларга қўшилиб, шахснинг шу овқатни пишириш, тайёрлаш билан шуғулланишини англагган от ясайди: *ош-паз, калла-паз, кабоб-паз, сомса-паз, манти-паз* каби.

12. -*соз* (тожикча *соҳтан* - «ясамоқ» феълидан). Яшаш асоси ифодалаган нарсани яшаш, созлаш, тузатиш билан шуғулланувчи шахс оти ясайди: *соат-соз, кема-соз, арава-соз, асбоб-соз* каби.

13. -*дўз* (тожикча *дўҳтан* - «тикмоқ» феълидан). Яшаш асоси англагган нарсани тикиш, яратиш билан шуғулланувчи шахс оти ясайди: *маҳси-дўз, дўши-дўз, этик-дўз, кашта-дўз* каби.

14. - *каш* (тожикча *кашидан* - «тортмоқ» феълидан). Шахснинг яшаш асоси ифодалаган нарса билан шуғулланишини, иш-ҳаракатнинг шу орқали бажарилишини англатадиган от ясайди; *арава-каш, чизма-каш, туя-каш, лой-каш, сурат-каш, паҳса-каш* каби.

15. **-хон** (тожикча *хондан* – «ўқимоқ» феълидан). Ясаш асосидан англашилган нарсани доимий ўқиш билан шугулланувчи шахс оти ясайди: *китоб-хон, ғазал-хон, шеър-хон, муштум-хон* каби.

16. **-гўй** (тожикча *гуфтан* – «демоқ», «айтмоқ» феълидан). Шахснинг ясаш асоси ифодалаган нарса, воқеа-ҳодисалар билан банд бўлувчи, уни доимо айтиб туриш билан шугулланувчи шахс оти ясайди: *насиҳат-гўй, маслаҳат-гўй, дуо-гўй, хушомад-гўй* каби.

17. **-ҳам** Шахснинг ясаш асоси орқали ифодаланган нарса, воқеа-ҳодисаларга тенг алоқадорлиги, биргалиги маъноларини англатган от ясайди: *ҳам-суҳбат, ҳам-шаҳар, ҳам-қишлоқ* каби.

18. **-ий**. Киши ва жой номларига қўшилиб, шахснинг тахаллусини билдирган от ясайди: *Наво-ий, Ҳабиб-ий, Абдулла Авлон-ий, Исмоил Бухор-ий, Мирзо Самарқанд-ий, Юнус Ражаб-ий* каби.

19. **-вачча** (тожикча *бача* – «ёш бола» сўзидан). Ясаш асоси англатган шахсларга қариндошлик муносабатида бўлганлик маъносидаги от ясайди: *холла-вачча, амма-вачча, амаки-вачча, тоға-вачча, бой-вачча* каби. Жониворларга нисбатан унинг боласи маъносида ишлатилади: *ит-вачча, мушук-вачча, кучук-вачча*.

Ҳозирги ўзбек тилида шахс оти ясовчи аффиксларнинг сўз ясаш даражаси бир хил эмас. Уларнинг айримлари, айниқса **-чи** аффикси, энг актив сўз ясовчи восита сифатида хизмат қилса, баъзилари, жумладан, **-дош, -дор** каби аффикслар оз миқдорда сўз ясайди. **-бон, -оҳ, -хўр, -дўз, -паз** каби аффиксларнинг сўз ясаш даражаси эса жуда чегараланган. Юқорида келтирилган **-шунос, -парвар, -хўр, -паз, -дўз, -боз, -бон, -дор, -соз, -хон, -гўй** каби ясовчилар тожик тилида мустақил сўз асосидан иборат бўлиб, ўзбек тилида ясовчи аффикс (аффиксоид) сифатида хизмат қилади.

Предмет ва ўрин-жой отлари. Бундай отларни ясовчи аффикслар у қадар кўп эмас:

1. **-лоқ**. Ясаш асосидан англашилган нарса кўп бўлган ўрин, жой маъносидаги от ясайди: *ўт-лоқ, қум-лоқ, тош-лоқ* каби.

2. **-дон.** Ясаш асосидан англашилган нарсаларни сақлашга хосланган, шу нарса солинадиган нарсани англатадиган от ясайди: *туз-дон, кул-дон, сиёҳ-дон, қалам-дон, гул-дон, сув-дон* каби.

3. **-зор.** Бу аффикс ясаш асоси англатган нарса кўп бўладиган жой маъносидаги от ясайди: *пахта-зор, олма-зор, дарахт-зор, узум-зор, ўрмон-зор, лола-зор, анжир-зор* каби.

4. **-истон.** Халқ (миллат) номини билдирувчи ёки бошқа бирор сўзга қўшилиб, шу халқ (миллат) яшайдиган мамлакат ёки ясовчи асос англатган нарса кўп бўлган жой маъносидаги от ясайди: *Ўзбек-истон, Тожикистон, Арман-истон, Баҳор-истон, гул-истон* каби.

5. **-поя.** Ясаш асосидан англашилган нарса билан боғлиқ бўлган нарса ва ўрин номини билдирувчи от ясайди: *ғўза-поя, беда-поя, зина-поя, шоли-поя, арпа-поя, бутдой-поя* каби.

6. **-гоҳ.** Ясаш асосида ифодаланган воқеа-ҳодисалар воқе бўладиган жой маъносидаги от ясайди: *жанг-гоҳ, сайр-гоҳ, ором-гоҳ, сайил-гоҳ, манзил-гоҳ* каби.

7. **-нома.** Бу аффиксид ясаш асоси ифодалаган нарса билан боғлиқ хат, ҳужжат маъносидаги от ясайди: *гувоҳ-нома, шарт-нома, тақлиф-нома, бахт-нома, айб-нома, ташаккур-нома, арз-нома* каби.

8. **-хона.** Ясаш асосидан англашилган нарса учун хосланган, бирор иш учун мўлжалланган жой маъносини англатувчи от ясайди: *иш-хона, босма-хона, дори-хона, ош-хона, чой-хона, қабул-хона, тўй-хона* каби.

9. **-обод.** Турли сўзларга қўшилиб, ясаш асоси маъноси билан боғланган жой номларини ясайди: *Пахта-обод, Меҳнат-обод, Деҳқон-обод, Юнус-обод, Янги-обод* каби.

Юқорида кўрсатилган **-поя, -нома, -хона, -обод** каби аффиксидлар билан бир қаторда, ўзбек тилида худди шундай мустақил сўзлар ҳам мавжуд. Мисоллар (*Мажидиддин*) *Муминмирзони ўртага солиб, шаҳзода Бадиуззамонга нома юборинг (Уйғун ва И.Султон). Яхши ишласа, ўз турмушимиз фаровон, юрт обод бўлади (Ойбек). Кўприкнинг нариёғида ишкомга пояси кесиб олинган кекса тол ёнида Дилдор билан Аъзамжон турарди. (С.Аҳмад).*

Мавҳум тушунчаларни англатувчи отлар. Бундай отлар ҳам катта тўдани ташкил қилади. Бу тўдага кирган отларнинг

маъноси ва қўлланиш доираси хилма-хилдир. Мавҳум отлар кўпинча китобий ва илмий услубларда кенгроқ ишлатилади. Мавҳум отлар асосан ўзбек тилининг ўз ясовчи аффикслари орқали ҳосил қилинади. Бошқа тиллардан қабул қилинган аффикслар воситасида мавҳум отлар деярли ясалмайди.

Ҳозирги ўзбек тилида қуйидаги аффикслар мавҳум от ясашга хизмат қилади:

1. **-лик**. Бу аффикс турлича маъно англатадиган отлардан мавҳум отлар ясайди. Бундай ясалмаларда яшаш асоси вазифасида ҳар хил туркум сўзлари келади:

а) шахс билдирувчи отларга қўшилиб, яшаш асоси маъноси билан боғлиқ равишда ҳолат, хусусият, белги маъноларини англатган от ясайди: *бола-лик, йигит-лик, талаба-лик, ўспирин-лик, ёшлик* каби. *Куёвлик, ака-лик, она-лик, келин-лик* каби ясалмалар ҳам шу хилдаги ҳолат, хусусият билдирувчи отларга киради;

б) яшаш асосида ифодаланган соҳа бўйича касб-ҳунар, мутахассислик маъноларини билдирувчи от ясайди: *косиб-лик, тилшунос-лик, чорвачи-лик, темирчи-лик, бригадир-лик, заргар-лик* каби;

в) бирор ижтимоий-сиёсий, илмий ҳаракат ва йўналишларга муносабат англатувчи ҳолат оти ясайди: *тинч-лик, ташкилотчи-лик, бюрократ-лик, ўнг оғмачи-лик, сўл-лик* каби;

г) баъзан бирор вазифа, мақсад ва фаолият учун мўлжалланган, шунга хосланган нарса оти ясайди: *дарс-лик, уруғ-лик, кийим-лик* каби.

2. **-чилик (-чи + -лик)**. Бу мураккаб аффикс яшаш асоси англатган нарса бўйича касб-ҳунар соҳаси, ҳолат, хусусият маъноларини билдирувчи от ясайди: *деҳқон-чилик, мева-чилик, ўртоқ-чилик, қуда-чилик, қассоб-чилик* каби. Бу аффикс ҳам полисемантик хусусиятга эга бўлиб, хилма-хил маъноли мавҳум отлар ясайди.

Шуни эслатиш керакки, **-чи** аффикси бор ясама асосга **-лик** аффиксини қўшиш билан ҳосил бўлган *темирчи-лик, хизматчи-лик, лугатчи-лик* каби ясалмаларни мураккаб **-чилик** аффикси орқали ясалган *узум-чилик, боғдор-чилик, йигит-чилик, шоли-чилик, полиз-чилик* сингари отлардан фарқ қилиш даркор.

3. *-гарчилик (-гар + чи + лик)*. Бу мураккаб аффикс турли отларга қўшилиб, яшаш асоси англатган нарсa билан боғлиқ ҳолат, белги, хусусият билдирувчи отлар ясайди: *одам-гарчилик, ёгин-гарчилик, лой-гарчилик, ошна-оғайни-гарчилик, серобчилик* каби. Бу ўринда ҳам *-гар* аффикси бор ясама асосдан *-чилик* аффикси орқали ясалган сўзларни мураккаб *-гарчилик* аффикси воситасида ҳосил қилинган ясалмалардан фарқлаш лозим. *Чоғиштиринг: савдогар-чилик* ва *нам-гарчилик* каби. Бу сўзлар яшаш асосининг (*савдогар* ва *нам*), шунингдек яшаш воситасининг (*-чилик* ва *-гарчилик*) бошқа-бошқа бўлиши билан ўзаро фарқ қилади.

4. *-лаштириш (-ла + ш + тир + иш)*. Бу мураккаб аффикс *автомат-изация, газификация* каби байналмилал сўзлар таркибида «*-изация*», «*-ификация*» каби қисмларни калькалаш асосида келиб чиққан: *автомат-лаштириш, радио-лаштириш, электр-лаштириш, компьютер-лаштириш* каби.

Феъл асосидан ясалган отлар. Аффиксация усули билан от ясалишида яшаш асоси феъл билан ифодаланган ясалмалар ҳам катта тўдани ташкил қилади. Бундай отлар яшаш асоси ифодаланган иш-ҳаракат ва ҳолат тушунчалари билан боғлиқ равишда ҳаракат қуроли, натижаси, ҳаракат белгисининг ташувчиси, ҳолат, хусусият каби хилма-хил маъноларни англатади.

Феъл асосидан от ясалишида қуйидаги аффикслар қўлланади:

1. *-гич (-гич, -кич, -қич)*. Яшаш асосидан англашилган иш-ҳаракатнинг қуролини, шу ҳаракатни бажаришга мўлжалланган асбобни билдирувчи от ясайди. Одатда, унли ва жарангли ундош билан тутаган асосларга *-гич, -гич* аффикси, жарангсиз ундош билан тутаган феъл асосларига *-кич, -қич* шакли қўшилади: *ўтказ-гич, кўтар-гич, ўлча-гич, қашла-гич, елпи-гич, чиз-гич, кўрсат-кич, қис-қич, бос-қич, оч-қич, зрит-кич* каби.

2. *-ма*. Бу аффикс жуда маҳсулдор бўлиб, яшаш асоси англатган ҳаракат ва ҳолат билан боғлиқ нарсани билдирувчи от ясайди: *бўл-ма, уюш-ма, ўс-ма, эслат-ма, тўқи-ма, кўрсат-ма, суз-ма, қовур-ма, пистир-ма* каби.

Бу аффикс полисемантик бўлиб, энг муҳим маънолари қуйидагилар:

а) аниқ нарса оти ясайди: *тут-ма, қўлёз-ма, қўллан-ма, ўс-ма, қотиш-ма, газла-ма, қурил-ма, сур-ма* каби;

б) ўрин-жой оти ясайди: *бостир-ма, торт-ма, бўл-ма, пистир-ма*;

в) ҳаракат ва ҳолат атамасини билдирувчи от ясайди: *ёзиш-ма, уюш-ма, эслат-ма, айир-ма, бирик-ма*.

г) овқат номларини ясайди: *қовур-ма, қатла-ма, димла-ма, чўз-ма, қий-ма, суз-ма* каби;

д) мавҳум тушунчаларни билдирувчи от ясайди: *терла-ма, бўт-ма, оқ-ма, қичи-ма, устқур-ма, юкла-ма* каби.

3. **-м (-им, -ум)**. Бу аффикс яшаш асоси англатган ҳаракат нагижасида пайдо бўладиган нарса отини ясайди: *тушла-м, кий-им, боғла-м, бўл-им* каби. Бу аффикс орқали муайян нарсани билдирувчи от ҳам (*кий-им, тушла-м, тўтра-м*), мавҳум тушунчаларни билдирувчи от ҳам ясалади: *бил-им, оқ-им, тер-им, кес-им, ун-ум, туз-ум, чида-м, кечир-им* каби.

4. **-ги (-ги, -ки, -қи, гу)**. Бу аффикс яшаш асоси англатган ҳаракат қуроли, ҳолат ва нарса оти ясайди. Одатда, жарангли ва сонор ундош билан тугаган асосларга **-ги, -ги** аффикси, жарангсиз ундош билан тугаган асосларга **-ки, -қи** аффикси қўшилади: *узап-ги, супур-ги, чал-ги, чол-гу, теп-ки, турт-ки, тутат-қи, чол-қи* каби. Бу аффикс ҳам аниқ (*супур-ги, чол-қи, ёқил-ги*) ва мавҳум маъноли от ясайди: *сев-ги, сез-ги, туй-гу, ур-гу, уй-қи* каби.

5. **-ч, -инч**. Бу аффикс асли феълнинг ўзлик даража шаклига қўшилиб, ҳаракат ва ҳолат маъносидаги мавҳум от ясайди: *қувон-ч, севин-ч, ишон-ч, суюн-ч, юпан-ч* каби.

6. **-к, -қ (-ик, -иқ, -уқ, -оқ)**. Бу аффикс полисемантик хусусиятга эга бўлган маҳсулдор аффикс бўлиб, асос англатган ҳаракат ва ҳолат билан боғлиқ турлича маъно билдирувчи от ясайди: *кўр-ик, теш-ик, беа-к, ти-лак, чиз-иқ, сол-иқ, ют-уқ, уч-уқ, ўр-оқ, қийно-қ* каби.

Бу аффикс:

а) аниқ нарса ва ҳаракат қуроли оти ясайди: *кура-к, элак, туша-к, пич-оқ, туз-оқ, тар-оқ, соч-иқ, ўр-оқ* каби.

б) ўрин-жой маъносини билдирувчи от ясайди: *йўла-к, ёт-оқ, кўр-иқ* каби;

в) ҳолат, хусусият, белги маъносидаги мавҳум от ясайди: *тила-к, беза-к, ют-уқ, сол-иқ, қил-иқ, буйр-уқ, чарчо-қ, торт-иқ, ўто-қ* каби.

7. **-инди (-ин+ди).** Бу аффикс яшаш асосидан англашилган ҳаракат ва ҳолатнинг бажарилиши натижасида ҳосил бўладиган нарсани билдирувчи от ясайди: *йиг-инди, қир-инди, юв-инди, оқ-инди, супур-инди, чиқ-инди* каби. Бу аффикс орқали ҳосил бўлган ясалма баъзан сифат бўлади: *асра-нди (сақла-нди)* бола каби.

8. **-ин, -ун.** Бу аффикс яшаш асоси англашган ҳаракат ва ҳолатнинг бажарилиши натижасида юзага келадиган нарсани билдирувчи от ясайди: *эк-ин, йиг-ин, ёғ-ин, тут-ун, бўғ-ин, қуй-ун* (қуюн) каби.

9. **-мақ, -моқ.** Камунум аффикс бўлиб, яшаш асоси англашган ҳаракат жараёни билан боғлиқ бўлган нарсани билдирувчи от ясайди: *е-мақ, черт-мақ, топиш-моқ, қуй-моқ, чақ-моқ, ил-моқ* каби.

10. **-дақ, -доқ.** Яшаш асоси англашган ҳаракат ва ҳолат билан боғлиқ нарса, белги, хусусият билдирувчи от ясайди: *кекир-дақ, югур-дақ, қовур-доқ, қун-доқ* каби. Бу аффикс баъзан тақлидий сўзлардан от ясайди ва **-илдоқ** шаклида яхлит ҳолда келади: *шақ-илдоқ, чир-илдоқ, шилп-илдоқ, ҳиқ-илдоқ* каби. Бу унумсиз аффикс баъзан сифат ҳам ясайди: *лик-илдоқ, сўлқ-илдоқ* каби.

11. **-гин, -қин.** Яшаш асосидан англашилган ҳаракат ва ҳолат жараёни номини билдирувчи от ясайди: *ён-гин, қув-гин, қир-гин, бос-қин, тош-қин, тўл-қин* каби. Бу аффикс **-гун, -қун** шаклида ҳам ишлатилади: *юл-гун, уч-қун, тут-қун* каби.

12. **-(у)-в, (о)в.** Яшаш асосидан англашилган ҳаракат ва ҳолат маъноларини билдирувчи от ясайди: *мақта+в=мақтов, сайла+в=сайлов, қурша+в=қуршов, учраш-ув, тортиш-ув, ёз-ув, тўқнаш-ув, ўқи+в=ўқув* каби.

13. **-чи, -вчи, -увчи.** Яшаш асоси ифодалаган иш-ҳаракатни бажариш билан шуғулланувчи шахс оти, нарса оти ва мавҳум от ясайди: *том-чи, суюн-чи, сайло-вчи, тингло-вчи, уч-увчи, ўқу-вчи, боғло-вчи, терго-вчи, чайқо-вчи,, ўқит-увчи* каби.

14. **-ш.** Ясаш асосидан англашилган ҳаракат жараёни оти ясайди: *уйлан-иш, қурил-иш, ўпирил-иш, ўтир-иш, йигил-иш* каби.

-в, -вчи, -ш аффикслари орқали от ясалиши феълнинг ҳаракат номи шакли асосида юзага келган.

Булардан ташқари, феъл асосидан от ясовчиларга қуйидагилар ҳам киради: **-ит, -ат.** *чиқ-ит, қур-ит, кўч-ат; -килик.* *ич-килик; а: тўқ-а, яр-а (ёрмоқ феълидан); чиқ, ёпин-чиқ, суян-чиқ; -диқ.* *ҳор-диқ, қол-диқ, тошил-диқ* каби.

Бошқа сўз туркумларидан ясалган отлар. От ва феълдан ташқари, сифат, сон, олмош, равиш ва тақлидий сўзлар ҳам от ясалишида асос бўлиб хизмат қилади. Булар орасида сифатдан от ясалиши нисбатан фаолроқ бўлиб, қолган сўз туркумларидан ясалиш анча чегараланган. Шунини ҳам эслатиш керакки, бу сўз туркумларидан ясалишда қўлланувчи аффикслар миқдор жиҳатидан у қадар кўп эмас:

1. **-лик.** Сифат, сон, равиш, баъзан олмошлардан яшаш асоси маъноси билан боғлиқ белги, хусусият ва ҳолат оти ясайди: *яхши-лик, ғўзал-лик, янги-лик, катта-лик, онгсиз-лик, эски-лик, бир-лик, беш-лик (бешта-лик), тез-лик, кўп-лик, секин-лик, ўз-лик* каби.

2. **-чилик (-чи + лик).** Бу мураккаб аффикс сифатлардан ҳолат, хусусият, белги маъносидаги мавҳум от ясайди: *хурсанд-чилик, пишиқ-чилик, арзон-чилик, номаъқул-чилик, беадаб-чилик, йўқ-чилик, кам-чилик, қиммат-чилик.*

3. **-гарчилик (-гар + чи + лик).** Бу аффикс ҳам сифатлардан яшаш асоси англашган белги, хусусият ва ҳолат маъносидаги мавҳум от ясайди: *овора-гарчилик, сероб-гарчилик, шарманда-гарчилик, хафа-гарчилик, бемаза-гарчилик* каби.

4. **-чи.** Сифатлардан яшаш асоси англашган белги, хусусият билан характерланиш маъносидаги от ясайди: *қизиқ-чи, эски-чи, аъло-чи.*

5. **-а.** Сифат ва тақлидий сўзларга қўшилиб, нарса, ҳаракат ва ҳолат маъносидаги от ясайди: *бўз-а, қуйқ-а, жизз-а, қаҳқаҳ-а, шаршар-а, дўмбир-а, дагдаг-а* каби.

6. **-ак.** Тақлидий сўзлардан нарса, белги, хусусият маъноларини билдирувчи от ясайди: *ғурр-ак, қарс-ак, варр-ак, бизбиз-ак, дардар-ак* каби.

Композиция усули билан от ясалиши

Икки ва ундан ортиқ асоснинг қўшилиши орқали от ҳосил қилиш *композиция усули билан от яшаш* дейилади. Композиция усули билан асосан қўшма отлар ясалади. Қўшма отларнинг тузилиши аслида сўз бирикмасига ўхшайди. қўшилиувчи қисмларнинг ҳар бири мустақил сўзга тенг бўлади. Тилнинг тадрижий тараққиёти натижасида бирикма қисмлари орасидаги синтактик алоқа йўқолади, яхлит бир маъно англатган янги лексик бирлик – қўшма сўз ҳосил бўлади. Бу ҳодиса аста-секинлик билан тилда қўшма сўз яшаш қолипига айланиб қолади. Қўшма сўз ясалиши учун асос бўлган бу қисмлар ўзининг дастлабки маъносини қисман ёки бутунлай йўқотади, иккаласи биргаликда бошқа янги лексик маъно англата бошлайди. Масалан, *қўзи* билан *қорин* сўзларининг ҳар қайсиси алоҳида лексик бирлик, ўз маъносига эга. Уларнинг қўшилишидан ҳосил бўлган *қўзиқорин* сўзи эса аввалги сўзларнинг маъносидан бошқа маънони, бошқа нарсанинг номини билдиради. *Қул-қоп, Олти-ариқ, Оқ-тош, Қора-қишлоқ, олма-бош, Шўр-қудуқ* каби ясалмалар ҳам шу асосда ҳосил бўлган.

Аниқловчи билан аниқланмишга тенг қисмларнинг қўшилиб кетиши натижасида ҳосил бўлган бундай қўшма отлар асли тузилиш жиҳатидан қаратқичли бирикма (*қўқонарава, асалари, қулқоп, ошқозон, бўрижар, қўлёзма* каби) ҳамда сифатловчили бирикма тарзида бўлади: *Оққўрғон, бешбармоқ, Еттисув, бақатерак, кўричак, ўқилон, Қоратепа* каби

Таркибидаги қисмлари қандай туркум сўзлари билан ифодаланишига қараб қўшма отлар қуйидаги кўринишларга эга бўлади:

1. Икки отдан иборат бўлади. Бу қўшма отлар:

а) асли қаратувчилик муносабатида бўлган икки отнинг қўшилиб кетишидан ҳосил бўлади: *кўз-ойнак, билаг-узук, бел-боғ, ош-пичоқ, от-тўрва, том-орқа* каби;

б) асли сифатловчилик муносабатида бўлган икки отнинг қўшилиб кетишидан ҳосил бўлади: *олтин-гутурт, тош-қўмир, тилла-қўнғиз, сада-райҳон* каби.

2. Сифат ва отдан иборат бўлади: *Қора-қул, Катта-қўргон, Оқ-сарой, аччиқ-тош, кўк-йўтал, оқ-қуш, Кўк-тош, Қизил-тепа, Янги-қўргон* каби.

3. Сон ва отдан таркиб топган бўлади: *Тўрт-қул, уч-бурчак, Уч-қўргон, Беш-ёғоч, Уч-қудуқ, беш-бармоқ, саккиз-оёқ* каби.

4. От ҳамда феълнинг сифатдош ёки ҳаракат номи шаклларида иборат бўлади: *от-боқар, бешик-терватар, туя-тортар, ўрин-босар, муз-ёрар, кунга-боқар, бўри-босар, дунё-қараш* каби. Баъзан от билан аниқ ўтган замон шаклидаги феълнинг бирикувидан иборат бўлади: *Қор-ёғди, Сой-келди, Гурс-кетди, гушт-куйди* каби.

5. Икки феълдан иборат бўлади. Бундай қўшма отларда биринчи феъл равишдош шаклида, иккинчи феъл эса сифатдош ва ҳаракат номи шаклида бўлади: *ишлаб чиқариш, искабтопар, олиб сотар, излаб топар* каби.

6. Сон (баъзан олмош) билан феълнинг сифатдош шаклидан иборат бўлади: *беш-отар, беш-қутарар, ўзи-бўларчилик*.

Қўшма отлардан ташқари, турғун бирикма тарзидаги отлар ҳам бўлади. Бундай отлар икки ва ундан ортиқ сўздан ташкил топади, бу сўзлар орасида аниқловчилик муносабати сақланган бўлади. Бундай бирикма таркибидаги сўзларнинг ҳаммаси биргаликда яхлит бир тушунчани англатади. Турғун бирикма тарзидаги қўшма отларнинг кейинги қисми кўпинча учинчи шахс эгалик аффиксини олган бўлади: *меҳнат дафтарчаси, халқ маорифи бўлими, Ўзбекистон Республикаси, Вазирлар Маҳкамаси* каби.

Турғун бирикма типидagi қўшма отлар таркибидаги сўзларнинг ўрнини ўзгартириб бўлмайди: *Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, Америка Қўшма Штатлари, Европа Ҳамжамияти, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги* каби.

СИФАТ ЯСАЛИШИ

Бошқа сўз туркумлари сингари, сифат ҳам тўхтовсиз янги сўзлар билан бойиб боради. Бу ҳодиса асосан ўзбек тилининг ўз ички имкониятлари ҳисобига янги маъноли сифатлар ҳосил қилиш ва бошқа тиллардан сўзлар қабул қилиш ҳисобига содир бўлади: *документал, актуал, диалектал, прогрессив, эффе́ктив, федератив, традицион, редакцион, реакцион* каби сифатлар айнан шу шаклда қабул қилинган. Аммо бу сифатлардаги **-ал, -ив, -он** каби элементлар фақат шу сўзлар таркибидагина келади, шу таркибдан ажратилмайди. Булар ўзбекча сўзлардан янги сифат яшаш хусусиятига эга эмас. Тожик тилидан ўзлаштирилган сўзлар таркибидаги сифат ясовчи аффикслар эса асрлар давомида тилимизга сингиб кетиши натижасида ўзбекча сўзлардан ҳам сифат ясай олади. Бу аффикслар эндиликда ўзбек тилининг фаол сўз ясовчилари қаторига ўтган: *донгдор, салмоқдор, билимдон, серсув, серунум, ноўрин, беомон* каби.

Отлар сингари сифатлар ҳам **аффиксация** ва **композиция** усуллари билан ясалади. Бу икки усул орқали сифат яшашда аффиксация усули айниқса, маҳсулдор ҳисобланади.

Аффиксация усули билан сифат ясалиши

Аффиксация усули билан сифат ясалишида кўпинча от ва феъл, баъзан равиш яшаш асоси вазифасида келади. Бу усул билан сифат яшашда қуйидаги аффикслар қўлланади:

1. **-ли**. Бу аффикс серунум ясовчи бўлиб, турлича маъно англатган сифат ясайди: *ҳурмат-ли, маза-ли, ақл-ли, ғайрат-ли, маъно-ли, маълумот-ли* каби.

Бу аффикс орқали ясалган сифатлар қуйидаги маъноларни англатади: а) яшаш асоси отдан англашилган нарсасага эгаликни, ўша нарсанинг борлиги, мавжудлигини билдиради: *уй-ли, ми́лтиқ-ли, дўппи-ли, пахта-ли, бола-ли, мева-ли, қошқоқ-ли, даста-ли* каби; б) яшаш асосидан англашилган нарсанинг одатдагидан кўра кўплиги, мўллиги, ортиқлиги маъноларини билдиради: *гавда-ли, ақл-ли, куч-ли, сув-ли* каби; мавҳум отларга қўшилгандан ҳам шундай маъно

англаатган сифатлар ясалади: *хурмат-ли, мурувват-ли, мушоҳада-ли, интизом-ли, ишонч-ли, шиддат-ли, унум-ли, билим-ли* каби; в) яшаш асоси феълнинг сифатдош шаклидан бўлиб, нарсанинг ундан англашилган ҳаракат-белги, ҳолат-хусусиятта эга эканлигини билдиради: *қизиқар-ли, қониқар-ли, тушунар-ли, етар-ли, ачинар-ли, кўринар-ли* каби. Бу типдаги ясалмаларда **-ли** аффикси сифатдош ясовчи **-(а)р** аффикси билан бирикиб, бир мураккаб аффиксга айланиб бормоқда: *ажабланар-ли, сезилар-ли, мақтар-ли, айтар-ли, билинар-ли, зерикар-ли* каби; г) яшаш асоси феълнинг ҳаракат номи шаклидан бўлиб, буюм-нарсанинг бирор иш учун яроқли эканлигини, ўша ҳаракат учун мосланганлигини билдиради: *чопиш-ли, миниш-ли, ейиш-ли, ичиш-ли* каби.

-ли аффикси эгалик, мавжудлик, ортиқлик маъноларини англаатган айрим ясалмаларда **сер-, -дор, ба-** каби аффикслар билан синонимия муносабатида бўлади: *ғайратли* * = *серғайрат, сувли* = *серсув, унумли* = *серунум* = *унумдор* каби.

2. **-сиз**. Бу аффикс ҳам жуда унумли бўлиб, яшаш асоси билан боғлиқ равишда белги, хусусият, ҳолат каби хилма-хил маъноларни билдирувчи сифат ясайди. Булар қуйидагича: а) яшаш асосидан англашилган нарсага эга эмасликни, унинг йўқлиги, мавжуд эмаслигини билдиради: *сув-сиз, иш-сиз, хато-сиз, пул-сиз* каби; б) яшаш асоси англаатган нарса, ҳолат кабиларнинг камлиги, етарли эмаслигини билдиради: *туз-сиз, куч-сиз, ҳаракат-сиз, ёғ-сиз, тажриба-сиз, ақл-сиз* каби; в) яшаш асосидан англашилган буюм-нарса белгиси, ҳолат, хусусият кабиларнинг кўплиги, ортиқлиги, шу хусусият унинг доимий белгисига айланганлиги маъноларини билдиради: *чек-сиз (денгиз), поён-сиз; (чўл) ҳад-ҳисоб-сиз; г) шахс, нарсанинг салбий хусусиятини, салбий ҳолатини билдиради: онг-сиз, андиша-сиз, ахлоқ-сиз, шафқат-сиз, ҳаё-сиз* каби. Бу ясовчи баъзан **бе-, но-** аффикслари билан синонимлик муносабатида бўлади: *поён-сиз* = *бе-поён, тартиб-сиз* = *бе-тартиб, ўрин-сиз* = *но-ўрин, умид-сиз* — *но-умид*.

3. **-ги (-ки, -қи)**. Бу аффикс яшаш асосидан англашилган ўрин ва пайтга муносабатни, унга хосланганликни билдиради: *ёз-ги, куз-ги, бугун-ги, кейин-ги, қадим-ги, тун-ги, ич-ки, таш-қи, кеч-ки* каби. Баъзан бу аффикс орқали

ясалган сифатнинг яшаш асоси вазифасида феъл шакллари келади, шундай хусусиятга эгалик маъносини билдирувчи сифат ясалади: *вайса-қи, йигло-қи, сайро-қи* каби.

4. **-гин (-гин, -кив, -гун, -қин, -қун)**. Бу аффикс феъл шаклларига қўшилиб, ҳаракат ва ҳолат билан боғлиқ белги-хусусият маъноларини билдиради: *гам-гин, оз-гин, сўл-гин, тур-гун, тут-қун, кес-кин, жўш-қин, сот-қин, ёр-қин* каби.

5. **-гир (-гир, -кир, -қир, -қур)**. Бу аффикс яшаш асоси англатган ҳаракат ва ҳолат билан боғлиқ белги-хусусиятнинг ортиқлигини, шу хусусиятнинг кўплиги, кучли эканлигини билдирувчи сифат ясайди: *сез-гир, ол-гир, ўт-кир, топ-қир, кес-кир, чоп-қир, уч-қур* каби.

6. **-чоқ (-чиқ, -чак)**. Бу аффикс феъл асосига даража шаклидан кейин қўшилиб, белги-хусусият, ҳолат маъноларини билдирувчи сифат ясайди: *эрин-чоқ, мақтан-чоқ, ялин-чоқ, тортин-чоқ, чўзин-чоқ, қизган-чиқ, куюн-чак* каби.

7. **-к (-ик, -ук, -ак), -қ (-иқ, -уқ, -оқ)**. Маҳсулдор аффикс бўлиб, яшаш асоси вазифасида кўпинча феъл шакллари келади. Ҳаракат ва ҳолат натижасида воқе бўладиган белги, хусусиятни билдирувчи сифат ясайди: *кес-ик, чири-к, югур-ик, ет-ук, син-иқ, юм-уқ, тин-иқ, юмало-қ, қол-оқ, қувно-қ* каби. Бу аффикснинг вариантлари яшаш асосининг унли ва ундош товушлар билан тугашига қараб танланади.

8. **-ий (-вий)**. Мавҳум отларга қўшилиб, шундай нарсага алоқадорлик, унга хосланганлик маъноларини билдирувчи сифат ясайди: *замона-вий, илм-ий, ахлоқ-ий, иқтисод-ий, тарих-ий, оила-вий, мафкура-вий, омма-вий, марказ-ий* каби. Бу аффикс кўпроқ араб тилидан қабул қилинган сўзлар таркибида қўлланади. Шунга кўра баъзи арабча сифатлар таркибида аффикс сифатида ажратилмайди: *оддий, жиддий, сунъий, ҳаққоний, ашаддий, жиноий* каби.

9. **-и**. Яшаш асоси англатган шахс, нарса, ўрин, ҳолат кабиларга хосланганлик, алоқадорлик, тегишли эканликни билдирувчи сифат ясайди: *чапан-и, зардўз-и, кишмир-и, хитой-и, ироқ-и* каби.

10. **-ма**. Бу унумли аффикс феъл асосига қўшилиб, шахс ва нарсанинг ҳаракат – ҳолат билан боғлиқ турли белгисини англатувчи сифат ясайди: *сайрат-ма, кўч-ма, ағдар-ма,*

шилдира-ма, қайнат-ма, яса-ма, ула-ма; қўш-ма, соч-ма, бура-ма, ҳовлиқ-ма, сайлан-ма, донгилла-ма каби.

11. **-қоқ, -ғоқ.** Бу аффикс феъллардан сифат ясайди, нарсанинг ҳаракат-ҳолат билан боғлиқ хусусиятини, белгисини билдиради: *уриш-қоқ, ёпиш-қоқ, буриш-қоқ, уюш-қоқ, тириш-қоқ, той-ғоқ, қоч-қоқ* каби.

12. **-чан.** Турли сўзларга қўшилиб, яшаш асосидан англашилган нарса, ҳаракат ва ҳолатга боғлиқ белги, хусусият билдирувчи ёки «шу нарсанинг яқка ўзи билангина» маъносидаги сифат ясайди: *ҳаракат-чан, иш-чан, кўнгил-чан, буй-чан, ўй-чан, уят-чан, хаёл-чан, сезув-чан, синув-чан, билув-чан, кўйлак-чан* каби.

13. **-симон.** Турли сўзларга қўшилиб, яшаш асосидан англашилган нарсага ўхшашлик маъносидаги сифат ясайди: *олтин-симон, одам-симон, тухум-симон, қалқон-симон* каби.

14. **-агон.** Феъл асосига қўшилиб, яшаш асоси англадиган ҳаракат ва ҳолат билан боғлиқ белги, хусусиятга эғалик билдирувчи сифат ясайди: *бил-агон, чоп-агон, қол-агон, ўз-агон, ёт-агон, теп-агон* каби.

Феълнинг сифатдош шаклига **-мон** аффиксини қўшиш орқали ясалган сифатлар маъно жиҳатидан **-агон** аффикси воситасида ясалган сифатларга яқин туради: *ишбилар-мон, ўлар-мон, еяр-мон* каби. Аммо бу аффикс анча камунум ҳисобланади.

15. **-онғич, -овуч.** Булар ҳам камунум аффикс бўлиб, ҳаракат ва ҳолат билан боғлиқ белгининг ортиқлигини билдирувчи сифат ясайди: *теп-онғич, кул-онғич, ҳурк-овуч, иско-вуч, қол-онғич* каби.

16. **-чил.** Камунум аффикс бўлиб, яшаш асоси англадиган белги, ҳолат, хусусиятга эғалик маъносидаги сифат ясайди: *эл-чил, дард-чил, из-чил, халқ-чил* каби. Сифат ва равишларга қўшилганда белгининг озлиги, кучсизлиги маъноларини билдиради: *оқ-чил, кам-чил* каби.

17. **-аки.** Бу ҳам камунум аффикс бўлиб, от, сифат, баъзан тақлидий сўзлардан сифат ясайди: *қалб-аки, оғз-аки, зўр-аки, хом-аки, жизз-аки, жирт-аки* каби.

18. **-ин.** Бу аффикс от ва феъл асосларидан белги, хусусият билдирувчи сифат ясайди: *эрк-ин, оташ-ин, яшир-ин, тўк-ин-соч-ин, тўл-ин, оч-ин = тўқ-ин* каби.

19. **-парвар.** Бу аффиксоид яшаш асоси англатган нарса, ҳаракат билан боғлиқ белги, ҳолат, хусусият билдирувчи сифат ясайди: *ватан-парвар, сулҳ-парвар, маърифат-парвар, тараққий-парвар, соя-парвар* каби.

20. **-кор, -гар.** Яшаш асосидан англашилган нарса, ҳолат, хусусиятга эғаликни, ўша билан банд бўлиш маъноларини билдирувчи сифат ясайди: *фидо-кор, халос-кор, исён-кор, даъво-гар, жавоб-гар, игво-гар, исроф-гар* каби.

21. **-манд.** Яшаш асоси ифодалаган нарса ва ҳолатга эғалик билдиради: *аёл-манд, орзу-манд, дард-манд, ихлос-манд.*

22. **илдоқ (ил+доқ).** Бу камунум аффикс тақлидий сўзлардан сифат ясайди: *лиқ-илдоқ, қақ-илдоқ, шақ-илдоқ, биж-илдоқ, шиқ-илдоқ.*

23. **-вор.** Камунум аффикс бўлиб, турли сўзлардан қиёслаш маъносидаги сифат ясайди: *девона-вор, афсона-вор, тантана-вор* каби.

24. **-параст** (тожикча *парастидан* – «*итоат қилмоқ*», «*таъзим қилмоқ*» феълидан). Яшаш асоси англатган нарсага, ҳолатга ўта берилганлик, унга эътиқод қилиш маъносидаги сифат ясайди: *мансаб-параст, шуҳрат-параст, гул-параст, манишат-параст, мол-параст, амал-параст* каби.

25. **ба.** Яшаш асоси орқали ифодаланган нарсага ортиқ даражада эғаликни билдиради: *ба-давлат, ба-ғайрат, ба-қувват, ба-тафсил, ба-тартиб, ба-ҳайбат, ба-маъни* каби. Бу аффикс **-ли, -дор, сер-** ясовчилари билан синонимия муносабатида бўлиши мумкин: *бадавлат = давлатли, баҳайбат, = ҳайбатли, басавлат = савлатли = серсавлат = савлатдор* каби.

26. **бе.** Отларга қўшилиб, яшаш асосидан англашилган нарсага эга эмасликни ёки унинг бир оз камлигини, етишмаслигини билдирувчи сифат ясайди: *бе-ғубор, бе-қиёс, бе-пул, бе-ватан, бе-маза, бе-ғалва, бе-фарзанд, бе-хабар, бе-фаросат* каби. Бу аффикс орқали ясалган сифатлар кишиларга хос белги-хусусиятни (*бе-меҳр, бе-ҳаё, бе-парво, бе-ғам, бе-обру, бе-номус*) ҳамда умуман нарсаларга хос белги-хусусиятни билдиради: *бе-хато, бе-рухсат, бе-поён, бе-ҳисоб, бе-сабаб, бе-даво, бе-такрор, бе-таъсир* каби. Бу аффикс баъзан **-сиз** ва қисман **но-** ясовчилари билан синонимлик муносабатида бўлади: *бепул = пулсиз,*

бепоеён = поёнсиз, бетакамуф = такамуфсиз, бетоб = нотоб, бетайин = нотайин каби. Аммо *бе-* аффикси ҳамма вақт ҳам *-сиз*, *но-* ясовчилари билан алмашавермайди: *бежирим*, аммо *жиримсиз*, *ножирим* дейилмайди; *бемалол*, *бемаҳал*, *бетараф*, *бесўнақай*, *беҳуд* кабилар ҳам *малолсиз*, (*шевада*) *номалол*, *маҳалсиз*, *номаҳал*, *тарафсиз*, *нотараф*, *сўнақайсиз*, *ноҳуд*, *ҳудсиз* каби тарзда ишлатилмайди.

27. *но-*. Турли сўзларга қўшилиб, яшаш асоси англаб турган нарсани, белгига эга эмасликни, унга зид эканликни билдиради: *но-қулай*, *но-ўрин*, *но-рози*, *но-маълум*, *но-тўғри*, *но-умид*, *но-инсоф* каби. Бу аффикс ҳам *-сиз* ясовчиси билан синонимлик муносабатида бўлади: *ноҳақ = ҳақсиз*, *ноўрин = ўринсиз*, *ноинсоф = инсофсиз*, *ноумид = умидсиз*. Тоҷик тилидан қабул қилинган айрим сўзлар таркибида бу аффикс ажралмайди: *ноёб*, *нодон*, *нотоб*, *ночор*, *ношуд* каби.

28. *сер-*. Бу аффикс яшаш асоси англаб турган нарсани, ҳолат ва хусусиятнинг кўплигини, ортиқлигини билдиради: *сер-чиқим*, *сер-завқ*, *сер-сув*, *сер-шоҳ*, *сер-ташвиш*, *сер-ғалва*, *сер-ҳосил*, *сер-гап* каби.

29. *-дон*. Яшаш асосидан англашилган нарсани ортиқ даражада «билувчи», «суювчи» маъносидаги сифат ясайди: *гап-дон*, *билим-дон*, *қадр-дон*, *ҳисоб-дон* каби.

30. *бад-*. Бу аффиксоид шахс ва нарсаларнинг яшаш асоси англаб турган маъно билан боғлиқ салбий белгисини билдирувчи сифат ясайди: *бад-жаҳл*, *бад-башара*, *бад-қовоқ*, *бад-ном*, *бад-бўй*, *бад-ҳазм*, *бад-феъл*, *бад-нафс*, *бад-маст*, *бад-ахлоқ* каби.

31. *-дор*. Бу аффикс ҳам отларга қўшилиб, яшаш асосидан англашилган нарсанинг меъёридан ортиқлигини билдирувчи сифат ясайди: *пул-дор*, *гўшт-дор*, *бўй-дор*, *салмоқ-дор*, *елка-дор*, *димоғ-дор* каби. Бу аффикс ўрни билан яшаш асоси англаб турган нарсани, белги-хусусият кабиларнинг мавжуд эканлиги, борлиги маъносини ҳам билдиради: *жозоба-дор*, *қарз-дор*, *дўкон-дор*, *байроқ-дор*, *кунгура-дор*. Бу ясовчи шунга ўхшаш маъно билдирувчи *-ли* аффикси билан синонимия муносабатида бўлади: *жарангдор = жарангли*, *унумдор = унумли*, *ширадор = ширали*, *жозибатор = жозибали* каби.

Умуман, ўзбек тилида **-ли, -дор, сер-, ба-** аффикслари орқали ясалган сифатлар маъно жиҳатидан бир-бирига анча яқин туради: *гўшти* = *гўшдор* = *сергўшт*, *савлатли* = *савлатдор* = *серсавлат* = *басавлат*, *маъноли* = *маънодор* = *сермаъно*, *унумли* = *унумдор* = *серунум* каби. Аммо бу аффикслардан ҳар бирининг ўзига хос маъно ва услубий хусусиятлари ҳам бор.

32. **хуш-**. Ясаш асосида ифодаланган нарса ва ҳолат билан боғлиқ бўлган белгини билдирувчи сифат ясайди: *хуш-хабар*, *хуш-бичим*, *хуш-вақт*, *хуш-суҳбат*, *хуш-мўйлов*, *хуш-хат*, *хуш-бўй* каби. *Хушёқмас*, *хушчақчақ* кабилар ҳам асос англатган маъно билан боғлиқ белги билдиради.

33. **-намо**. Ясаш асоси ифодалаган нарса, хусусият ва ҳолат кабилар билан қиёслаш, ўшанинг хусусиятига эга эканлик маъноларини билдирувчи сифат ясайди: *гаранг-намо*, *касал-намо*, *мулла-намо*, *олим-намо* каби.

34. **-ча**. Бу аффикс аслида равиш ясовчи бўлиб, сифат ясашга ҳам хизмат қилади. Ясаш асоси англатган маъно (этник ва географик ном) билан боғлиқ хусусият билдирувчи сифат ясайди: *бухоро-ча* (*бухорча*) *ўйин*, *фарғона-ча* (*кураш*), *ўзбекча* (*талаффуз*), *туркман-ча* (*телпак*) каби.

Булардан ташқари, қуйидаги аффикслар орқали чекланган тарзда сифат ясалиши мумкин: **-бар-**: *бар-вақт*, *бар-ҳаёт*, *бар-тараф*; **-боп**: *пальто-боп*, *қўйлак-боп*, *норин-боп*; **-мон**: *билар-мон*, *устабузар-мон*; **-каш**: *дил-каш*, *паст-каш*, *дард-каш*, *ҳазил-каш*, *жафо-каш*, *жанжал-каш*; **-шумул**: *олам-шумул*, *жаҳон-шумул*; **-лоқ**: *япа-лоқ*, *бақа-лоқ* каби.

Композиция усули билан сифат ясалиши

Ҳозирги ўзбек тилида композиция усули билан сифат ясалиши ҳам маҳсулдор усуллардан ҳисобланади. Композиция усулида икки ва ундан ортиқ асоснинг қўшилиши натижасида белги билдирувчи янги сўз - қўшма сифат ҳосил бўлади. Қўшма сифат қисмлари орасидаги сифатловчилик муносабатининг йўқолиши натижасида улар қўшилиб кетиб, яхлит бир лексик бирлик сифатида белги маъносини англата бошлайди ва қўшма сифатга айланади: *олачибор*, *қимматбаҳо*, *тошбақа* каби.

Қўшма сифатни сифат бирикмалардан фарқлаш лозим. Сифат бирикма таркибидаги қисмларнинг сифатловчилик муносабати сақланган бўлади, улар бирикма ҳолида бошқа бир отга боғланади ва нарсанинг белгисини билдиради: *икки хонали* (уй), *беш қиррали* (юлдуз), *юз катакли* (шашка), *кўп миллатли* (жамоа) каби. Шу каби хусусият предикатив синтагмага ҳам хос: *лафзи ҳалол* (йигит), *зуваласи пишиқ* (бола), *кўз илғамас* (дала), *жаҳли тез* (киши) каби.

Қўшма сифат қисмлари қайси сўз туркумлариданлигига қараб қуйидагича бўлади:

1. Икки сифатдан: *олачипор, тўқ қизил, қора қизил, улут сифат қорасовуқ* каби.

2. Сифат ва отдан: *қорақўз, карқулоқ, ширинсўз, қимматбаҳо, пушти ранг, хаста дил, соф дил, соҳиб жамол, қора пўчоқ* каби.

3. Икки отдан: *ҳаво ранг, бугдой ранг, бодомқовоқ, оташқалб* каби.

4. Равиш ва отдан: *камунум, камқон, камсув, камгап, камчиқит, камқувват, камёгин, ҳозиржавоб* каби.

5. Равиш, баъзан от ва феълнинг сифатдош шаклидан: *тезпишар, тезотар, кечпишар, эртапишар, тезоқар, тинчликсевар* каби.

6. Сон ва отдан: *бешкокил, беш қаватли (бино)* каби. Бундай сифат баъзан -лама аффикси билан ясалади: *иккиюзлама, иккиёқлама, бирёқлама* каби.

7. Яшаш асоси ҳамда от ва аро сўзидан: *халқаро, шаҳарлараро, мактаблараро, республикалараро*.

Рус тилидан калькалаш асосида ўзлашган сўзларга *умум* сўзи қўшиш орқали ҳам қўшма сўзлар ҳосил қилинади: *умумхалқ, умумдавлат, умумжаҳон, умумшаҳар, умумиттифоқ* каби.

ФЕЪЛ ЯСАЛИШИ

Ҳозирги ўзбек тилида феъллар аффиксация усули билан (*тиш + ла, тоза + ла, хайр + лаш, кўп + ай, гумон + сира, икки + лан, йўл + иқ, йилт + ира* каби) ва композиция усули билан (*ҳикоя қил, гайрат қил, ижод эт, олиб кел, ташлаб кет, очиб ташла, сотиб ол, санаб ол* каби) ясалади.

Аффиксация усули билан феъл ясалиши

Аффиксация усули билан феъл ясашда кўпинча от, сифат, сон, равиш, тақлидий сўзлар, шунингдек, олмош ва ундовлар ясаш асоси вазифасида келади. Бу сўзларга қўшилган феъл ясовчи аффиксларнинг сўз ясаш даражаси ҳам бир хил эмас; уларнинг айримлари маҳсулдор аффикс бўлиб, жуда кўп миқдорда феъл ясашга хизмат қилса, баъзилари чегараланган миқдорда феъл ясайди.

Ҳозирги ўзбек тилида феъл ясашда қуйидаги аффикслар қўлланади:

1. **-ла**. Бу аффикс энг фаол феъл ясовчи морфемалардан бўлиб, барча сўз туркумларидан феъл ясай олади: *иш + ла, мушт + ла, ош + ла* (отдан), *оқ + ла, янги + ла, яхши + ла, қора + ла* (сифатдан), *ҳозир + ла, тез + ла, секин + ла* (равишдан), *туф + ла, дод + ла* (ундовдан), *қиқир + ла, шитир + ла, тақир + ла* (тақлидий сўздан) каби.

-ла аффиксининг маъноси ясаш асосидан англашилган маъно билан боғлиқ равишда турлича бўлади. Бу аффикс билан ясалган феъллар қуйидаги маъноларни билдиради:

1. От туркумига кирган сўзлар ясаш асоси вазифасида келади. Бундай феъллар:

а) иш-ҳаракатни асосда ифодаланган нарса орқали бажариш, шу нарса билан шуғулланиш каби маъноларни билдиради: *тиш-ла, ош-ла, туз-ла, қўл-ла, дарма-ла, гул-ла, қол-ла, варақ-ла, эс-ла* каби;

б) ясаш асоси ифодалаган нарсани ҳосил қилиш, юзага келтириш маъноларини билдиради: *гул-ла, қат-ла, уруғ-ла, даста-ла*;

в) ясаш асоси англатган нарса ҳолатига ўтиш, ўша нарсага ўхшатиш маъноларини билдиради: *буг-ла, муз-ла, сув-ла*.

г) иш-ҳаракатнинг яшаш асоси англатган ўрин ва пайтга муносабатини билдиради: *ора-ла, жой-ла, ўрин-ла, қиш-ла, ўрма-ла;*

2. Белги билдирувчи сўзлар (сифат, равиш) яшаш асоси вазифасида келади, шундай асос ифодалаган белги ҳолатига ўтказиш, шу ҳолатга эга қилиш маъноларини билдиради: *янги-ла, тўғри-ла, текис-ла, даст-ла, секин-ла, оқ-ла, сара-ла, ҳул-ла, тоза-ла, эрка-ла, тўп-ла, яхши-ла* каби.

3. Ундов ва тақлидий сўзлар яшаш асоси вазифасида келади, шундай асос ифодалаган ҳис-ҳаяжон ва товушни юзага келтиришни билдиради: *ҳўп-ла, тарақ-ла, дод-ла, войвой-ла, гумбур-ла, дукур-ла.*

Ўзбек тилида *-ла* аффикси орқали ҳосил бўлган бир қатор ясалмаларда сўз таркибининг, морфемалар орасидаги чегаранинг ўзгариши натижаси *-и, -ш* сингари айрим шакл ясовчиларнинг *-ла* аффикси таркибига сингиб кетиши ҳодисаси ҳам учрайди. Бунинг натижасида *-лан, -лаш* каби мураккаб аффикслар (*-ла + -и, -ла + -ш*) юзага келади: *таажжуб + лан, ажаб + лан, газаб + лан, ўртоқ + лаш, салом + лаш, бир + лаш* каби. Бу ясалмаларда алоҳида *-ла* ҳамда мустақил *-и, -ш* аффикслари ажратилмайди, чунки тилда бу феъллар *-и, -ш* аффиксисиз *таажжубламоқ, ажабламоқ, ўртоқламоқ, бирламоқ* тарзида ишлатилмайди. Шунга кўра *-лан, -лаш* кабилар феъл ясовчи алоҳида мураккаб аффикслар қаторига киради.

-и, -ш аффикслари аслида ўзлик ва биргалик даража шаклларини яшагга хизмат қилгани учун *-лан, -лаш* аффиксли ясама феълларда ҳам ўзлик ва биргалик даражага хос хусусият — бажарувчи шахснинг ўзидаги ҳолат, хусусият-белгининг ўзгариши, юз бериши ёки унда шахсларнинг биргалиги маънолари ифодаланади: *шод-ланмоқ, икки-ланмоқ, хавотир-ланмоқ, дўст-лашмоқ, хайр-лашмоқ, кескин-лашмоқ* каби.

Байналмилал асосдан ясалган *газлаштирмоқ, режалаштирмоқ, экранлаштирмоқ, автоматлаштирмоқ* типдаги феъллар таркибидаги *-лаштир* ҳам мураккаб аффикс бўлиб, мустақил қисмларга ажралмайди.

2. *-(а)р*. Бу аффикс сифатлардан феъл яшагга хизмат қилади, шу белгига эга бўлиш, шу белги ҳолатига ўтиш

маъноларини билдиради: *кўк-армоқ, оқ-армоқ, бўз-армоқ, ўзга-рмоқ, ёш-армоқ, қисқа-рмоқ, эски-рмоқ* каби.

3. *-(а)й*. Бу аффикс сифат ва равишлардан, баъзан отлардан феъл ясайди, яшаш асоси англашган белги ҳолатига ўтиш, шу белгига эга бўлиш маъноларини билдиради: *кенг-аймоқ, тор-аймоқ, сар(и)ғ-аймоқ, оз-аймоқ, кўп-аймоқ, қора-ймоқ, ул(у)ғ-аймоқ, куч-аймоқ, кекса-ймоқ, тикка-ймоқ, кам-аймоқ* каби. *дикк+аймоқ, ҳурп-аймоқ, шалп-аймоқ* каби феъллар ҳам асли шу аффикс орқали тақлидий сўзлардан ясалган.

4. *-а*. Бу камунум аффикс от ва сифатлардан феъл ясайди, асосдан англашилган нарса, белги ҳолатига ўтиш, ҳаракатни шу нарсага ўтказиш, ҳаракатнинг белгига муносабати каби маъноларни англади: *сан-амоқ, ўй(и)н-амоқ, ош-амоқ, яш-амоқ, тун-амоқ, қон-амоқ, қий(и)н-амоқ, бўш-амоқ* каби. Мисоллардан кўринадики, бу аффикс ёрдамида феъл яшашда асос маълум фонетик ўзгаришга учрайди. *Йилтир-а, шилдир-а, жилдир-а* кабилар ҳам шу аффикс билан ясалган.

5. *-сира*. Бу аффикс от ва олмошлардан феъл ясайди, асосдан англашилган нарсани ишаш маъносини билдиради: *сув-сирамоқ, уйқу-сирамоқ, хавф-сирамоқ, қон-сирамоқ, гумон-сирамоқ, ҳадик-сирамоқ, сен-сирамоқ, сиз-сирамоқ, ёт-сирамоқ* каби.

6. *-к(-ик), -қ (-иқ)*. Турли сўзларга қўшилиб, яшаш асосидан англашилган нарса таъсирига ўтиш, белги-хусусият, ҳолатига ўтиш маъноларини билдиради: *кўз-икмоқ, кеч-икмоқ, бир-икмоқ, чин-иқмоқ, зўр-иқмоқ, йўл-иқмоқ, зор-иқмоқ* каби.

7. *-ира*. Камунум аффикс бўлиб, асосан, тақлидий сўзлардан феъл ясайди, тақлидий сўз ифодалаган ҳолатга ўтиш маъносини билдиради: *йилт-ирамоқ, милт-ирамоқ, ялт-ирамоқ, қалт-ирамоқ, шарқ-ирамоқ* каби.

8. *-и*. Камунум аффикс бўлиб, от ва сифатлардан феъл ясайди: *чангимоқ, бойимоқ, тинчимоқ* каби.

Юқоридагилардан ташқари, ҳозирги ўзбек тилида *ҳайқирмоқ, камситмоқ, қизиқсинмоқ* каби ясалган феъллар ҳам мавжуд.

Композиция усули билан феъл ясалиши

Композиция усули билан қўшма феъллар ясалади. Одатда, қўшма феъллар икки ва ундан ортиқ асоснинг бирикувидан ҳосил бўлади, улардан яхлит бир маъно англашилади. Икки ва ундан ортиқ сўз (асос) бирикиб, қўшма феъл ҳосил қилганда, улар орасида синтактик алоқа бўлмайди: *Ганижон беихтиёр орқасига қаради-ю, яна йўлида давом этди. (А.Қаҳҳор). Гўрутлибек бошидан ўтган воқеаларни бир-бир баён этди («Гўругли»).*

Қўшма феълнинг шахс-сон ва замон билан тусланишини кўрсатувчи шакл ясовчи аффикслар ҳар вақт кўмакчи феълга қўшилади: *Ёш ойбеклар байрогин, кўтарайлик баладга. Дўстим, жонни бахш этайлик, фақат она-Ватанга (А.Орипов). У ёқ - бу ёққа диққат билан кўз ташлади-да, зинадан оҳиста юқорига кўтарилди. (К.Яшин). Йўлчи атрофига кўз югуртириб, қизга томон икки - уч қадам босди (Ойбек).*

Қисмларининг қайси сўз туркумидан бўлишига қараб қўшма феъллар икки турга бўлинади:

1. «От+феъл» тузилишли (феъл бўлмаган сўз билан феълдан таркиб топган) қўшма феъллар: *таъзим қилмоқ, гайрат қилмоқ, фикр қилмоқ* каби;

2. «Феъл+феъл» тузилишли (икки феълдан таркиб топган) қўшма феъллар: *сотиб олмақ, олиб қочмоқ, чиқиб кетмоқ* каби.

«От+феъл» тузилишли қўшма феъллар. Бундай қўшма феъл таркибидаги қисмлар аслида объект билан ҳаракат муносабатини кўрсатса ҳам, қўшма феъл таркибида улар орасидаги синтактик алоқа кучsizланиб, ҳар икки қисм яхлит ҳолда бир умумий лексик маънони англата бошлайди, яъни семантик ва грамматик жиҳатдан ўзаро узвий боғланиб кетиб, бир бутун лексик бирликни ташкил қилади. Бу тип қўшма феълларнинг биринчи қисми вазифасида от, сифат, сон каби туркум сўзлари келади, иккинчи қисм вазифасида *солмоқ, қилмоқ* феъллари қўлланади. Бу ҳилдаги қўшма феълларда *солмоқ, қилмоқ* феъллари биринчи қисмида ифодаланган нарса, белги, хусусиятга, даража ва миқдорга эга қилиш, ўшанга хос қилиш, шу ҳолатга келтириш каби маъноларни англатади: *асос солмоқ, гапга солмоқ, даҳшат*

солмоқ, эсга солмоқ вафо қилмоқ, эълон қилмоқ, катта қилмоқ каби. Биз, ўқитувчилар, тўққиз йил давомида сени кўзимизнинг нури, қалбимизнинг ҳарорати билан парвариш қилдик. (А.Қ.). Нормат қўшиққа қулоқ солиб, ичкаридаги одамнинг чиқишни кута бошлади, (С.Аҳмад). Қизнинг қийғоч қоши, жарангли кулгилари кимларнингдир юрагига ларзалар солган. («Саодат»).

Қилмоқ кўмакчи феълининг синоними, сифатида этмоқ, айламоқ феъллари қўлланади: қабул қилмоқ - қабул этмоқ, - қабул айламоқ, обод қилмоқ - обод этмоқ - обод айламоқ каби. Ҳозирги ўзбек тилида айламоқ феъли нисбатан камроқ ишлатилади: Зиёфат, келди-кетди аламамалагача давом этди. (О.) Ўзингни бос, ҳовлиқма, сабр эт. (У.) Кимга кўп яхшилик айлай, ўзинг айт, (А.Орипов).

Баъзан кўрсатмоқ феъли қилмоқ, этмоқ феълларига вазифадош бўлиб келиши мумкин: Гулнорнинг гойиб бўлиши Йўлчига яшин урган каби таъсир кўрсатди. (О).

«От + феъл» тузилишли қўшма феълларда иккинчи қисм бўлмоқ феъли билан ҳам ифодаланади: тамом бўлмоқ, тажанг бўлмоқ, хафа бўлмоқ, сарсон бўлмоқ, овора бўлмоқ каби. Яхшилар доим насиҳатлар ўз аҳдобига Ичмагил, хушёр бўл, тушма бало гирдобига (Э.Воҳидов).

Бўлмоқ феълининг қўшма феъл таркибида иккинчи қисм сифатида келишини бу феълнинг от кесим таркибида боғлама вазифасида келишидан (талаба бўлди, ўқитувчи бўлди, муҳандис бўлади каби) фарқлаш керак. Бўлмоқ феъли боғлама вазифасида келганда қўшма феъл ясалмайди, балки содда сўз боғлама билан ишлатилган бўлади, холос. Бу вақтда бўлмоқ феълени бошқа боғлама билан алмаштирса бўлади: Самимий айтилган сўз содда бўлади. Чунки дилнинг ҳукмронлиги тилдан устун бўлади. Яхши одамнинг боқишлари ҳам доим гузал бўлади (М.Ибр.). Мисоллардаги бўлмоқ феълени -дир боғламасига (соддадир, устундир, гузалдир шаклида) алмаштириш мумкин.

Бўлмоқ феъли қўшма феълнинг қисми вазифасида келса, уни боғлама билан алмаштириб бўлмайди: Ҳайрон бўлмоқ, хурсанд бўлмоқ, кир бўлмоқ. Оз бўлсин, оз бўлса ҳам соз бўлсин (Мақол). Жоним билан Рустамжон ака, бундан кўнглингиз тўқ бўлсин. (К.Яшин). Мисоллардаги

бўлмоқ қисмини —дир боғламаси билан алмаштириб бўлмайди.

От ва отлашган сўзлар билан қўймоқ, чиқармоқ, олмоқ, боғламоқ, кўрмоқ, кечирмоқ, ташламоқ каби феълларнинг бирикишидан асли фразеологик бирликлар ҳосил бўлади; бундай бирликларни от+феъл тузилишли қўшма феъллар қаторига киритиш тўғри бўлмайди: кўнғил қўймоқ, ном чиқармоқ, дам олмоқ, умид боғламоқ, йўл тутмоқ, қўлга олмоқ, кун кечирмоқ, қадам ташламоқ, фикрга келмоқ, кўздан кечирмоқ. Бу хил бирликларнинг маъноси унинг таркибидаги қисмларнинг тўғри маъносидан келиб чиқмайди, балки ҳар икки қисм яхлитлигича кўчма маъно англатади. Масалан, *Дехқонларни ипсиз боғламоқчилар денг!* Уларни ерга боғлаб қул қилмоқчилар денг! (Н.Сафаров).

«Феъл+феъл» тузилишли қўшма феъллар. Қўшма феълнинг бу тури икки феълнинг бирикувидан ҳосил бўлади. Биринчи қисм одатда феълнинг —а, —й ҳамда —б (*-иб*) қўшимчали равишдош шаклида бўлади. Қўшма феъл таркибидаги қисмлар ўзаро бирикиб, уларнинг маъносидан фарқ қилган янги маъно англатади: олиб бормоқ, олиб келмоқ, сотиб олмоқ, ташлаб кетмоқ. *Пахтафуруш бойлар кузда камбағалларнинг пахтасини арзон-гаровга сотиб олиб, саройига босиб қўяр эди.* (М.Исмоилий). *Аваз сурувдан қолиб кетган иккита қўзичоқни олиб келди.* (П.Қ.). Бундай қўшма феъл яхлитлигича янги лексик маъно англатиши билан нутқда мустақил ва ёрдамчи феълдан тузилиб, иккинчи қисм тугалланганлик, такрор, давом, бошланиш каби турлича маъноларни ифодаловчи аналитик шакллардан фарқ қилади: олиб келмоқ — қўшма феъл, айтиб юбормоқ аналитик шакл каби. Ҳозирги ўзбек тилида икки феълдан ташкил топган қўшма феъллар у қадар кўп эмас: чақириб келмоқ, тортиб олмоқ, қайтариб олмоқ каби. Аммо аналитик шакллар нутқда жуда кўп ишлатилади: айта бошламоқ, айтиб қўймоқ, айта қолмоқ, айтиб юбормоқ каби.

РАВИШ ЯСАЛИШИ

Равишлар ҳам аффиксация ва композиция усуллари билан ясалади. Аффиксация усули билан равиш ясалишида от, сифат, олмош каби сўз туркумлари яшаш асоси вазифасида келади.

Аффиксация усули билан равиш ясалиши. Аффиксация усули билан равишлар қуйидаги аффикслар билан ясалади:

1. **-ча.** Бу аффикс от, сифат, олмош, равиш ва феълларга қўшилиб, иш-ҳаракатнинг қай тарзда бажарилишини, яшаш асосида ифодаланган нарса, белги, ҳолат ва хусусиятга ўхшатилганликни, қиёслашни англатган равишлар ясайди: *шопган-ча, бола-ча, йигит-ча, яширин-ча, эски-ча, сиз-ча, атрофли-ча, илгариги-ча, бултурги-ча, қисқа-ча, ўзим-ча, истаган-ча* каби. *Ҳаётга чуқур, кенг, атрофлича қараш ундан кейин фикрлаш ва ўйлаш керак. (Ойбек).*

Бу аффикс баъзан эгалик, келишик аффиксларидан кейин ҳам қўшилиб келади: *сиз-ча – сизнинг-ча, ўзим-ча, сен-ча – сенинг-ча* каби. *Анчадан кейин Қаландаров худди ўзича гапиргандай деди... (А.Қаҳҳор)..*

2. **-часига.** Бу аффикс турли сўзларга қўшилиб равиш ясайди, иш-ҳаракатнинг яшаш асоси англатган нарса, белги-хусусиятга қиёс қилинганлиги, ҳаракатнинг бажарилиш усули маъноларини билдиради: *ҳарбий-часига, аскар-часига, очик-часига, қаҳрамон-часига* каби. Бу аффикс аслида **-ча** ясовчиси ҳамда эгалик аффикси билан жўналиш келишиги аффиксининг қўшилишидан ҳосил бўлган (**ча + си + га**). Бу аффикс таркибига сингиб кетган эгалик ва келишик аффикслари ўзининг маъноси ва шакл ясовчилик хусусиятини йўқотади: *Ўктам махоркани фронтчасига ўраб, тутунини ҳузур қилиб сўрди. (Ойбек) Мирвали Эралининг сўнги сўзидан кейин айтар гапини йўқотди, энди очикчасига гаплашиш пайти келди, деб ўйлади. (С.Аҳмад).*

3. **-ларча.** Бу аффикс от, сифат каби сўзлардан равиш ясайди, яшаш асоси англатган нарса, белгига ўзшатиш, ҳаракатнинг бажарилиши усули маъносини билдиради: *йигит-ларча, полвон-ларча, қадрдон-ларча, ўртоқ-ларча, ота-ларча, катта-ларча, дўст-ларча, бола-ларча* каби. Бу аффикс ҳам тузилиш жиҳатидан мураккаб бўлиб, кўплик аффикси **-лар** ва **-ча** аффиксининг бирикишидан ҳосил бўлган: *Ҳалим*

бобо Ойқизнинг қўмарини сийпалаб, оталарча эркалатди. (Ш.Рашидов). Жура дўстларча койиб-койиб, ҳужранинг беш тийинлик чақадай қулфини кўрсатди-да, йўқолди. (Ойбек).

4. -лаб. Бу аффикс ёрдамида от, сифат, равиш туркуми сўзларидан равиш ясалади, ҳаракатнинг бажарилиш ҳолатини, пайтини ва миқдорини билдиради: йил-лаб, ҳафта-лаб, яхши-лаб, бош-лаб, қулочкаш-лаб, кеча-лаб, ой-лаб, сахар-лаб, кўп-лаб, кило-лаб, тонна-лаб каби. Бундай далилларни, керак бўлса, жуда кўплаб топишимиз ва ёзишимиз мумкин («Муштум»). Бу ўтиришдан сўнг у (Отабек) бир ойлаб бўзахонага келмади. (Ойбек).

5. -дек, -дай. Бу аффикс орқали ясалган равишлар ҳаракат ва ҳолатнинг яшаш асосида ифодаланган нарса ёки белги-хусусият билан ўхшашлигини, қиёслашни билдиради: тоғ-дек, от-дек, лочин-дай, қадимги-дай, илгариги-дек, аввалги-дек, бутунги-дай, гул-дай каби. Бу ерда ҳеч ўзгариш йўқ, ҳамма нарса аввалгидай. Ота-бободан қолган чордевор... сомон сувоқ қилинган эски томда ҳаёт яна аввалгидек. (С.Анорбоев).

6. -она. Бу аффикс турли сўзларга қўшилиб, иш-ҳаракатнинг белгисини яшаш асосидан англашилган нарса, воқеа-ҳодисага таққослаш, ўхшатиш маъноларини билдиради: мард-она, қаҳрамон-она, олим-она, камтар-она, шоир-она, холис-она, муғамбир-она, оқил-она, голиб-она каби. Бу аффикс, одатда, тожик тилидан қабул қилинган сўзлар таркибида қўлланади: (Элмурод) Зокиржон қассобнинг сиёсат ҳақидаги муғамбирона саволларига оқ кўнгиллик билан жавоб беришга тиришганини эслаб, қизарар эди. (П.Турсун).

7. -ига (-сига). Бу аффикс ёрдамида ясалган равишлар иш-ҳаракатнинг бажарилишини бирор жараён, ҳолатга ўхшатиш йўли билан, унинг қай тарзда бажарилишини англатади: кўндаланг-ига, баравар-ига, бирдан-ига, қаторасига, ёппа-сига, сидирга-сига каби. Бу аффикс ҳам келиб чиқиши жиҳатидан эгалик ва жўналиш келишиги аффикслари билан боғланган: Одамлар бараварига қарсак чалишар, Алимардоннинг рақибини олқишлашарди. (Ў.Ҳошимов).

8. -ан. Бу аффикс араб тилидан қабул қилинган сўзлар таркибидагина ажратилади: руҳ-ан, мажбур-ан, қатъий-ан

(қатъиян), виждон-ан, тасодиф-ан каби. (Бу аффикс араб тилида тушум келишиги белгиси ҳисобланади): *Халқимизнинг энг муҳим маънавий-ахлоқий фазилати ўз иш жойида виждонан ва фидокорона меҳант қилишдан иборатдир. Араббой кўпчилик кулгисидан бир оз изза тортди. Лекин у баъзи бировлардай умум кулгисига мажбуран таслим бўлиб илжаймади. (П.Турсун).*

Юқорида кўрсатилган аффикслардан ташқари, -лай (-лайин), -ин каби аффикслар ҳам турли сўзларга қўшилиб, иш-ҳаракатнинг белги, хусусиятини билдирувчи равиш ясашга хизмат қилади: *бутун-лай, тирик-лай, хом-лайин, яшир-ин, ол-дин* каби. *Шу пайтда олдин кетаётган йўловчи ташийдиган автобус тўхтади. (С.Зуннунова).*

Ўзбек тилида пайт, белги, миқдор, ўрин маъноларини билдирувчи айрим сўзлар жўналиш, чиқиш ва ўрин-пайт келишиги аффиксларини олган ҳолда равишга айланиши мумкин: *зимдан, тубдан, қўққисдан, бирдан, зўрга, жўрттага* каби. Бу каби ясалмаларда келишик аффикси шакл ясаш хусусиятини йўқотади ва сўзнинг лексик маъно англатувчи қисмига сингиб кетади. Сўзнинг шу келишик шаклида қотиб қолиши натижасида равишлашиш ҳодисаси юз беради. Албатта, воситали келишик шаклида келган ҳар қандай сўз ҳам равишга айланавермайди. Масалан: *Бу унинг қалбида бирдан уйғониб кетган оталик туйғуси эди (П.Қодиров).*

Қуйидаги ҳолларда равишлашиш ҳодисаси юз бериши мумкин:

а) сифат, сон ва равишлар чиқиш келишиги шаклида равишга айланади: *янгидан, чиндан, ёлғондан, бирдан, қўққисдан, тўсатдан* каби. Масалан: *Саида ёлғондан ҳайрон бўлиб қолди. (А.Қаҳҳор).*

б) айрим феъл шакллари чиқиш келишиги шаклида равишга айланади: *шошмасдан, қайтадан, ўйламасдан, индамасдан, чарчамасдан* каби. Масалан: *У индамасдан ўтиб кетаверди. Ҳамма гап пулда экан, Охун, – индамасдан ўтирган тошкентлик бир мардикор сўзга аралашди... (Ойбек).*

Композиция усули билан равиш ясалиши. Композиция усули билан қўшма равишлар ясалади. Таркибидаги қисмларининг қандай сўзлардан бўлишига қараб қўшма равиш қуйидагича ҳосил қилинади:

1. *Ҳар* белгилаш олмоши билан ўрин ёки пайт маъносини билдирувчи сўзларнинг бирикувидан ҳосил бўлади: *ҳар вақт, ҳар лаҳза, ҳар гал, ҳар маҳал, ҳар он, ҳар замонда, ҳар ёққа, ҳар ер, ҳар ён, ҳар томон, ҳар тараф, ҳар дам, ҳар дамда, ҳар томонда, ҳар онда, ҳар чоқ, ҳар сафар, ҳар қачон, ҳар қаерда, ҳар қанча, ҳар лаҳзада* каби. Мисоллардан кўринадики, бу сўзлар келишик шаклида ҳам келади: *Сўхбат ҳар ёқлама мазмундор, мароқли давом этди. (Ойбек). Навоий Беҳзодга қалин ошно бўлганини билдирди ва ҳар вақт келиб уни қувонтиришини натижаси қилди. (Ойбек).*

2. *Бир* сўзи билан ўрин, пайт ва миқдор билдирувчи сўзларнинг бирикувидан ҳосил бўлади: бу сўзлар келишик формасида ҳам келиши мумкин: *бир вақт, бир маҳал, бир йўла, бир зумда, бир куни, бир кун, бир йили, бир дам, бир дамда, бир пас, бир пасда, бир мунча, бир пасга, бир нафас, бир нафасга, бир нафасда, бир зум, бир он, бир онда, бир вақтда, бир гал, бир замон, бир замонда, бир бошдан, бир текис, бир текисда, бир чеккада, бир оз; бир мунча, бир талай, бира тўла, бир варакай* каби. Абдужалил бойникидаги зиёфатни Мулла Обид бир мунча таажжуб ичида утказди. (А. Қодирий). Бир оздан кейин у кийиниб олиб, йўлга отланди. (А. Обиджон).

3. Айни бир отни, сонни орага *-ма, ба-* элементини қўшиб такрорлаш билан, шунингдек айни бир сифатни чиқиш ва бош келишикда такрорлаш билан, айни бир от ва сифатни чиқиш ва жўналиш келишкларида такрорлаш билан, ўз олмоши такрорини эгалик ва чиқиш келишиги аффикслари билан ҳам ишлатишдан равиш ясалади: *юзма-юз, сўзма-сўз, учма-уч, дам-бадам, йўлма-йўл қўлма-қўл, бирма-бир, қуруқдан-қуруқ, тўғридан-тўғри, бекордан-бекорга, кундан-кунга, ўз-ўзидан, зўр-базўр, дам-бадам, очикдан-очик, зўрма-зўраки, бекордан-бекорга, узундан-узоқ* каби. Дарвозадан дам-бадам мўралаб турган қизлар тапир-тулур қилиб, югуриб кетишди. (С.Зуннунова). Гиптларни бирма-бир олишган эди, олтин тўла хумнинг оғзи кўринди. (С. Юнусов).

МОРФОЛОГИЯ

Маълумки, тилшуносликда морфология ва синтаксис биргаликда грамматика деб юритилади. Грамматика (юнонча *grammatika* – «ёзиш санъати») тилшунослик фанининг бир қисми бўлиб, у тилнинг грамматик қурилишини текширади. Демак, у сўз ва гапнинг ҳар бир тилдаги (хусусан ўзбек тилидаги) формал-грамматик томонларини – сўзнинг шаклий ўзгаришларини, сўз қўшилмаларининг, сўз бирикмаларининг турли кўринишларини, воситаларини ва гапнинг структурасини, типларини ўргатади. *Грамматика* термини тилнинг грамматик қурилиши маъносида ҳам қўлланади. Аниқки, бу термин кейинги маънода ишлатилганда, грамматика фанининг текшириш объектини билдиради.

Ҳар бир тилнинг спецификасини унинг фонетик, лексик ва грамматик структуралари акс эттиради. Бу структураларнинг ҳаммаси бир бутун тизимни ҳосил қилади, демак, тилнинг грамматик қурилиши унинг фонетик қурилиши билан ва лексик системаси билан боғлиқдир: тилнинг ўзаро боғланган бўлакларнинг яхлитлигидан иборат бўлиши грамматиканинг фонетика ва лексикология билан алоқада эканлигини англатиб туради. Келиб чиқадики, тилнинг ҳамма томонлари ўзаро боғланган, ўзаро шартланган бўлиб, грамматик қурилиш тил системасининг бир қисмидир. Грамматика сўзларни шакллантиради, бириктиради, уларнинг фикр англатиш воситаси сифатидаги вазифасини белгилайди.

Ҳар бир тилнинг грамматик қурилиши маълум меъёрларга, қонун-қоидаларга эга. Масалан, ўзбек тилида сифатловчининг сифатланмишдан олдин келиши, эргаш гапнинг, кўпинча, бош гапдан ёки бош гапдаги ҳоким (шу эргаш гапни ўзига қарам қилган) элементдан аввал келиши, қаратқич ва қаралмишнинг шахс жиҳатидан мослашиши ва бошқалар.

Кўпгина тилларнинг грамматик қурилишида ўхшашликлар бор, лекин, иккинчи томондан, бир оилага кирадиган тилларнинг орасида ҳам маълум фарқлар бор. Тилларнинг грамматик қурилишидаги ўхшашлик нисбатан синтаксисда кучли (айниқса, қўшма гапларнинг

структурасида), фарқланиш, ноўхшашлик эса сўз шаклларида кучлидир.

Грамматика тилининг грамматик қурилишига хос бўлган қонун-қоидаларни, нормаларни тасвирлайди, унинг турли хусусиятларини текширади. Мисол учун, ўзбек тилининг грамматик қурилишига доир айрим ҳодисаларни эслаб ўтамиз: эганинг бош келишиқда бўлиши, шахс жиҳатидан мосланиш (*Мен бораман. Сен борасан* каби), сўзларнинг бирикишидаги ички мослик – мувофиқлик. Масалан, *-инқира* аффиксини олган сўз ҳаракатнинг юзага келишидаги «кучсизлик, камлик, меъёрдан пастлик» маъносини билдиради, шунга кўра бу сўз семантик жиҳатдан мос равишда «сал», «бир оз» сўзлари билан бирика олади (*рангги сал оқаринқиради* каби), *-роқ* аффиксини олган сўз ҳам шундай (*сал оқарганроқ* каби), булар «жуда» типдаги кучайтирувчи восита билан қўшила олмайди, чунки ички томони, мазмуни тўғри келмайди, мослашмайди.

Морфология ва синтаксис

Грамматика икки қисмга – морфология ва синтаксисга бўлинади. Морфология ҳам, синтаксис ҳам ўз текшириш объектига эга бўлиб, улар бир-бири билан узвий равишда боғланган.

Морфология (грекча *morphe* – «шакл», *logos* – «таълимот») сўзларнинг грамматик хусусиятлари ҳақидаги таълимотдир. Морфологияда сўзнинг ўзгариши ва шу ўзгариш билан боғлиқ бўлган маънолар, сўзнинг тузилиши ва таркиби ўрганилади. Сўзларнинг ўзгариши умумий структура белгиларига эга бўлган сўз гуруҳлари билан боғланган, шунинг учун морфология маълум белгилари асосида бир-биридан фарқ қилган сўз гуруҳларини – сўз туркумларини ҳам текширади.

Синтаксис (грекча *syntaxis* – «тузиш») гапнинг грамматик хусусиятларини, гап қурилиши ва турларини текширади. Гап қурилиши учун оҳанг, сўзларнинг бирикиши, предикативлик ва сўз тартиби каби синтактик воситалар муҳимдир.

Морфология билан синтаксиснинг бир-биридан фарқи шундаки, морфологиянинг текшириш объекти – сўз. Унда

сўзнинг у ёки бу шакллари, хусусиятлари таҳлил қилинади. Синтаксиснинг текшириш объекти гап бўлиб, гап тузилиши, сўз бирикмалари ва сўзларнинг боғланиш йўллари таҳлил этилади.

Морфология сўзни тил системасида олиб қарайди, алоҳида сўз шакллари ва уларнинг қандай боғланганлигини аниқлайди. Масалан, бош келишиқдаги *шаҳар*, *пахта* сўзлари қаратқич келишигида *шаҳарнинг*, *пахтанинг*, чиқиш келишигида *шаҳардан*, *пахтадан*, тушум келишигида *шаҳарни*, *пахтани* каби шакллар билан боғланган. Шунингдек, *кўрдим*, *кўрганман*, *кўраман*, *кўрарман*; *тердинг*, *терасан*, *тергансан*, *терарсан* каби шакллар ҳам ўзаро боғланган. Демак, морфология турланиш ва тусланишнинг хусусиятларини текширади, сўзнинг морфологик таркиби, унинг шакллари ва грамматик маънолари, сўз туркумлари ва уларга хос сўз ясаш йўлларини ўргатади.

Синтаксисда фикрни ифодалаш учун сўзларнинг боғланиши, гап тузилиши ва турлича синтактик муносабатлар текширилар экан, демак, морфологиядаги турлича сўз шакллариининг гапда бошқа сўзлар билан синтактик алоқаси, гап қурилишида шу шаклларнинг қандай вазифада келганлиги кабилар аниқланади. Масалан, *шаҳарнинг* – турдош от, қаратқич келишиги, бирлик, қаратқич аниқловчи; *ўқийди* – феъл, яқин ўтган замон, бўлишли, хабар майли, III шахс, бирлик, кесим каби.

Морфология ва лексикология

Маълумки, морфология билан бир қаторда, лексикология ҳам сўзларни текширади, сўз морфологияда ҳам, лексикологияда ҳам асосий текшириш объекти ҳисобланади. Ҳар бир сўз мураккаб лексик-грамматик бутунликни ташкил этади. Сўзнинг лексик маънолари йиғиндиси унинг лексик бирлик эканлигини билдирса, грамматик шакллар мажмуаси ва улар англатган грамматик маънолар сўзнинг грамматик бирлик эканлигини кўрсатади. Шу сабабли сўзлар, бир томондан, лексикологияда ва, иккинчи томондан, морфологияда тамоман бошқа-бошқа нуқтаи назардан, бошқа мақсадда ўрганилади. Лексикологияда сўзлар тилнинг лексик таркибини, унинг лексик системасини белгилаш,

сўзнинг лексик маъноси, услубий хусусиятлари, қўлланиши ва бойиб бориш йўллари аниқлаш нуқтаи назаридан ўрганилса, морфологияда эса сўз ўзгаришига хос грамматик қоида ва қонуниятларни белгилаш, грамматик маъноларни ифодалаш воситаларини аниқлаш мақсадида ўрганилади. Масалан, *дарахт, бино, қуш, болалик, баҳор, қишлоқ* каби сўзлар бошқа-бошқа лексик маънога эга бўлиб, лексикология шу маъноларни, уларнинг услубий ва қўлланиш хусусиятларини текширади. Морфологияда эса бу сўзлар бир хил умумий хусусиятга эга бўлган тил ҳодисаси бўлиб, уларнинг предметликни англатиши, келишик, эгалик, грамматик сон сингари категорияларни кўрсата олиши ва бошқалар аниқланади.

Морфологиянинг вазифаси фақат сўз шакллари ва улар англатган умумий грамматик маъноларни ўрганиш билан чекланмайди. Луғавий бирликларнинг семантик ва формал хусусиятларини аниқлаш асосида белгиланган сўзларнинг лексик-грамматик категорияларини, яъни сўз туркумлари ҳақидаги таълимот ҳам морфологияга киради.

Демак, морфология сўз ҳақидаги, унинг морфологик структураси, шакли ва улар англатган грамматик маънолар ҳамда сўз туркумлари ва уларга хос грамматик категориялар ҳақидаги грамматик таълимотдир.

Морфология ва фонетика

Маълумки, тилнинг ҳар бир ҳодисаси унинг, тилнинг товуш томони билан боғлиқ. Ҳар бир грамматик ҳодисанинг товуш билан ифодаланиши грамматиканинг (морфологиянинг) фонетика билан алоқадорлигини ҳам кўрсатади. Масалан, сўзларда лексик ургунинг бошқа-бошқа бўғинга тушиши орқали, айрим ҳолларда, сўзнинг маъноси, қайси лексик – грамматик категорияга кириши ва таркибидаги морфемаларнинг типи дифференциация (фарқланиш, ажралиш) қилинади.

Масалан, *қушча* сўзида ургу охириги бўғинда (-ча) бўлганда -от, -ча аффикси кичрайтиш маъносини билдиради: *қушча* – кичик қуш; шу сўзнинг ургуси бош бўғинда бўлганда – равиш, бундаги ургусиз -ча аффикси ўхшатиш маъносини билдиради. *қушча: қушдек (дай) қуш*

каби. Демак, бу ўринда фонетик ҳодиса туфайли, от билан равиш фарқланди. Яна мисоллар *тутма́* (от) – *тутма* (феъл) *қайнатма́* (*шўрва*) (сифат) – *қайнатма* (феълнинг бўлишсизлик шакли). Маълум бўладикки, тилнинг товуш томонининг бошқа ҳамма томонлар билан чамбарчас боғлиқ эканлиги табиий ҳодир.

Сўзнинг грамматик маъноси

Сўз киши онгидаги, борлиқдаги нарса, ҳаракат, белги ва ҳодисалар ҳақидаги тушунчани билдиради. Сўзнинг тушунча англатиши сўз лексик маъносининг асосини ташкил этади. Аммо мустақил сўзлар фақат лексик маъно англатиб қолмай, балки ўзаро боғланган бир қанча қўшимча маъноларни ҳам англатади. Масалан: *пахталар, китоблар, ўқувчилар, ишладилар, ёздилар, ўқимоқдалар* каби сўзлар фақат лексик маъно ифодалаб қолмасдан, сўзлар гуруҳи учун умумий бўлган қўшимча маъно ҳам ифодалайди. Яъни, *пахталар* сўзи техника экинини англатса, *китоблар* эса ўқув қуролини, ўқувчилар сўзи билим олувчи шахс маъноларини ифодалайди. *Келдилар, ишладилар* сўзлари эса бирор томонга қараб ҳаракат қилиш, бирор фаолият билан шугулланишни билдиради. Булар шу сўзларнинг лексик маъноси. Шу билан бир қаторда бу сўзларда қўшимча маъно-кўплик, бош келишик, 3-шахс, ўтган замон, бўлишлилик маънолари ҳам ифодаланади. Сўзлар гуруҳи учун хос бўлган бундай умумий маънолар грамматик маънолар дейилади. Демак, ҳар бир мустақил сўзда икки хил маъно – лексик ва грамматик маъно ўзаро боғланган ҳолда биргаликда ифодаланади.

Сўзнинг лексик маъноси аниқ ва мавҳум бўлиши мумкин. Масалан: *қалам, олма, китоб, уй, гул, йигит, қиз* конкрет нарса ва шахс маъносини англатса, *бахт, меҳр, садоқат, ақл, виждон* каби сўзлар мавҳум маънога эга.

Грамматик маъно, одатда мавҳум тушунчадан иборат бўлиб, шу хилдаги бошқа тушунчалар билан бирга сўзнинг лексик маъносига қўшимча тарзда ифодаланадиган қурилиш системасида сўзнинг вазифаси ва ўрнини белгилайди. Масалан, келишик шакллари отнинг бошқа сўзлар билан

синтактик алоқасини кўрсатади, унинг гапда эга, тўлдирувчи, аниқловчи, ҳол вазифаларида келишини таъминлайди.

Грамматик маънолар ўз хусусиятига қараб иккига бўлинади.

1. Категориал грамматик маъно.

2. Хусусий маъно.

1. Сўзнинг категориал грамматик маъноси маълум сўз туркумлари учун хос умумий грамматик маънолардан иборат. Масалан, отнинг “предметлик”, сифатнинг “белги”, феълнинг “ҳаракат” маъносини англатиши шу сўзларга хос категориал грамматик маъноларга киради.

2. Сўзнинг хусусий грамматик маъноси конкрет сўз туркумига хос бўлиб, махсус воситалар орқали ифодаланади. Масалан: отларга хос эгалик, грамматик сон маънолари, феълларга хос шахс, сон, замон, даража маъноларининг ҳар қайсиси хусусий грамматик маъноларга киради.

Ўзбек тилида грамматик маъно қуйидаги усуллар билан ифодаланади:

1. Асосга грамматик маъно билдирувчи аффикс қўшиш билан *китобни, китобнинг китобга*.

2. Ёрдамчи сўзлар келтириш билан: *қалам билан, мактаб томон, тинчлик учун*.

3. Оҳанг орқали. Гапни турлича оҳанг билан айтиш орқали ҳам турлича грамматик маъно ифодаланади: *Машина келди. Машина келди? Машина келди! Бу китоб (қайси). Бу - китоб (нима).*

4. Сўзларни такрорлаш орқали (кучайтириш): *тез-тез, катта-катта, баянда-баянда*.

5. Сўзларни жуфтлаш орқали (жамлаш): *қариндош-уруғ, уй-рўзгор, қозон-товоқ*.

Сўзнинг грамматик шакли

Сўзнинг грамматик шакли (қисқача: **сўз шакли**) ҳар бир аниқ мустақил маъноли сўзнинг сўз бирикмаси ёки гапда қўлланиладиган кўриниши ва шу кўриниши билан боғланган грамматик маъноларга эга бўлишидир. Бундай бутунлик **элементар синтактик бирлик** деб ҳам юритилади.

Сўзнинг грамматик шакли лексик маънога қўшиладиган грамматик маъно билан уларни ифодалаш воситалари йигиндисидан иборат.

Масалан, *пахтамининг* шакли, биринчидан, маълум лексик маънога (техника экини) эга бўлиб, у сўзнинг ўзаги – *пахта* орқали ифодаланган; иккинчидан, ўша нарсанинг (пахтанинг) I шахснинг кўплигига қарашли эканлиги ҳамда қаратқич келишиги маънолари (грамматик маънолар) лексик маънога қўшилган бўлиб, бу грамматик маънолар – *имиз* ва *-нинг* қўшимчалари орқали ифодаланган. Грамматик шакл ана шу лексик маъноли қисм (пахта) билан грамматик маъноли қисмлар – шакл ясовчи аффикслардан (*-имиз*, *-нинг*) ташкил топган.

Сўзларнинг грамматик шакллари икки ёки ундан ортиқ бўлиши мумкин. Бу шакллар бир-бирига қарама-қарши (оппозиция) турсалар ҳам, уларнинг ҳар бири нутқда ўша сўзнинг қисми, кўриниши сифатида қўлланади. Ана шу шаклнинг ўзи *сўз* термини билан аталади. Шундай қилиб, сўз ўзининг шаклларида яшайди, шу шаклларида бири сифатида қўлланади, айни замонда, сўз ўзининг барча грамматик шаклларини бирлаштиради.

Сўзнинг грамматик шакли бевосита сўз ясалишини акс эттирмайди, аммо ясама сўз бутун ҳолда гапда грамматик шаклга эга бўлади. У сўзнинг асосий маъноси – лексик маъносини ифодалайди. Грамматик шакл лексик маънога қўшимча маъно қўшади.. Шунинг учун грамматик шаклнинг моҳиятини конкретлаштириб, унга шундай таъриф бериш мумкин:

Сўзнинг лексик маънони ифодалашини билан бирга, борлиққа муносабатини ёки ўзаро бирикиш чоғида нутқда бошқа сўзларга муносабатини, алоқасини ифодаладиган қўшимча маънога эга ва унга мувофиқ шаклга эга бўлиши сўзнинг грамматик шакли дейилади.

Баъзи грамматик шакл махсус кўрсаткичга эга бўлмаслиги ҳам мумкин. Аммо шу кўринишда ҳам у айрим грамматик шаклни ташкил қилади. Бундай шакллар ноль кўрсаткичли шакл деб юритилади.

Масалан, *уй, дафтар, китоб, ўқи*, ёз каби сўз-шакллар бош келишик, бирлик, келаси замон, бўлишли, аниқ майл,

буйруқ-истак майли шаклида бўлиб, сўзга қўшимча маъно қўшади ва айни пайтда унинг шаклини белгилайди.

Шундай қилиб, сўз нутқда ўзининг грамматик шаклларида бири сифатида қўлланади. Унинг бундай шакллари битта ёки бир нечта бўлади ва улар ўзаро грамматик маъно тизими орқали боғланади. Масалан, келишик, эгалик, шахс-сон маънолари сўз шакллари аналитик ўзаро боғлаб турадиган грамматик манолардир.

Маълумки, конкрет олинган сўз шаклининг ўзак қисми ўзгариши мумкин. Масалан, *китобнинг, қаламнинг, уйнинг, даланинг* каби сўзларнинг грамматик маъно ифодаладиган қисми (-нинг) ўзгармагани ҳолда ўзак қисмлар ўзгариши мумкин. Бунда лексик маънолар ҳар хил бўлса ҳам, грамматик маъно бир хиллигича қолаверади.

Шундай қилиб, сўз шакли (сўзшакл) конкрет олинган сўзнинг нутқдаги кўриниши бўлса, шакл тури ҳар хил сўзнинг сўнгги қисми маълум грамматик маънога кўра бир хил кўринишга эга бўлишидир. («Шакл тури (шакл типи - типоформа)» термини умумлаштирувчи тушунчани ифодалайди). Шу асосда «қаратқич келишиги шакли», «кўплик шакли», «шахс-сон шакли» каби иборалар қўлланилади.

Ҳозирги ўзбек тилида грамматик категорияга муносабатига кўра сўзнинг грамматик шакллари 2 турга бўлинади:

1) категориал шакллар, 2) нокатегориал шакллар.

Категориал шакллар маълум бир сўз туркумига хос грамматик шакллар системасига бирлашувчи, демак, грамматик категория ҳосил қилувчи шакллардир: отлардаги грамматик сон, эгалик ва келишик шакллари, феъллардаги замон, шахс-сон шакллари: *китоб-им, китоб-инг, китоб-и; мактаб-нинг, мактаб-ни, мактаб-га*.

Нокатегориал шакллар ҳам маълум грамматик маънони англатади, аммо ўзаро бир системага бирлашмайди, маълум даражада мустақилликка эга бўлади. Отлардаги кичрайтиш ва эркалаш, сифатлардаги белгининг ортиқ-камлиги шакллари кабилар нокатегориал шаклларга киради: *Йигит-га, қиз-алоқ, Карима-хон, оқ-роқ, кўкимтир, ўқи-ган, ўқи-ш, ўқи-б* каби.

Сўзнинг грамматик шакллари тузилиш жиҳатидан уч хил бўлади: синтетик шакл, аналитик шакл, жуфт ва такрорий шакл.

Синтетик шакл сўзга аффикс қўшиш билан ҳосил бўлади. Масалан, *Университетда Каримни кўрдим. Меҳнатдан ер, сувдан ўсимлик, қуёшдан борлиқ яшнайд.* (М. Исмоилий); гапларида грамматик шакллар *-да, -ни, -им, -дан, -й, -ди* аффикслари билан ҳосил қилинган, демак, синтетик шакл.

Аналитик шаклда эса грамматик маъно ёрдамчи сўз орқали ифодаланади. Масалан, *Укам учун китоб олдим. Ўктам катта суръат ва куч билан отилаётган сувни томоша қилди (Ойбек)* гапларида маълум маънолар ёрдамчи сўз билан (*учун, билан*) ифодаланган, демак, *укам учун, суръат ва куч билан* кабилар аналитик шакл.

Жуфт ва такрорий шакллар.

Сўзнинг жуфт шакллари бир хил шаклдаги икки сўз (асос)нинг тенгланиш йўли билан боғланиши орқали ҳосил бўлади. Одатда, икки сўзнинг жуфтланиши натижасида янги лексик маъноли сўз ясалмайди, балки жуфтлик ҳосил этган сўзлар ўз маъносини сақлагани ҳолда кўплик, жамлаш, умумлаштириш, миқдор, такрор, кучайтириш каби қўшимча маъноларни англатади: *ота-она, олма-ўрик, қалам-дафтар* каби. Шунинг учун жуфт шакллар сўз ясалиши системасига кирмайди. Улар тилда маъно ва услубий жиҳатдан турлича оттенкаларни, шунингдек айрим грамматик маъноларни ифодалашга хизмат қилади.

Сўзнинг жуфт шакллари ўз қисмларининг бир туркумдаги сўздан бўлиши (от-от, феъл-феъл каби), ҳар бир қисмнинг ўз ургуси борлиги ва уларнинг грамматик жиҳатдан тенглиги билан характерланади. Улар шу хусусияти билан бир тушунчани англатиб, бир бош уруга эга бўлган, қатъий тартиб асосида тобеланиш йўли билан боғланган ва қисмлари турли сўз туркуми бўлган қўшма сўзлардан фарқ қилади. Қиёсланг: *тоғ-тош, қовун-тарвуз, катта-кичик* ҳамда *бешотар, кўзойнак, Каттақўргон* каби.

Жуфт шакл ҳосил қилувчи сўзлар семантик жиҳатдан қуйидагича маъно муносабатида бўлади:

а) маъно жиҳатидан бир-бирига яқин сўзлар жуфт шакл ясайди: *арпа-бугдой, қўл-оёқ, олма-ўрик, гўшт-ёғ, хотин-қиз, писта-бодом, ошина-оғайни* каби; Масалан: *Э, содда бола-е, суриштираверасанми, ошина-оғайниси чиқиб қолармиди; Кексалар тили билан айтганда, Қизлархон қўлли-оёқли қиз бўлиб, уй ишини ҳам, ўқишини ҳам барабар уддалайди. (И. Раҳим);*

б) синонимик муносабатда бўлган сўзлар жуфт шакл ясайди: *қут-барака, рози-ризолик, орзу-истак, уй-хаёл, куч-қувват* каби; Масалан: *Қайта қуриш бу ошкоралик меваларини кўрмоқ ҳар бир виждонли кишининг орзу-истагидир. (Газетадан);*

в) антонимик муносабатда бўлган сўзлар жуфт шакл ясайди: *кун-тун, катта-кичик, паст-баланд, узоқ-яқин, оқ-қора, ёш-қари* каби. Масалан: *Уфқни ўз гавдаси билан тўсган паст-баланд тоғлар қоп-қорайиб, ридо кийгандек силлиқ кўринарди. (Шухрат). Улар тор кўчани чангитиб, гурс-гурс қадам ташлаб ўтишди, паст-баланд тепаликлар этагида тўхташди. (С.Сиёев);*

г) бутун ва бўлак маъносини билдирган сўзлар жуфт шакл ясайди: *гап-сўз, ой-кун, тоғ-тош, вақт-соат* каби; Масалан: *Агар сизга оғир тушмаса, юрдаги гап-сўз босилгунча, бирор йил Тошкентда турсин, сўнгра Марғилонга борсин, дердим. (А.Қодирий). Вақти-соати келур, Самарқанд орзусига ҳам эришурсиз. (П.Қодиров).*

Жуфт шакл қисмлари маъно жиҳатидан қуйидагилар билан характерланади:

1. Ҳар икки қисм мустақил маънога эга бўлади: *опасингил, ер-сув, ўйин-кулги, аста-секин, борди-келди, яхши-ёмон* каби.

2. Бир қисми мустақил маънога эга бўлади. Бу хил жуфт шакллар қуйидаги кўринишларга эга: а) ҳар икки компонент ҳам мустақил маъноли сўз бўлиб, тарихий ривожланиш натижасида унинг бир қисми ўз лексик маъносини йўқотади ва жуфт шаклнинг таркибий қисмига айланиб қолади: *қари-қартанг, кўча-кўй, темир-терсак, буй-баст* каби; б) фақат биринчи компоненти мустақил маънога эга бўлиб, унинг фонетик ўзгариши натижасида иккинчи компоненти юзага келади: *чала-чулла, майда-чуйда, калта-култа, доғ-дўт* каби.

3. Ҳар икки қисми мустақил маънога эга бўлмайди: *алғов-далғов, ади-бади, гиди-биди, така-пука, иккир-чикир, апоқ-чапоқ* каби.

Жуфт шакл таркибида қуйидаги фонетик ўзгаришлар бўлади:

а) биринчи товуш ўзгаради: *нон-пон, қоғоз-поғоз, мевачева, қулоқ-сулоқ, китоб-митоб* каби; б) сўз унли билан бошланганда, бир ундош товуш орттирилади (орттирилувчи, шунингдек, алмаштири-лувчи товуш сифатида *п, м, с, ч* ундошлари келади): *иш-пиш, ирим-сирим, апил-тапил, уй-пуй, ош-пош* каби; в) асосдаги унли товуш ўзгаради: *дон-дун, доғ-дуг, тағ-тут, хат-хут* каби; г) бир ундош товуш орттирилади ва асосдаги унли ўзгаради: *ора-сира, ажи-бужи* каби; д) бир ундош алмаштирилади ва асосдаги унли ўзгаради: *бақир-буқур, латта-путта, майда-чуйда, ғадир-будур, ҳаккам-дуккам* каби.

Такрорий шакллар бир хил шаклдаги сўз (асос)ларнинг такрорланишидан ҳосил бўлади. Жуфт шакл сингари такрорий шакл ҳам сўз ясалиши ҳодисасига кирмайди. Чунки уларнинг асосий кўпчилиги янги лексик маъно билдирмайди, фақат кўплик, маънони кучайтириш, такрор, давом каби қўшимча оттенкаларни англатади.

Такрорий шакл, асосан, давомлилик, кўплик, маънони кучайтириш, экспрессивлик, такрор кабиларни англатади: *Ўктам юра-юра кенг, сўлим майдонга чиқиб қолди. Она болани беланчакка солди ва қаттиқ-қаттиқ тебрата бошлади. (А.Қ.) – Эҳе, қанча-қанча воқеалар бошимиздан ўтди!*

Баъзи такрорий шаклларда қисман янги лексик маъно англатиш ҳодисасини кўриш мумкин. Бу вақтда такрорий шакл қисмлари ўзининг асл лексик маъносидан узоқлашган бўлади: *от-от* (ўйин номи), *эс-эс* (*эс-эс* билмоқ), *кўз-кўз* (*кўз-кўз* қилмоқ) каби.

Айрим тақлидий сўзларнинг такрори маълум нарса, белги кабиларнинг ўзини англатиши мумкин: *чакчак* (овқат номи), *чақ-чақ* (қувноқ), *пақлақ* (ўйин номи) каби. Бир сўз ҳолига келиб қолган бундай бирликлар такрорий шакллик хусусиятини йўқотган бўлади.

Такрорий шакллар тўла такрор ва қисқа такрор асосида ҳосил бўлади: *япалоқ-япалоқ, яп-япалоқ; қора-қора, қоп-*

қора; кўк-кўк, кўм-кўк каби. Масалан: Суви тип-тиниқ, офтоби йулида губорлар йўқ эмиш. (Т.М.)

-ба, -ма элементлари ёрдамида ҳосил бўлган сўзлар ҳам такрорий шаклга киради; *бетма-бет, кетма-кет, хилма-хил, дамба-дам, навбатма-навбат* каби. Бундай такрорий шакллар кўпинча асос англатган маънодан бошқачароқ маъноларни ҳам билдиради: *басма-бас, учма-уч, бошма-бош, юзма-юз, номма-ном* каби.

Грамматик категория

Сўзнинг асосида ётувчи умумий маъноларни бирлаштирувчи шакллар тизими грамматик категорияни ташкил қилади.

Грамматик категориянинг асосан 2 тури фарқланади: 1) морфологик категория; 2) синтактик категория.

Ўзаро бир-бирига зид қўйилган ва қиёсан олинган грамматик маънолар тизими ва уларга хос ифода воситалари – грамматик шакллар тизими морфологик категория дейилади. Масалан: отларда келишик категорияси, сон категорияси, феълларда шахс-сон категорияси, нисбат (даража), замон шакллари тизимларининг ҳар қайсиси ўзига хос грамматик маънолар мажмуасига ва шу маъноларнинг ифода шакллари системасига эга.

Асосида ётувчи маъносига кўра бирлашиб, синтактик муносабатни кўрсатиш учун хизмат қилувчи шакллар тизими синтактик категория дейилади.

Грамматик категориялар умумий ҳодиса сифатида хусусий ҳодисаларда мавжуд бўлади, хусусий ҳодисалар умумлашмаси асосида юзага келади. Демак, сон категорияси бирлик ва кўплик маъноларини ифодаловчи шакллар системасидан, эгалик категорияси биринчи шахс – сўзловчи, иккинчи шахс – тингловчи, учинчи шахс – ўзга ва шуларнинг миқдорий маъноларини ифодаловчи шакллар тизимидан иборат. Грамматик категорияларда тилнинг ўзига хос хусусияти очиқ намоён бўлади. Масалан, рус тили (айрим бошқа тиллар) учун хос грамматик жинс категорияси туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида йўқ; рус тилида сифатларга келишик категорияси хос, ўзбек тилида эса сифат, одатда, турланмайди ва бошқалар.

Сўзларнинг морфологик структураси

Маълумки, сўз тилнинг энг муҳим бирликларидан бири бўлиб, шакл ясалишига эга бўлиши ёки эга бўлмаслиги мумкин. Масалан, *китоб* сўзи от туркумига мансуб, шунга кўра *китобим, китобинг, китоби* (эгаликнинг кўплиги ҳам назарда тутилади); *китоб ва китоблар: китобга, китобни, китобнинг, китобдан, китобда, китобимнинг, китобингни, китобларимизга, китобларингиздан* каби шаклий ўзгаришлар системасига эга. Сўзнинг грамматик маънолари жиҳатидан фарқланадиган ҳар бир шакли сўзшакл дейилади. Сўзшаклларнинг ясалишида қатнашиб, ҳар хил грамматик маъно англатадиган қисм сўзнинг морфологик тузилишини ташкил қилади. Масалан, *дўстларимдан* сўзи ўз морфологик тузилиши жиҳатидан *дўст-лар-им-дан* тарзида бўлинади. Бу сўзда *дўст* – ўзак морфемаси, шакл яшаш асоси, *-лар* – кўплик шакли ясовчи морфема, *-им* – эгалик шакли ясовчи морфема ва *-дан* – чиқиш келишиги шакли ясовчи морфема. *Ўқийётирмиз, ёздингиз, шаҳарларимизда, мактабларингиз-нинг* сингари сўзлар ҳам морфологик структура жиҳатидан *ўқи-ётир-миз, ёз-ди-нгиз, шаҳар-лар-имиз-да, мактаб-лар-ингиз-нинг* тарзида бўлинади. Буларда *ўқи, ёз, шаҳар, мактаб* морфемалари шакл яшаш асоси, ундан кейинги морфемалар эса шакл ясовчи воситалар – аффикслар ҳисобланади.

Кўринадики, сўзнинг морфологик тузилишида шакл яшаш асоси ва шакл ясовчи восита мавжуд бўлади. Сўзшакл таркибида бирдан ортиқ шакл ясовчи аффикснинг иштирок этишига қараб унинг морфологик структураси ҳам мураккаблашиб боради: *мактаблар, мактаблари, мактабларидан* каби. Бу вақтда сўзшакл таркибида ҳар бир шаклнинг яшаш асоси ва ясовчи воситаси алоҳида-алоҳида ажратилади; ажратиш охириги шаклдан бошланади. Масалан, *шогирдларимизга* сўзида жўналиш келишиги шаклини яшаш асоси *шогирдларимиз, -га* аффикси эса шу келишик шаклини ясовчи восита. *Шогирдларимиз* сўзида эгалик шаклини яшаш асоси – *шогирдлар*, эгалик шакли ясовчи восита – *-имиз*; кўплик шаклини яшаш асоси – *шогирд, -лар* сон шакли ясовчи восита ҳисобланади. *Ёздингиз, келтирддингиз* каби сўзшаклларининг таркиби ҳам шу тарзда

ажратилади: *ёздирдик* (шахс-сон шакли) *ёздир-ди* (замон шакли), *ёз-дир* (даража шакли) каби; *келтирди-нгиз* (шахс-сон), *келтир-ди* (замон), *кел-тир* (даража) каби.

СЎЗ ТУРКУМИ

Сўзлар ўз мавҳум грамматик маънолари, морфологик белгилари ва грамматик категорияларига қараб, сўз яшаш, шакл яшаш ва сўз ўзгартиш хусусияти ҳамда гапда бажарган вазифаларига қараб бир-биридан фарқ қилади.

Сўзларнинг мавҳум грамматик маъноси, морфологик ва синтактик белгиларига қараб гуруҳларга бўлиниши сўз туркуми дейилади.

Ҳар бир туркум ўзига хос мавҳум грамматик маънони англатади ва шу туркумга хос грамматик маъно ифодаловчи воситаларга эга бўлади. Жумладан, от туркуми «предметлик» маъносини (*кўча, бино, шаҳар, садоқат, дўстлик, киши* каби); феъл туркуми «ҳаракат»ни (*ўқи, ёз, ишла, кўкар, тинчи, бошла* каби); сифат туркуми эса «белги» маъносини (*яхши, катта, гўзал, баланд, ширин, қадимги, билимли* каби) англатади. От, сифат, феъл ва бошқа сўз туркумлари англатган бу мавҳум маънолар грамматик маънога киради. Бундай мавҳум грамматик маъно сўзларни туркумларга ажратишда асосий белги ҳисобланади. У, айниқса, лексик маъноси билан грамматик маъноси бир-бирига мос бўлган сўзларда катта ўрин тутаяди, сўзларни туркумлашда грамматик белгилар ҳам албатта, ҳисобга олинади. Сўз туркумларини характерловчи грамматик белгилар хилма-хилдир.

Сўзнинг морфологик белгилари, асосан, унинг махсус шакл яшаш ва сўз ўзгартиш шакллариغا эга ёки эга эмаслигида кўринади. Масалан, от келишик ва эгалик қўшимчасини олиб турланса, феъл шахс-сон ва замон қўшимчасини олиб тусланади.

Сўзнинг гапда қандай гап бўлаги вазифасида келиши ва бошқа сўзлар билан синтактик муносабатга кириша олиши сўз туркумларининг синтактик белгисига киради. Масалан, предметликни билдирган от гапда эга ва тўлдирувчи вазифасида келади. Бу отнинг муҳим белгисидир. Бошқа сўз туркумлари эга ва тўлдирувчи вазифасида келиш учун

отлашади (*Ёмонни танқид қил, яхшига тақлид қил*). Отлар гапда феъл, сифат, сон каби қатор сўз туркумлари билан синтактик алоқага кириша олади.

Ҳозирги ўзбек тилида сўзлар мавҳум грамматик маънолари, морфологик ва синтактик белгиларига қараб беш гуруҳга бўлинади:

- 1) мустақил сўзлар;
- 2) ёрдамчи сўзлар;
- 3) модал сўзлар;
- 4) ундов сўзлар;
- 5) тақлидий сўзлар.

Мустақил сўзлар лексик ва грамматик маънога эга бўлиб, гапнинг бирор бўлаги вазифасида келадиган, шунга мувофиқ шакл ясаш хусусиятига эга бўлган сўзлардир.

Мустақил сўзлар воқеа-ҳодисалар ҳақидаги тушунчаларни (предмет, белги, ҳаракат, миқдор каби) ифодалайди. Шунга кўра уларга хос асосий белги – лексик маъно англатиш саналади (бу жиҳатдан олмош бошқа мустақил сўз туркумларидан ажралиб туради).

Мустақил сўзлар учун иккинчи умумий белги гап бўлаги вазифасида келиши ҳисобланади.

Учинчи, жузъий, лекин муҳим белги – сўз ясаш ва шакл ясаш хусусиятига эга бўлиш саналади. Кейинги ҳодисалар барча мустақил сўз туркумларига бирдек хос эмас. Масалан, от ва феълда ҳар икки ҳодиса – сўз ясаш, шакл ясаш мавжуд; сифатга сўз ясаш ва шакл ясаш хос; равишда, асосан, сўз ясаш ва қисман шакл ясаш (даража ясалиши) бор ва бошқалар. Сон ва олмошда сўз ясаш ҳодисаси мавжуд эмас.

От, сифат, сон, олмош, феъл ва равиш мустақил туркумларга киради. От нарсани билдиради; сон, келишик, эгалик, категорияларига эга; гапда эга, тўлдирувчи, аниқловчи ҳамда ҳол вазифаларида келади. Сифат нарсанинг белгисини билдиради: аслий ва нисбий бўлади; қиёсий ва орттирма даражалари билан характерланади; гапда аниқловчи ва кесим, отлашганда эса эга, тўлдирувчи вазифасини бажаради. Сон нарсанинг миқдорини, сирасини билдиради, гапда асосан, аниқловчи, айрим ҳолларда кесим, отлашганда эга вазифаларида келади. Олмошлар от, сифат, сон каби сўз туркумлари ўрнида қўланади, лекин нарса.

белги, миқдор кабиларни ифодаламайди, балки уларни кўрсатишга хизмат қилади. Қайси сўз туркуми ўрнида қўлланса, ўша сўз туркуми бажарган синтактик вазифаларда келади. Феъл нарсанинг ҳаракати ва ҳолатини англатади; майл, замон, шахс-сон, нисбат категорияларига эга; гапда кесим, унинг функционал шакллари эса аниқловчи, ҳол ва тўлдирувчи вазифасини бажаради. Равиш эса асосан ҳаракатнинг белгисини англатади, гапда, асосан, ҳол вазифасида қўлланади.

Ёрдамчи сўзларнинг мустақил сўзлардан фарқи шундаки, улар лексик маъно англатмайди, морфологик жиҳатдан ўзгармайди, гап бўлаги вазифасида келмайди, ясалиш хусусияти ҳам йўқ.

Лексик маънога эга бўлмай, фақат хилма-хил муносабатларни кўрсатиш, сўз ва гапларни ўзаро боғлаш ёки уларга нозик қўшимча маъно қўшишга хизмат қиладиган сўзлар ёрдамчи сўзлар дейилади. Ёрдамчи сўзларга кўмакчи, боғловчи, юклама киради.

Модал сўзлар сўзловчининг гапда ифодаланган фикрга ёки фикрнинг борлиққа муносабатини кўрсатадиган сўзлардир. Улар тасдиқ, ишонч, гумон каби хилма-хил модал маъноларни ифодалайди, гапда кириш сўз ва бутун бир гап сифатида қўлланади.

Ундовлар алоҳида груҳни ташкил қилади. Улар турли-туман ҳис-туйғуларни, хитоб, чақириқ, ундаш кабиларни англатади.

Тақлидий сўзлар борлиқтаги жонли ва жонсиз нарсаларнинг ихтиёрий ҳамда ихтиёрсиз равишда чиқарган товушларини тақлидан ифодалайди.

Сўзларнинг маълум туркумларга ажратилиши қотиб қолган, ўзгармайдиган ҳодиса эмас. Ўзбек тили грамматик қурилишининг ривожланиши, янги грамматик хусусиятларнинг аста-секин тўплана бориши натижасида бир туркумдаги айрим сўз бошқа туркумга ўтиши мумкин. Сўзларнинг бундай ўзаро ўтиш ҳодисаси сўзнинг семантик, морфологик ва синтактик хусусиятларнинг ўзгариши билан боғланган.

Масалан, ўзбекча *кунда* сўзи асли *кун* (русча *день*) сўзининг ўрин келишик шаклига тенг бўлиб, шу шаклида лексик ва грамматик жиҳатдан ўзгариб, равишга (*ҳар кун*)

кўчган. Бу равишни энди ўрин келишигидаги от деб қараб бўлмайди (*кунда-шунда*).

Бир туркум сўзининг бошқа туркумга ўтиши ҳодисасини бир туркум сўзининг нутқда бошқа туркум сўзи ўрнида ишлатилиши ҳодисасидан фарқлаш керак. Кейинги ҳолатда янги сўз ҳосил бўлмайди.

Ўзбек тилида бир туркум сўзининг бошқа туркум сўзи ўрнида қўлланиши қуйидагича:

а) сифатларнинг отлашиши: *Яхшига ёндаш, ёмондан қоч*;

б) отларнинг сифат ўрнида қўлланиши: *Кенг, текис асфальт йўлдан машиналар гизиллаб ўтмоқда*;

в) сонларнинг отлашиши; *Болаларимизнинг каттаси ўн олтига қадам қўйди*;

г) равишларнинг отлашиши: *Кўпдан кўп ақл чиқар*;

д) сифатдошларнинг отлашиши: *Баҳор қўшигини қуйлаганларнинг Гулшани хазонсиз, иқболи мангу (У)*.

е) сифатнинг равиш ўрнида, равишнинг сифат ўрнида қўлланиши: *Уста ака сўзларни чертиб-чертиб, салмоқ билан самимий ва чиройли гапирди (О). Оз сўз – соз сўз*.

Бир туркум сўзи бошқа туркум сўзи ўрнида қўлланганда у бутунлай кейинги сўз туркумига ўтиб кетмайди, аксинча, аввалги сўз туркуми доирасида қолади. Жумладан, *тош йўл, атлас кўйлак, яхшининг шарофати; Кўкка боқма, кўпга боқ* каби мисоларда *тош, атлас* отлари сифат ўрнида, *яхши* сифати ва *кўп* равиши от ўрнида келган. Бироқ улар сўз сифатида отлигича, сифатлигича, равишлигича қолади.

ОТ ҲАҚИДА УМУМИЙ МАЪЛУМОТ

Предметлик маъносини англатадиган ва сон, келишик ҳамда эғалик каби грамматик маъноларни ифодалайдиган мустақил сўз туркуми от дейилади.

Отлар шахсга оид номлари (*бола, киши, йигит, қиз, ота, она*) аниқ нарсалар (*дафтар, китоб, олма, гул, бугдой*) ҳамда мавҳум тушунча билдирувчи (*шодлик, севги, гўзаллик*) номларни ифодалайди.

От туркуми учун хос бўлган асосий хусусият сон, эғалик ва келишик категориясига эга бўлишдир.

От ўзи олган келишик шаклига мувофиқ эга, аниқловчи, тўлдирувчи, изоҳловчи, ҳол ва кесим вазифасида, шунингдек, номинатив (атов) гап, ундалма вазифасида келади.

Масалан: *Талабалар имтиҳон топширдилар. Талабаларнинг қишқи сессияси бошланди. Темирчи Халил отани танимаган одам йўқ. Мевалар гарқ пишган.*

Сон ва келишик категориялари от учун доимий, эгалик категорияси эса доимий бўлмаган категориядир.

Отнинг турли хил гап бўлаклари вазифасида келиши, шунингдек, ундалма, атов гап, изоҳловчи бўлиб келиши унинг бирламчи вазифасидир. От сифатлашса, яъни атрибутив формага кирса гапда сифатловчи-аниқловчи вазифасидан келади. Бу от учун иккиламчи вазифа ҳисобланади. Масалан: *тила соат, ёғоч қошиқ, темир йўл, гишт кўприк* каби.

Отнинг ўзига хос хусусиятларидан яна бири унинг функционал шаклларга эга бўлишидир. Шунингдек, от ўзига хос сўз ясалиш системасига ҳам эга. Отлар тузилишига кўра содда, қўшма, жуфт, такрор ва қисқартма шаклда бўлади.

Отларнинг маънога кўра таснифи

Отларни семантик ва грамматик хусусиятларига кўра қуйидагича тасниф қилиш мумкин.

1. Бир турдаги предметлардан бирининг номини ёки шу турдаги предметларнинг умумий номини ифодалашга кўра.

2. *Ким? ёки нима?* саволларига жавоб бўлишига кўра.

3. Саналиш ёки саналмаслигига кўра.

Биринчи таснифга кўра отлар 2 турга ажралади: а) атоқли отлар;

б) турдош отлар.

1. Атоқли отлар бирор шахс ёки предметга атаб қўйиладиган отлардир: *Тўлқин, Аброр, Янгиер, Ҳадра, Уйғун, Яшин, Тошкент, Сирдарё, БМТ* ва б.қ.

Улар қуйидаги гуруҳларга бўлинади: 1) кишиларнинг исм-шарифи, таҳаллуси: *Раҳим Маҳмудов, Ойбек*; 2) ҳайвонларга атаб қўйилган номлар: *Олапар, Тўрткўз, Тарғил, Бойчибор, Гиркўк*; 3) географик номлар (буларга оддий кўча номларидан тортиб қитъа номларигача барчаси киради):

Навойи кўчаси, Тошкент шаҳри, Помир тоғи, Осиё қитъаси;
4) ташкилот, муассаса ва идора номлари: *Ўзбекистон Республикаси Марказий банки, Низомий номи ТДПУ;* 5) китоб, газета, журнал, кинофильм, спектакль номлари: *“Ўтган кунлар” романи, “Маърифат” газетаси;* 6) сув ҳавзалари ва иншоотлар номлари: *Амударё, Орол денгизи, Катта Фарғона канали;* 7) тарихий воқеалар, байрам номлари: *Мустақиллик куни, Наврўз байрами.* 8) астрономик номлар, яъни планета, метеорит, астероид номлари: *Юпитер, Сатурн, Сомон йўли.*

2. Турдош отлар: Бир турдаги предметларнинг умумий номларини ифодалайди: *китоб, дафтар, шаҳар, дарё, қишлоқ каби.*

Айрим ҳолларда турдош от атоқли отга, атоқли от турдош отга кўчиши мумкин.

Масалан: *лола* (т.от.) – *Лола* (ат.от), *темир* (т.от) – *Темир* (ат.от.) *ампер* (а.от – француз физиги), *Ампер* (а.от, электр токининг куч бирлиги). *ризамат* (т.от) – *Ризамат* (а.от – узум тури), *дизель* (т.от) – *Дизель* (а.от).

Турдош отлар яна бир неча нуқтаи назардан тасниф қилинади:

А. Ифодаланган тушунчанинг характериға кўра: конкрет (жисмий) ва абстракт (мавҳум) отларға бўлинади.

Аниқ (жисмий) бешта сезги (кўриш, эшитиш, ҳид билиш, таъм билиш, тери орқали сезиш) ёрдамида сезиш мумкин бўлган предметларни ифодалайди: *дафтар, китоб, қалам, гул, пахта, олма.* Конкрет отлар англатган предметларни бевосита санаб кўриш мумкин. Шунинг учун улар сонлар билан синтактик алоқаға кириша олади.

Мавҳум (фикрий) отлар мавҳум тушунчаларни ифодалайди: *бахт, дўстлик, тинчлик, туйғу, озодлик, севги, муҳаббат.* Бундай отлар одатда кўплик аффиксини олмайди. Баъзан кўплик формада қўлланганда эса кўплик маъноси эмас, балки қўшимча (кучайтириш) маънолар ифодаланади: *туйғу – туйғулар, уйқу – уйқулар.*

Б. Отлар бирлик шаклда бир турдаги предметнинг ўзини ёки предметларнинг тўдасини (жамини) билдиришға кўра яна 2 турға ажралади: Якка отлар ва тўда (жамловчи) отлар.

Якка отлар бирлик шаклда бир турдаги предметлардан биттасини билдиради: *уй, хона, дафтар, китоб*.

Тўда (жамловчи) отлар бирлик шаклда ҳам бир хил предметларнинг жамини ифодалайди: *армия, халқ, ўрмон, оломон, тўда, эл, мева-сабзавот, галла, кўпчилик*.

II. Ким? ёки нима? саволларга жавоб бўлишига кўра отларни киши (шахс) оталарига ва нарса (предмет) отларига ажратиш мумкин. Киши отлари ким?, нарса отлари нима? сўроқларига жавоб бўлади: *ўқитувчи, талаба, қиз, йигит, дафтар, қалам, китоб*.

Отларни киши отлари ва нарса отларига ажратиш отларда сон категориясининг ифодаланишинигина эмас, уларнинг турлана олиш даражасини белгилашда ҳам муҳим роль ўйнайди. Масалан, киши отлари туслана олади. Нарса отлари эса фақат III шахс тусловчиси билангина ишлатилади. (*Талабаман, талабасан, талаба*): (*китобман?...*).

III. Саналиш ва саналмаслигига кўра отлар саналадиган ва саналмайдиган отларга бўлинади. Саналадиган отларнинг асосини конкрет отлар ташкил қилади: *китоб, дафтар, қалам. Салима бешта дафтар сотиб олди*. Саналмайдиган отларнинг асосини модда отлари ташкил қилади. М: *ҳаво, булут, сув, ёғ, ун*. Одамларнинг исм-шарифи, шаҳар, қишлоқ номлари, географик номлар ҳам саналмайди: *Тошкент, Чирчиқ дарёси, Самарқанд, Наргиза, Саодат*.

Эгалик категорияси

Отларнинг грамматик хусусиятларидан бири унинг эгалик категориясига эга бўлишидир. Предметнинг 3 шахсдан (сўзловчи, тингловчи, ўзгандан) бирига тааллуқли эканлигини англатувчи умумий маънолар ва уларни ифода қилувчи шакллар тизими эгалик категорияси дейилади.

Предметнинг уч шахсдан бирига мансублигини кўрсатувчи морфема эгалик аффикси дейилади. Эгалик аффикслари шахс маъноси билан бирга унинг (шахснинг) сонини (бирлиги ва кўплиги) ҳам кўрсатади. *Дўстим, дўстимиз*.

Эгалик категорияси аффикслари шахс ва сонда қуйидаги кўринишга эга:

Бирлик

I ш.	-(и) м.
II ш.	-(и) нг.
III ш.	-и, -си.

Кўплик

I ш.	-(и)из,
II ш.	-(и) нгиз,
III ш.	-и, -си.

Эгалик аффикси қўшилганда, сўз таркибида баъзан қуйидагича фонетик ўзгариш содир бўлади:

1. Иккинчи ёпиқ бўғинида қисқа ва тор *и* ва *у* унлилари бўлган сўзларда бу унлилар тушиб қолади: Масалан: *бурнинг, огзи, кўнглим.*

2. Охири *к* ва *қ* ундоши билан тутаган сўзларга эгалик аффикси қўшилса, бу товушлар *г, ғ* ундошига айланади, *ўртоқ-ғим, эшик-эшиги, қишлоқ-қишлоғим, истак-истагим.*

Сингл-и-си, шун-и-си, бун-и-си сўзларида эгалик қўшимчалари икки марта қўшилган. Эгалик аффикси от ёки отлашган сўзларга сон категориясидан кейин қўшилади. Келишик категорияси шакллари эса эгалик аффиксидан кейин қўшилади: *китоб-лар-им-ни, дафтар-лар-им-ни.*

Агар *-лар* аффикси ҳурмат маъносини ифодалаш учун қўлланса, у ҳолда эгалик аффикси ундан олдин қўлланди: *дада-м-лар, ака-м-лар.*

Одатда эгалик аффиксини олган сўз гапда қаратқич келишигидаги сўз билан грамматик алоқага киришади: *Укамнинг китоби, мактабнинг боқи.* Аммо айрим ҳолларда эгалик аффиксини олган сўз бош келишикдаги сўз билан ҳам боғланиши мумкин. *“Ғалаба” боғи, “Ўртоқ” фабрикаси, Самарқанд шаҳри каби.*

Баъзан эгалик аффиксини олган сўз чиқиш келишигидаги от билан ҳам боғланиши мумкин: *талабалардан бири, теримчилардан учтаси, утирганлардан биттаси.* Бу ўринда эгалик аффикси қарашлилик маъносини эмас, балки, мансубликни ифодалайди. Эгалик аффиксларининг ишлатилишида икки ҳолат бор:

1. Эгалик аффикси ўзи қўшилган сўзнинг бошқа сўз билан боғланишида ишлатилади. Бу вақтда эгалик аффикси билан келган сўз қаратқич келишигидаги сўз билан алоқага киришади. Қаратқич келишиги аффикси кишилик олмошларига қўшилади.

*Менинг китобим
Сенинг китобинг
Унинг китоби*

*китобимиз
китобингиз
китоби*

2. Айрим ҳолларда эгалик аффикси қўлланмасдан, тааллуқлилик маъноси белгисиз ифодаланиши ҳам мумкин: *бизнинг боғ(имиз), сизнинг боғ(ингиз)*. Бу ҳодиса асосан I, II шахсда содир бўлади.

III шахсда эса, асосан, эгалик аффикси қўшилиб келади: *уларнинг боғи, унинг китоби*).

3. Равиш ва модал сўзларга қўшилганда эгалик аффикси ўз грамматик маъносини йўқотиб, ўзак таркибига қўшилиб кетади: *бугуни, эртаси, кечаси, чамаси, мазмуни* каби.

Сон категорияси

Отларга хос морфологик белгилардан бири унинг грамматик сон категориясига эга бўлишидир.

Ўзбек тилидаги сон категориясини бир-бирига қарама - қарши қўйилган бирлик ва кўплик шакллари ташкил этади.

Бирлик шаклдаги отлар бир жинсдаги предметлардан биттасини ташкил этади. *китоб, дафтар*. Кўплик шаклдаги отлар эса бир жинсдаги предметларнинг икки ёки ундан ортиқ, лекин конкрет бўлмаган миқдорини ифодалайди: *дафтарлар, китоблар*.

Ўзбек тилида ҳам бирлик, ҳам кўплик шаклга эга бўлган отлардан ташқари фақат бирлик шаклда қўлланадиган отлар ҳам мавжуд. *Ун, ёр, шакар, сув, гўзаллик, яхшилик*.

Сон шаклларида келиши жиҳатидан отлар икки турли бўлади.

1. Бирлик ва кўплик шаклга эга бўлган отлар.

2. Фақат бирлик шаклга эга бўлган отлар.

Санаш мумкин бўлган аниқ нарсаларни англатган отлар бирлик ва кўплик шаклда бўлади. Бундай отлар ўзларига саноқ сонларни бириктириб кела олади: *битта китоб, иккита дафтар*.

Ўзбек тилида кўплик маъноси икки хил усул билан ясалади:

а) морфологик усул.

б) лексик-семантик усул.

в) аралаш усул.

Морфологик усулда кўплик маъноси асосга -лар аффиксини қўшиш билан ифодаланади. *Болалар, китоблар* каби.

Ўзбек тилида -лар аффикси қуйидаги маъноларни ифодалайди.

1. Шахс ёки предметнинг кўплигини ифодалайди: *дарахтлар, уйлар, талабалар.*

2. Эгалик аффиксдан кейин қўшилиб, ҳурмат маъносини ифодалайди: *дадамлар, ойимлар, холамлар, акамлар.*

3. Пайт билдирувчи равишларга, пайт, ўрин, ёки нарса сонини билдирувчи бирикмаларга қўшилиб, чама, тахмин маъноларини ифодалаш учун хизмат қилади: *соат 11 ларда, кечқурунлари суҳбатлашамиз, кечалари сайр қиламиз.*

4. -лар аффикси уюшиқ бўлакларнинг ҳар бирига қўшилганда кўплик, таъкид, ҳурмат маъноларини ифодалайди. *1. Баҳор, Мактаб боқидagi ўриқлар, олмалар, гилослар чаман каби очилган. 2. Ҳайдар, Қўчқор, Комиллар бир кўрпада тепкилашиб катта бўлишган (У.)*

Лексик - семантик усул билан қуйидагича ясалади:

1) саноқ сонлар, гумон олмошлари ва миқдор равишлари отни аниқлаб келади. Бир неча бола, кўп бола, ҳар хил китоб;

2) отта сифатловчи бўлиб келган от, сифат, сон, такрорланади. *Даста-даста гул, тўда-тўда оломон, қоп-қоп буғдой, тоғ-тоғ хирмон.*

3) Жуфт сўзлар орқали ҳам кўплик – умумлаштириш маънолари ифодаланади: *уй-рўзгор, қозон-товоқ, қўни-қўшни, мева-чева, дўст-ёр, қариндош-уруғ.*

Аралаш усулда юқоридаги ҳар иккала усулдаги воситалар қатнашади: .

Кўп ота-оналар келишди.

Фақат бирлик шаклдаги отлар: Отларнинг фақат бирлик шаклда қўлланиши асосан доналаб санаш мумкин бўлмаган нарсаларни атайдиган отларга ва умуман кўплик билдирмайдиган отларга хос хусусиятдир. Булар асосан қуйидагилар:

1. Мавҳум отлар: *ватанпарварлик, деҳқончилик, халқпарварлик.*

2. Доналаб санаб бўлмайдиган отлар, одатда, бирликда ишлатилади: *ёғ, сув, асал, ун, ҳаво.*

3. Организмдаги жуфт аъзоларни шунингдек, жуфт нарсаларни билдирувчи отлар: *қўл, кўз, қош, оёқ, қулоқ..*

4. Атоқли отлар: *Тошкент, Каримжон, Зарафшон.*

5. Фақат биттадан ортиқ бўлмайдиган отлар фақат бирликда ишлатилади: Бундай отларга *-лар* аффикси қўшилганда кучайтириш, муболага, таъкид маънолари ифодаланади. Масалан: *Тиларимда титроқ соз эмас, севинч тўладир. (У).*

Келишик категорияси

Отнинг бошқа сўзлар билан синтактик муносабатини кўрсатувчи маънолар ва бу маънони ифодаловчи шакллар тизими келишик категорияси дейилади.

Келишик категорияси 6 грамматик маъно ёки 6 келишикни ўзида бирлаштиради.

Булар: бош келишик, қаратқич келишиги, тушум келишиги, ўрин-пайт келишиги, жўналиш келишиги ва чиқиш келишикларидир.

Келишик категорияси от ва отлашган сўзларнинг бошқа сўзлар билан грамматик алоқасини кўрсатади ва шу сўзларнинг гаптаги вазифасини белгилайди.

Отнинг бошқа сўзлар билан грамматик алоқаси, келишикдан ташқари, кўмакчи билан (аналитик шакл тарзида) ҳам ифодаланиши мумкин: *Вокзалдан Қорасувга машинада (машина билан) эмас, пиёда боради. (О.Ёқубов) У киши мени Тошкентга ўқишга (ўқиш учун) юборган эдилар. (А.Қаҳҳор).*

Аммо келишик шакли ва кўмакчи ифодалаган маънолар маълум даражада бир-биридан фарқ қилади. Кўмакчи билан ифодаланишида маъно хийла аниқ бўлади: *Бир дарахт билан (дарахтдан) боғ бўлмас. (Мирмуҳсин) Жамшидни кутиб олиш учун (кутиб олишга) Санобарнинг отаси – Шомурод ака чиққанди. (О.Ёқубов).*

Ҳар бир келишик махсус аффикс билан ифодаланади. Лекин отнинг келишик аффиксини олмаган шакли ҳам

бошқа келишикларга нисбатан алоҳида шакл саналади. Келишик шакллари воситасида бир сўзнинг бошқа сўз билан тобе алоқаси ифодаланади. Жумладан, бош келишикдаги от бошқа сўзни ўзига тобелаш орқали муносабатга киришади. Шунинг учун у асосий келишик (основной падеж) дейилади. Қолган келишик шакллари эса бир сўзни бошқа сўзга тобелаш орқали боғлайди ҳамда воситали келишик (косвенный падеж) дейилади.

Отнинг келишик аффиксини олиб ўзгариши турланиш, бу аффикслар эса турловчи аффикслар дейилади. Ҳар бир келишикнинг ўз шакли, маъноси ва синтактик вазифаси бор. Масалан: жўналиш келишиги қўшимчаси от, олмош, сон ва отлашган сўзларга қўшилиб, от билан феъл орасидаги синтактик муносабатни кўрсатади. Унинг асосий маъноси ҳаракатнинг йўналиш ўрнини ифодалашдир.

Ҳар бир келишикнинг махсус аффикси (бош келишикдан ташқари) бор ва улар алоҳида-алоҳида саволларга жавоб бўлади.

№	Келишик номи	Қўшимчаси	Сўроқлари
1.	Бош келишик	—	ким? нима? қаер?
2.	Қаратғич келишиги	-нинг, -н	кимнинг? ниманинг
3.	Тушум келишиги	-ни, -н,	кимни? нимани?
4.	Жўналиш келишиги	-га, -ка, -қа,	кимга? нимага?
5.	Ўрин-пайт кел.	-да	кимда? нимада?
6.	Чиқиш келишиги	-дан	кимдан? нимадан?

Бош келишик

Бош келишикдаги от умуман шахс, предмет, воқеа-ҳодисаларнинг номини атайди, ким?, нима?, қаер? сўроқларидан бирига жавоб бўлади. Отнинг бош келишик шакли махсус аффиксга эга эмас. Бу келишик шакли аффиксли келишик шаклларига қарама-қарши қўйилади ва

шуларга нисбатан белгиланади. Шунга кўра бош келишик аффиксиз келишик ёки ноль кўрсаткичли формаси деб юритилади.

Бош келишикдаги сўз қуйидаги вазифаларда келади:

1. Эга вазифасида келади: *Деразамнинг олдида бир туپ Ўрик оппоқ бўлиб гуллади. (Ҳ.Олимжон) Бектемир эшикдан жўрттага кулимсираб кирди. (Ойбек) Юклар ташлансин, фақат қуролар олиниб, катта шаҳарга қараб пиёда йўл олинсин. (Ойбек);*

2. Бош келишикдаги от номинатив (атов) гап ёки шундай гапнинг бош сўзи вазифаларида келади: *Қиш. Аччиқ совуқ ҳар ёндан чимчилайди. (Ойбек) Ойсиз тун. Баланд тизма тоғ... минглаб юдузларни беркитиб ётибди. (П.Қодиров) Бегубор ойдин кеча. Ҳали тонг отишига анча бор. (А.Мухтор);*

3. Бош келишикдаги от гапда кесим вазифасида келса, келишикдан кейин тусловчи (шахс-сон) ҳам қатнашади. *Отам камтар, тўғри сўз, очиқ кўнгил одам эди. (М.Исмоилий) Самарқанд – шоирлар, олимлар шаҳри. Оталар сўзи – ақлнинг кўзи. (Мақол.)*

4. Сифатловчи вазифасида келади: *Гулчеҳра атлас кўйлагини оловдай ёндириб, дарахтлар орасида енгил, нозик йўрғалар эди. (Ойбек);*

5. Изоҳловчи вазифасида келади: *Содиқ темирчи Раззоқнинг ҳорғин кўзларига боқиб сўради. (Ҳ.Олимжон) Асқар ота тўсатдан отнинг бошини тортиди. (А.Қаҳҳор);*

Шундай бирикмалар ҳам борки, биринчи компоненти бош келишикдаги от билан, иккинчи компоненти эгалик аффиксини олган от билан ифодаланади: *Фарғона водийси, Зарафшон воҳаси, ғалаба байрами, институт ректори, бригада бошлиғи, шанба оқшоми каби.* Бу каби бирикувлар қаратувчили бирикмага кирмайди, унинг биринчи компоненти белгисиз қаратқич келишиги шаклида эмас, балки бош келишик шаклида бўлади, иккинчи компонент билан изоҳловчилик муносабатига киради: *Меҳрининг кўзларида қувонч, миннатдорлик туйғуси порлади. (А.Қаҳҳор) Ер юзига донғи кетган Ўзбекистон ўзингсан. (П.Мумин);*

6. Бош келишикдаги от гап бўлаклари билан грамматик жиҳатдан боғланмаган сўз – ундалма вазифасида келади:

Умрим, эй сен билан қилиб ифтихор, Бўлайин ўлгунча мен ҳам миннатдор. Сизга йўлдош бўлсам, азиз дўстларим, Сизга хизмат қилса, шеърим, сўзларим. (Ҳ.Олимжон).

Қаратқич келишиги

Бу келишикдаги от ёки отлашган сўз *кимнинг? ниманинг? қаернинг?* саволларига жавоб бўлиб, одатда бошқа сўзни ўзига қаратиб келади.

Қаратқич келишиги бирор предметнинг шу келишикдаги отдан англашилган предметга қарашли эканини ифодалайди.

Қаратқич келишигидаги сўз эгалик аффиксини олган от билан мослашув орқали синтактик алоқага киришади. Бунда қаратқич келишигида келган сўз *қаратувчи* (қаратқич), эгалик аффиксини олган сўз эса *қаралмиш* деб юритилади. *Китобнинг бети, хўжаликнинг даласи, мактабнинг боғи.*

Қаратқич келишигининг аффикси баъзан (шеърый асарларда) III шахс эгалик аффиксидан кейин *-н* шаклида ҳам қўшилади.

Масалан: *Ҳар оила ўчоғин ўз қутлуғ тарихи бор.*
Ёки: *Тоғ сувларин тошқинидай янғрар ҳамон овозинг.*

Мен, сен олмошлари қаратқич келишиги шаклида келганда, бу келишикнинг қўшимчаси *-инг* шаклида бўлади. *Менинг, сенинг.*

Масалан: *Сенинг билан яшнасин баҳор,*
Сенинг билан хуш бўлсин дамлар. (Ҳ.Олимжон).

Ёки: *Сендан бўлак менинг юрагимга яқин киши йўқ.*
(Мирмуҳсин)

Қаратқич келишиги икки шаклда: *белгили* ёки *белгисиз* шаклда қўлланади.

Қаратқич келишиги белгили бўлганида *-нинг* аффикси қатнашади, белгисиз бўлганида эса *-нинг* аффикси қатнашмайди: *Бу ғўзанинг чаноқларида астойдил меҳнатнинг салмоғи, кучи, самараси кўриниб турибди. (И.Раҳим) Дарё сувини баҳор тоширар, Одам қадрини меҳнат оширар. (Мақол.)*

Белгили қаратқич кўпликдаги биринчи ва иккинчи шахс кишилик олмошларидан бўлса, баъзан қаралмишдаги аффикси тушиб қолади:

*Шуларнинг ҳаммаси бизнинг қўл билан,
Бизнинг билак билан юзага келган. (Ҳ.Олимжон).*

Белгили қаратқичдаги отлар гада бирдан ортиқ бўлиб уюшиб келганида, *-нинг* аффикси фақат энг кейинги оттагина қўшилиб, барча уюшувчилар учун умумий бўлади: *У ерда отлар, аравалар, туяларнинг шовқини ... доимий говур-гувур ясайди. (Ойбек).*

Қаратқич келишигининг (шунингдек, аффиксли бошқа келишикларнинг ҳам) белгисиз қўлланишини бош келишик билан тенглаштириб бўлмайди. Келишикнинг аффиксга умуман эга эмаслиги бошқа-ю, аффикс бўла туриб белгисиз ишлатилиши бошқа ҳодисадир. Қаратқич келишигининг белгисиз қўлланишини белгили қўллаш мумкин: *китоб вараги – китобнинг вараги* каби. Бош келишикда, умуман, аффикс йўқ, бу келишикни қаратқич келишигининг белгисиз ишлатилиши билан тенглаштириб бўлмайди.

Агар ташқи ухшашлик асосида ҳукм чиқарсак, юқоридаги мисолда *отлар, аравалар* бош келишикда, *туяларнинг* сўзигина қаратқич келишигида деган нотўғри хулоса чиқарилади. Ваҳоланки, уюшиб келган сўзлар грамматик жиҳатдан бир хил шаклланади. Юқоридаги сўзларнинг грамматик мавқеи ўзаро бир хил, фақат грамматик шаклда умумлашиш мавжуд, холос. Яна чоғиштиринг. *Акаси ва дугоналарининг «Энди нима қиламиз» деганига Онахон уйлаб туриб жавоб қилди. (Мирмуҳсин).*

*Ўзбек, тожик, туркманнинг, қирғизу қozoқларнинг
Шуҳратини кўтарган голиб паҳлавонлари. (Ғ.Ғулом).*

Белгили қаратқич англатган маъно белгисиз қаратқич англатган маънодан фарқ қилади. Белгили қаратқичда хусусий хослик, аниқ қарашлилиқ бўлса, белгисиз қаратқичда умумий хослик бўлади. Белгисиз қаратқичда келган сўз атоқли отлардан бўлганда, хусусий хослик ифодаланиши ҳам мумкин: *Йигит хусни меҳнатда; Эр давлати элида. (Мақол.) салқин саҳарларда бодом гулида, Бинафша лабида, ерларда баҳор. (Зулфия)*

Белгили қаратқичда асосан қуйидаги маъно муносабатлари ифодаланади:

1) қаралмишда ифодаланган предметнинг маълум шахсга, нарсага тегишли экани аниқлиги таъкидланади: *У билан машинасозлик заводининг катта цехида учрашдим. Қизнинг қўнғироқдай ёқимли овози ҳамманинг диққатини ўзига тортди. (И.Раҳим).*

*Яна қутлуг шу минбардан азиз дўстларнинг
Жон қадрдон чехраларин кўриб турибман.*

(Ғ.Ғулом)

2) қаралмишда ифодаланган отнинг бирор жамоа ёки илмий, сиёсий ташкилотга тегишли, қарашли эканини билдиради: Масалан, *Анварни «Комолот» ёшлар уюшмасининг бошлиғи Раҳимжон чақиртирди.*

3) қаратувчи бўлиб келган от қаралмишда ифодаланган белги ё хусусиятнинг ташувчиси, эгаси эканлигини билдиради. Масалан: *Оила ҳаётининг ҳарорати, роҳати ва тозаллиги уни қувонтирарди. (Ш.Рашидов) Олтин-кумушнинг эскиси бўлмас, Ота-онанинг баҳоси бўлмас. (Мақол.)*

4) қаратувчи бўлиб келган от қаралмишда ифодаланган ҳаракат-ҳолатнинг бажарувчи эканини билдиради: *Бу кишининг кетмон уриши қорни тўқ кишининг хашак титишига ўхшайди. (А.Қаҳҳор) Паст-баланд, ёш ва қари дарахтларнинг турли шаклда кўриниб туриши Шералини ажаблантирди. Биринчи кўрган одамнинг ҳам бир неча кунда шунча яқин бўлиб қолиши мумкин экан. (А.Мухтор).*

Белгили қаратқич юқоридагилардан ташқари, бутун билан бўлак алоқаси, нарса билан ўрин, пайт муносабати сингари қатор маъно муносабатларини ҳам кўрсатиши мумкин: *Баҳорнинг илк шаббодаси дарахт япроқларини эркалаб ўйнарди. (О.Ёқубов) Ўзбекистоннинг табиатини, пахтасини, меваларини шавқ билан таъриф этар эди. (Ойбек)* Аммо булар юқоридаги пунктларни аниқлаштириш бўлади. Бундай ички гуруҳлашни чексиз давом эттириш мумкин, лекин улар борган сари грамматик маънодан узоқлашиб, лексик маънога яқинлашиши мумкин.

Қаратқич келишиги қуйидаги ҳолатларда белгили ишлатилади:

1) олмошлар қаратқич келишигида келганда: Унинг юзига қон югурди. (А.Мухтор) Унинг лаблари худди баҳор қуёшини эмган лолани эслатарди. (О.Ёқубов) Бизнинг хотинларда ҳаё фазилат. (Ғ.Ғулом);

2) отлашган сўзлар (сифат, сифатдош кабилар) қаратқич келишигида келганда: Ишлаб топганининг нони лаззатли бўлур. (Мақол.) Элга қўшилганининг кўнгли тўқ, эдан ажралганининг бети йўқ. (Мақол);

3) қаралмиш отлашган сўзлардан бўлганда: Ҳар бир нарсанинг янгиси, дўстнинг эскиси яхши. Ўқишнинг эрта-кечи бўлмас. Болаларимизнинг каттаси ўн олтига қадам қўйди. (А.Қаҳҳор);

4) қаратқич келишигидаги сўз келишиккача эгалик аффиксини олган бўлса: Шеъримнинг мазмунлари, фикрим, ижодимдасиз. (Ғ.Ғулом);

5) қаратувчи билан қаралмиш орасида бошқа бирор сўз келса: Қизнинг қоп-қора кўзлари шодлик билан чақнаб кетди. (М.Исмоилий) Қуёшнинг ilk нурлари ҳовлидаги икки тул мирзатеракнинг учида жилваланар эди. (О.Ёқубов);

6) қаратувчи махсус аниқловчига эга бўлса: Сайлгоҳни тўлдира бошлаган одамларнинг говур-гувуридан ўзимга келдим. (О.Ёқубов).

Қаратқич келишигида келган отлар гапда асосан қаратувчи қаратқичли аниқловчи вазифасида келади: Мен сизнинг кўзингизда диёримни кўраман. (Ҳ.Ғулом).

Қаратқич келишигидаги сўз (кўпинча кишилик олмошлари) кўмакчи билан ишлатилиб, аналитик шакл ҳосил қилади, гапда воситали тўлдирувчи вазифасида келади: Кукан ўзи менинг билан хўп оғайни. (Ғ.Ғулом) Сенинг учун бугун бир тўй тузатдим. (Ҳ.Олимжон).

Тушум келишиги

Бу келишиқдаги от кимни? нимани? қаерни? саволларига жавоб бўлиб, ҳамма вақт ўтимли феълга боғланади. У шу феълдан англашилган иш-ҳаракатнинг таъсирини ўз устига олган ҳаракатни бевосита ўзига қабул қилган нарсани ифодалайди, гапда воситасиз тўлдирувчи вазифасида келади. Масалан, Онангни кафтингда тутсанг,

синглингни бошингда тут. (А.Қаҳҳор) Подшоҳ ҳамма куёвидан кенжа ботирни яхши кўрар экан. (Эртак).

Эски ўзбек тилида тушум келишиги қўшимчаси *-н, -ин* шаклида бўлган. Ҳозир ҳам шеърятда бундай шакл учраб туради.

Масалан: *Олмазорлар гулин тўқади, мева боғлаб шохин буқади. Чиройлидир гўё ёш келин, икки дарё ювар кокилин. (Ҳ.Олимжон).*

Қаратқич келишиги каби тушум келишиги ҳам белгили ва белгисиз шаклда қўлланиши мумкин: Бундай қўлланиш маъно талабларига ва грамматик ҳолатга кўра содир бўлади. Масалан, тушум келишигидаги сўз сўзловчи ва тингловчи учун маълум предметни англатса, бунда келишик белгили шаклда бўлади, акс ҳолда белгисиз шаклда келади. *Китобни ўқиб бўлдингми?* (маълум – китоб), *Китоб ўқиб бўлдингми?* (умуман китоб) кўзда тутилади.

Қуйидаги ҳолатларда тушум келишиги белгили шаклда келади:

1. Тушум келишигидаги сўз атоқли от билан ифодаланганда: *Носиров Саидани узоқдан кўриши билан ўрнидан турди. (А.Қаҳҳор);*

2. Тушум келишигидаги сўз кишилиқ, ўзлик ёки кўрсатиш олмоши билан ифодаланганда: *Қаландаров Саиданинг гапини эшитмади ё ўзини эшитмаганга солди. (А.Қаҳҳор);*

3. Тушум келишигидаги сўз отлашган сўз бўлганда: *Яхшини мақтаган ярашур, ёмонни мақтаган адашур, Билаги зўр бирни йиқар, билими зўр мингни йиқар. (Мақол.) Кўрганни эшитган енгибди. (Мирмуҳсин);*

4. Тушум келишигидаги сўз эгалик аффиксини олганда: *Онанинг кафтингда тутсанг, синглингни бошингда тут. (Мақол);*

5. Тушум келишигидаги сўз ҳаракат номи билан ифодаланганда: *У ўз китобхоналари билан бўладиган биринчи учрашувни уйлаб кетди. (А.Мухтор);*

6. Тушум келишигидаги сўз билан кесим дистант ҳолатда бўлса, яъни улар орасида бошқа гап бўлаклари келса: *Қолган гапларни йўлда гаплашамиз. (Ҳ.Ғулом);*

7. Кесим ўз лексик-семантик хусусиятига кўра тушум келишигининг белгили шаклини талаб қилганда: *Ўрик*

дарахтининг қуюқдан-қуюқ гули оппоқ булутларни эслатарди. (Ш.Рашидов).

Қуйидаги ҳолатларда тушум келишиги белгисиз шаклда келади:

1. Тушум келишигидаги сўз, асосан, бир турдаги предметни ифода қилиб, уни таъкидлаш лозим бўлмаганда, белгисиз қўланади. *Бир киши ариқ қазийди, минг киши сув ичади. (Мақол.)*

2. Тушум келишигидаги сўз асосан бир турдаги предметни ифода қилиб, уни таъкидлаш лозим топилмаганда белгисиз қўланади: *Бир киши ариқ қазийди, минг киши сув ичади. (Мақол.)*

Тушум келишигидаги сўз ҳаракатнинг объектини кўрсатади. Бу келишиқдаги отни бошқариб келган феълнинг лексик-семантик хусусиятига қараб объектлик муносабати ҳам турли оттенкаларга эга бўлади:

а) аниқ ҳаракатни билдирган феълларга боғланса, тушум келишигидаги от ҳаракатнинг таъсири ўтган объектни англатади: *Шоир газални китоб орасига содди. (Ойбек). Хатони тузатиш учун ҳаётни қайтадан бошлаш керак эди (О.Ёқубов);*

б) феъл англатган ҳаракатнинг бажарилиши натижасида юзага келган объектни, унда қандайдир ўзгариш бўлганлигини билдиради: *Янги терим машиналарини яратган олимларимизга раҳматлар айтамиз. (Газетадан) Бугун буйруқ бўлди: деворни бузиб, Тез ўрнатиш керак янгисин. (А.Мухтор);*

в) тушум келишигидаги от жой маъносини билдирса, бундай тўлдирувчи ўрин оттенкасига эга бўлади: *Улар энг олдин богни айландилар, узумзор, олмазор, ўрикзорни, олчазорни бирма-бир айланиб кўрдилар. Меҳмонлар тарихий ёдгорликларни, шаҳарнинг диққатга лойиқ жойларини бориб кўрдилар. (Газетадан);*

г) тушум келишигидаги сўз аниқ ҳаракатни билдирмай, тасаввур этиш, ҳис этиш, кузатиш, ўрганиш каби ҳолат англатган феълларга боғланганда, шу ҳолатнинг объектини билдиради: *Анвар ўз истиқболини ёлғиз муҳаббат, меҳнат орқали кўрар эди. (А.Қаҳҳор). Сиз у кишининг муҳаббатларини қозонгансиз. (А.Мухтор).*

Кўринадик, тушум келишигидаги сўзнинг белгилари ва белгисиз келишида шу келишиқда шакланган сўзнинг атоқли ёки турдош от бўлиши, эгалик аффиксини олиш-олмаслиги, сифатловчисиз қўлланиши, бошқарувчи бўлак билан *дистант* ёки *контакт* ҳолатда бўлиши, бошқарувчини талаб қилиши ёки талаб қилмаслиги билан боғлиқдир.

Шуни таъкидлаш лозимки, тушум келишигидаги сўз билан уни бошқарувчи феъл нутқда узвий боғланган бўлиб, баъзан у шу феъл таркибига кириб, икки элемент бир бутунни - қўшма феълни ҳам ташкил этади ва бир ҳаракат тушунчасини англатади: *бош қотирмоқ, қўл кўймоқ, кўз тикмоқ, қадам ташламоқ, кўнгиш қўймоқ*. (фарқланг: *китоб ўқимоқ, пахта термоқ, кўчат ўтказмоқ, сув ичмоқ*).

Жўналиш келишиги

Жўналиш келишигидаги сўзлар феълга боғланиб, ҳаракат йўналган предметни кўрсатади. Жўналиш келишиги аффикси -га, -ка, -қа шаклларида келади: *шаҳарга, далага, эшикка, парка, ётоққа* каби.

Жўналиш келишигидаги сўз асос билдирган маънога қараб турлича сўроққа жавоб бўлади, гапдаги вазифаси ҳам шу асосда белгиланади: *Мен... масалага (нимага?) бошқача қарайдиган бўлдим. (Ғ.Ғулом) Кечқурун Тансиқ уйга (қасрга?) қайтди. Хуллас, ер арзонга (қанчага?) кетди* каби.

Бу келишик аффиксининг асосий формаси -га бўлиб, у к, қ товушлари билан тутаган асослардан ташқари, барча ҳолларда ишлатилади: *Ғуломжон отасининг сўзи билан ҳушига келди. (М.Исм)*.

Агар асос к жарангсиз товуши билан тугаса, аффикс бошидаги г товуши жарангсизлашади ва -ка шаклида қўшилади: *Улар кўчада чанг кутармасликка ҳаракат қилишиб, отни секинроқ ҳайдашди. (А.Қаҳҳор) Бу ёшликка онг - билимдан қанот боғланган. У юксакка учмоқ учун дадил чоғланган. (Ғ.Ғулом)*.

Агар асос қ жарангсиз товуши билан тугаса, аффикс бошидаги г товуши жарангсизлашади ва айни вақтда тил орқа товушига айланади. Натижада ққ шаклига эга бўлади ва шундай ёзилади: *Қишлоққа шаҳар туташ, икков бирга*

ҳамнафас. (Ғ.Ғулом) Тушдим ёшлигим ўтган дарёлардан
йироққа. (Ҳ.Олимжон).

Жўналиш келишигида келган сўз қуйидаги маъноларни билдиради:

1. Ҳаракат ва ҳолат йўналган шахс ёки предметни.
Комила хурсанд бўлиб қалам-қоғозни ўртоғига тутқазди.
(Ойбек) Саҳна орқали кишиларнинг қалбига йўл топсам.
(А.Қаҳҳор);

2. Бир предметнинг иккинчи предметга аталганлигини:
Бизнинг замонда ҳамма олий мактабларнинг ҳамма санъат
ва ҳунарларнинг дарвозалари бизга очилиб турибди.
(Ойбек);

3. Шахс, предметларнинг бирор ҳолатга ўтиши, эски
ҳолатдан ўзгариши каби маъноларни англатади: Ҳозир
бизнинг қуртларимиз иккинчи уйқуга кирди. (Газетадан);

4. Ҳаракатнинг қандай мақсад билан бажарилганлигини
билдиради: Она ўз ўғли учун миннатдорчилик билдиришга
келибди. (А.Мухтор) Мана шу қизларнинг кийимидан эртага
синглимга сотиб оламан. (Ойбек). Мен Фарғонадан атайлаб
сиз билан кўришишга, рози бўлсангиз, отпуска нчида тўй
қилишга келган эдим. (Ойдин);

5. Ҳаракатнинг бажарилиш сабабини билдиради: Мен
кўсакларнинг кўпи беш хонали бўлганига қувонаман (Ойбек)
Ўқимаганимга жуда армон қиламан. (М.Исмоилий);

6. Жўналиш келишигида келган сўз пайт, ўрин
билдирувчи сўз бўлганда ҳаракат қаратилган вақт, ўрин
маъноларини билдиради: Бу орада электростанция битиб,
унинг очилиш маросими иккинчи февралга белгиланди.
(А.Қаҳҳор) Жамоа аъзоларининг кеч соат 8 га белгиланган
мажлиси ўз вақтида бошланди.

Жўналиш келишигидаги сўз ҳаракат йўналган шахсни,
предметни англатса ёки бир предметнинг иккинчи бир
предметга аталганлигини билдирса, бундай сўз воситали
тўлдирувчи вазифасида келади ва кимга?, нимага?
сўроқларидан бирига жавоб бўлади: Иброҳимов ҳамманинг
сўзига диққат билан қулоқ солди. (А.Қаҳҳор) Кўпчиликка
ишонган мақсадига етади. (Мақол).

Бошқа маънолар ифодаланганида эса ҳол вазифасида
келади. Бу вақтда қаерга?, нима учун?, нима мақсадда?,

нима сабабли?, нимага?, қачон?, қанча? каби сўроқларга жавоб бўлади:

а) ўрин ҳоли вазифасида келади: *Мен сафарга кетишимни ҳали онамга айтмаган эдим (Ғ. Ғулом);*

б) сабаб ва мақсад ҳоли вазифасида келади: *Мен ҳам шу ерга келганимга хурсандман. (Ў.Умарбеков) Уртоғинг келганига суюндингми?*

в) пайт ва миқдор-даража ҳоли вазифасида келади: *Уч-тўрт кунга водийга бораман. (Ойбек) Кунига юз эликка етказётган экансиз, табриклайман! (Мирмуҳсин).*

Ўрин-пайт келишиги

Ўрин-пайт келишигининг шакли – да аффикси бўлиб, бу келишикдаги сўз кимда?, нимада?, қаерда? (қаёқда?), қачон? каби сўроқларга жавоб бўлади.

Ўрин-пайт келишигидаги сўзлар қуйидаги маъноларни англатади:

1. Шахс ва нарсанинг ўрнини билдиради: *Ҳали туннинг барқут этаги ерда. (Уйғун) Меҳнат ҳар манглайда қуёш нақшидир. (Ғ.Ғулом);*

2. Ҳаракат ва ҳолатнинг бажарилиш ўрнини билдиради: *Томирларда кезган қайноқ қон. (Бобожон) Меҳнатда яралган саодат кўркин Юрақда жаранглار куйи, оҳанги. (Ҳ.Олимжон);*

3. Ҳаракат ва ҳолатнинг бажарилиш пайтини билдиради. Бу вақтда ўрин-пайт келишигидаги сўз пайт маъносига эга бўлиши лозим. *Ҳар якшанбада далага – тажриба участкасига борадилар. (Ў.Усмонов). «Тонгда чиқиб, кечаси қайтасан, на овқатингда маза бор, на уйқунгда ҳаловат» - деди онаси. (Ойбек) Баъзан – да аффикси қатнашмаслиги ҳам мумкин: Меҳнат завқи тутар ўлкани, Саҳар кетар чўпон тоғига. (Ҳ.Олимжон);*

4. Ҳаракатнинг бажарилиш ҳолатини ёки ҳаракат ва ҳолатнинг объекти бўлган предметни билдиради: *Улар мусиқани чуқур сукутда тинглар эди. (Ойбек) Она оқ кўйлақда, оқ доқа рўмолда чексиз азиз, шафқатли, беҳад гўзал туюлди Уктамга. (Ойбек);*

5. Ҳаракатнинг бажарилишида сабаб, восита бўлган нарсани билдиради: *Биз пахтакормиз, суягимиз меҳнатда*

қотган. (Ойбек) Улар ҳалиги чол билан хайр-хушлашиб, машиналарда кетишди. (А.Мухтор);

6. Шахс, предметларнинг бир иш билан шугулланишини, ҳаракат ва ҳолатнинг нима тўғрисида, нима жиҳатдан бўлиши каби маъноларни англатади: ... Йигитлар ҳунар урганишда, пулат қуйишда Мариядек уста кишиларга яқинлашмоқда. (А. Мухтор) Ҳали туннинг барқут этаги ерда, Ҳали бутун қишлоқ вазмин уйқуда. (Уйғун).

Ўрин-пайт келишигидаги сўз кимда?, нимада? сўроқларига жавоб бўлиб, предмет маъносига эга бўлса, гапда тўлдирувчи вазифасида келади: Куз келди, бизларга кумуш косада Шарбат ола келди, бол ола келди. (Уйғун) Буй ўсган ҳар ўсмирнинг қаддида, қоматида Туққан ота-онасин қатра умри яширин. (Ғ.Ғулом).

Бу келишиқдаги сўз ҳолат, пайт, сабаб, восита маъноларини англатиб, қандай? қаерда? қачон? каби сўроқларга жавоб бўлса, гапда ўрин, пайт, равиш, сабаб ҳоли вазифасида келади: Биз уларни ўзимиз яратган шаҳарда кутиб оламиз. (А.Мухтор) Ёзда қилинган меҳнат, кузда кўрсатар ҳиммат. (Рамз Бобожон.) Майнинг тўққизида гилос пишди. (Ғ.Ғулом).

Ўрин-пайт келишида келган сўз содда гапнинг кесими вазифасида ҳам келади: Бирлашма уч қаватли янги бинода эди. (А.Мухтор).

Ўрин-пайт келишигидаги сўзлар гапда уюшиб келса, келишиқ аффикси ҳар бир бўлакка алоҳида ёки энг кейинги бўлаккагина қўшилиб келади. Кейинги ҳолатда -да аффикси ҳамма бўлақлар учун умумий бўлади: Шаҳарларда, боғлар, тоғларда Элни қучган мангу бир баҳор. (Ҳ.Олимжон).

Чиқиш келишиги

Чиқиш келишигидаги сўз шахс ва предметнинг чиқиш ўрни, ҳаракат ва ҳолатнинг бошланиш нуқтаси каби маъноларни ифодалайди. Ҳозирги адабий тилимизда бу келишиқнинг аффикси -дан бўлиб, кимдан?, нимадан?, қаердан?, қачондан?, қанчадан? сингари сўроқлардан бирига жавоб бўлади: У дўстидан худди шу далдани кутиб турган эди. (М.Исмоилий).

Чиқиш келишигида келган сўз жуда кўп маъноларни, ҳатто чиқиш оттенкасига тўғри келмаган маъноларни ҳам билдиради. Буларнинг асосийлари қуйидагилар:

1. Ҳаракатнинг бошланиш ўрнини, нима бўйлаб содир бўлишини кўрсатади: *Ғуломжон шаҳардан жуда кеч қайтди. (М.Исмоилий). Улар асфальт кўчанинг бу бетидан у бетига чиқишди. (О. Ёқубов);*

2. Шахс ва нарсанинг чиқиш ўрнини, манбаини билдиради: *Бу қадимий улуғвор чинор, эҳтимол, қачонлардир битта уруғдан униб чиққандир. (А.Мухтор) Қиз деган кўнглининг қонидан бўлур. (Ғ.Ғулом);*

3. Нарсанинг нимадан ишланганини билдиради: *Арча япроғида муздан пардалар, Қирда лолалардан бахмал тўшалди. (Ғ.Ғулом) Менга бутун яқиндир осмон, Булутлардан тепамда пода. (Ҳ.Олимжон);*

4. Бир нарсани бошқа бир нарса билан чоғиштириш, қиёслаш маъносини билдиради. Чоғиштирилган нарса чиқиш келишигида келади ва белги англатувчи сўзга боғланади: *Ҳали сиз мендан бақувват. (С.Аҳмад) Виждон етакласа, буйруқдан ҳам, заруратдан ҳам кучли бўлар экан. (А. Мух.) Тўғри сўз қиличдан ўткир. Бол ширин, болдан бола ширин. (Мақол.) Хаёл тездир ҳар бир қанотдан, Орзу эса учқур ҳар қандай одан. (Ҳ.Олимжон);*

5. Ҳаракатнинг бажарилишида сабаб, восита бўлган шахс ва нарсани билдиради: *Усмонов шундай одамнинг қўлида ишлаётганидан хурсанд эди. (Ҳ. Умарбеков) Ердаги барақа қадамингиздан. (Ғ.Ғулом);*

6. Ҳаракат қаратилган нарсани кўрсатади: *Сўзни сиздан эшитамиз... янги ердан гапиринг. (Р.Файзи);*

7. Чиқиш келишигидаги сўз пайт билдирувчи сўзлардан бўлса, ҳаракатнинг бажарилишидаги дастлабки вақтни, муддатни билдиради: *У ёшлиқдан газеталарни кўп ўқирди. (Ойбек) Жўра темирчининг оғир босқони Тонгдан ўт пуркайди, нафаси «виш-виш». (Ойбек);*

8. Чиқиш келишидаги сўз ҳаракат қисман ўтган нарса ёки нарсанинг бир қисми маъносини билдиради: *Баҳри сўйлар қилган ишидан, Ниятидан, истиқболидан, Сўзлаб берар тўқ турмушидан... (Ҳ.Олимжон) Завод ишчиларидан Жумабой ва Эргаши чархчи олдидан утирар эдилар. (Ойбек).*

Феълдан англашилган иш-ҳаракатнинг белгисини, бажарилиш ҳолатини билдиради: *Дўстлари уни чин кўнгилдан табриклашди. (Ойбек) Умаралининг юракдан ёзган илиқ сўзлари унинг кўнглини шодликка тўлдириб юборди. (Ойбек).*

Чиқиш келишигидаги сўзлар яна кўп маъноларни билдиради. Бу маънолар ўзаро боғланган сўзларнинг синтактик муносабатлари орқали аниқланади.

Чиқиш келишигидаги сўз баъзан тушум, қаратқич келишиклари билан маъно муносабати ҳосил этади: *Раъно гуллардан (гулларни) бир-бир узиб, ўртоқларига узатди. (Ойбек).*

Қариндошлардан (қариндошларнинг) кетадигани кетди, қоладигани қолди. (А.Қаҳҳор) Тол шохидаги болалардан (болаларнинг) бири шошилиб туша бошлади (М.Исмоилий) каби.

Чиқиш келишигидаги сўз кўмакчи билан биргаликда аналитик шакл ҳосил қилади ва кўмакчининг маъносига қараб ҳаракатнинг бажарилиши пайти, давом, такрор, сабаб, ўхшатиш каби маъноларни билдиради: *Бу тўқнашувдан кейин улар расмийроқ гаплашадиган бўлиб қолишди. (Мирмуҳсин) Талабалагимдан бери ўз қўлим билан, ўз меҳнатим билан янги ер очишни, боғ қилишни орзу қилардим. (Ў.Умарбеков) Энди пахталар унга аввалгидан кўра оқроқ, яна ҳам юмшоқроқ кўринар эди. (Ойбек).*

Чиқиш келишигидаги сўз предмет маъносига эга бўлиб, *кимдан? нимадан?* сўроқларига жавоб бўлса, воситали тўлдирувчи вазифасида келади: *Сиз муҳаббат завқидан ҳам, меҳнат қувончидан ҳам, дўстлик шавқидан ҳам баҳрамандсиз. (А. Мухтор).*

Чиқиш келишигидаги сўз ўрин, пайт, ҳолат, сабаб маъноларига эга бўлиб, *қаердан?, қачон?, қачондан?, нима, сабабли?* каби сўроқларга жавоб бўлса, ҳол вазифасида келади:

а) ўрин ҳоли: *Ғуломжон ўша кунни уста Баҳромнинг уйидан тонг ёришмай хайрлашиб чиқди. (М.Исмоилий) Заргаров аэропортдан соат ўн бирларда етиб келди (А. Мухтор);*

б) пайт ҳоли: *У болаликдан отларни севар, яхши отларни томоша қилишдан ҳар вақт завқланад эди. (Ойбек);*

в) сабаб ҳоли: *Севинчидан юраги гурс-гурс уриб кетди. (Ойбек) Зумраднинг чехраси қувончдан ёришиб кетган эди (Ойбек);*

г) равиш ҳоли: *У Султоновнинг гапини чин юракдан севиниб қаршилади (Ҳ.Умарбеков) каби.*

Бу келишиқдаги сўз кесим вазифасида ҳам келади: *Мен Самарқанднинг бир қишлоғиданман. (Ойбек) Бола – ёшдан, одоб – бошдан. (Мақол.)*

Отларда шакл ясалиши

От туркумига кирган сўзлар, категориал шакл билан бир қаторда, кўпгина нокатегориал шаклларга ҳам эга. Бу шакллар турлича грамматик маъноларни ифодалашга хизмат қилади.

Отнинг нокатегориал шакллари тузилиш жиҳатидан уч турга бўлинади: 1) синтетик шакл; 2) аналитик шакл; 3) жуфт ва такорий шакл.

Синтетик шакл

Отнинг синтетик шакллари ўз маъно хусусиятига кўра қуйидаги турларга бўлинади: 1) кичрайтиш шакли; 2) эркалаш шакли; 3) қарашлилиқ шакли; 4) ўрин белгиси шакли; 5) чегара шакли; 6) ҳурмат шакли; 7) ўхшатиш шакли.

Кичрайтиш шакли

Кичрайтиш шакли қуйидаги аффикслар орқали ясалади:

1) *-ча* қўшимчаси билан. Бу аффикс шахс ва предметларнинг кичик эканлигини билдиради: *йигитча, дафтарча, қушча, китобча, уйга* каби. *Шоир дафтарчасини тиззасига қўйиб тез-тез ёзар эди. (А.Қаҳҳор) Ярим соат ўтар-ўтмас улар Студентлар шаҳарчасига кириб боришди. (Ҳ.Умарбеков).*

Бу аффикс шахс билдирган отларга қўшилганда, кичрайтиш маъносидан ташқари, эркалаш ёки камситиш маъносини ҳам ифодалайди: *«Қани бўлмаса, тинглар, ўғилча», - дейди чол ва йўталиб тарихини бошлайди. (Ойбек) Луқмончанинг атрофида суҳбат, баҳс давом этарди. (А.Мухтор) «Бо, мунча ноз қилмасанг, отинча?!» (Ҳ.Ғулом)*

Ичкарига кириш, анави етимча қизимизни ўлдириб қўяй деяпти. (Мирмуҳсин).

- ча қўшимчаси олган сўзлар баъзан кичрайтиш маъносини йўқотиб, семантик ўзгариш натижасида янги лексик маъно билдириши ҳам мумкин: *қаламча* (пайванд ва экиш учун ўсимликдан кесиб олинган новда), *найча* (пахта эгатига сув қуйиш учун ишлатиладиган асбоб ёки тўқимачилик асбоби), *қизилча, кўкча* каби. Бундай ҳолларда сўз ўзининг дастлабки маъносини йўқотади, аффикс сўзнинг асосидан ажралмас ҳолатга келади: *Нафиса опа илгари болалар боғчасида мураббия бўлиб ишларди. (Мирмуҳсин) Абдулла муздек беқасам кўрпача устига чўзилди. (Ў.Умарбеков);*

2) *-чоқ, -чақ, -чиқ* қўшимчалари билан. Бу аффикс ҳар турли сўзларга қўшилиб кичрайтириш, шунингдек, эркалаш маъноларини ифодалайди: *тойчоқ, қўзичоқ, қулунчоқ, келинчак, тулунчак, қолчиқ, тўйчиқ* каби. Масалан: *Қулоқларнинг оқи ва оёқчаларининг оласи ўзларига жуда ярашган қўзичоқлар чакмон устида жимгина ётишар эди. (П.Қодиров) Келинчак висолин кутган йигитдай, Шарафли аёмга халқим мунтазир. (Ғ.Ғулом).*

Эркалаш шакли

Эркалаш маъносини ифодаловчи шакллар қуйидагича ясалади:

1) *-жон, -хон* аффиксоидлари билан. Булар мустақил сўзлар сифатида қўлланишдан ташқари, шахс билдирувчи атоқли ва турдош отларга қўшилиб, эркалаш, суйиш каби маъноларни ифодалаш учун ҳам хизмат қилади: *акажон, укажон, холажон, Ҳакимжон, Олимжон, Зоҳиджон, Асалхон, Зулфияхон, Лолахон, Анорхон* каби. *Аҳмаджон бутун умрида биринчи мартаба шундай саросималикка тушган эди. (А.Қаҳҳор) Раҳбархон бу хонадондан ўз бахтини топганига энди уч ойча бўлди. (Ҳ.Назир).*

-жон, -хон аффиксоидлари баъзан сўзнинг асосига мансуб бўлади. Бу вақтда эркалаш маъноси ифодаланмайди, балки асос ва аффиксоид биргаликда битта атоқли отга тенг бўлади: *Қулжон, Шерхон, Ойхон, Ўғилхон* каби.

2) *-ой, -нисо* аффиксоидлари билан. Бу аффиксоидлар атоқли отга қўшилиб, эркалаш, суйиш маъносини билдиради: *Турсуной, Нигораой, Ёқутой; Зебинисо, Меҳринисо, Хайринисо* каби.

3) *-гина (-кина, -қина)* қўшимча билан. Бу аффикс кўпинча шахс билдирган отларга қўшилиб, эркалаш, суйиш каби маъноларни билдиради: *қизгинам, болагинанг, отагинаси* каби. *Жаннат опа қизни қучоқлаб бағрига босди: - Қизгинам... Эндиги қолган умримни фақат сени излаш учун сарфлайман деб аҳд қилиб қўйган эдим, болагинам. (А.Мухтор) «Ёдгор қани, ойи?» - «Вой, дарвоқе, ҳозир олиб чиқаман болагинангни». (Ғ.Ғулом);*

4) *-(а)* лоқ аффикси ҳам айрим отларга қўшилиб, эркалаш, ҳурмат маъноларини билдиради: *бўталоқ, қизалоқ, тойлоқ* каби. *«Баракалла, қизалоқларим!» - Қари пахтакор бир онда яшнаб кетди. (Ойбек) «Баракалла, бўталоғим», - мақтайди мени бобом. (Ойбек)*

Баъзан бир от асосига кичрайтириш ва эркалаш шаклини ясовчи бирдан ортиқ аффикс қўшилиб келиши мумкин. Бу вақтда кичрайтириш, суйиш оттенкалари яна кучайтирилади, таъкидланади: *бўталоқча, қизалоқча, қўзичоққинам* каби.

Қарашлилиқ шакли

От ва отлашган сўзларда қарашлилиқ шакли *-ники* аффикси орқали ясалади. Бу вақтда бир нарсанинг *-ники* аффиксини олган сўз англатган шахс ёки нарсага қарашли эканлиги ифодаланади: *Бу бино мактабники. Бу китоб кутубхонаники, китоб Аҳмадники* каби.

Кишилиқ олмошлари қарашлилиқ шаклида келса, нарсанинг бирор шахсга тегишли эканлиги аниқ ифодаланади: *- Ҳаракат қилаверсаларингиз, юқори ҳосил сизларники. (Ойбек) Бу водийнинг қуёши ҳам бизники. (Т.Фаттоҳ.)*

*Улка ишқи билан тўлгандир юрак,
Уникидир шараф, уники ҳаёт. (Ҳ.Олимжон)*

Тарихий жиҳатдан *-ники* мураккаб қўшимча бўлиб, қаратқич келишиги белгиси *-нинг* ҳамда *-ки*

қўшимчаларининг қўшилишидан ҳосил бўлган ва соддаланиш асосида бир аффикс ҳолига келиб қолган.

Қарашлилиқ маъносининг эгалиқ аффикси ва қарашлилиқ шакли орқали ифодаланиши бир-биридан кескин фарқ қилади. Эгалиқ аффикси категориал шакл ясайди, шахс ва сон бўйича шакллар системасини – **парадигмани** ҳосил қилади. Эгалиқ шакли ҳам қаратилган нарсани, ҳам унинг қайси шахс эканлигини ифодалайди, қаратувчили бирикмани ташкил қилишда қатнашади: *китобим – менинг китобим, китобимиз – бизнинг китобимиз* каби.

–**ники** қўшимча эса нокатегориал шакл ясайди, сўзларнинг бошқача синтактик муносабатида қатнашади: *Эришилган бу ютуқларнинг ҳаммаси ўзимизники, халқимизники. (Ойбек)*. Демак, кесим вазифасида келган –**ники** аффиксли шакл қаратувчи шахс ёки нарсани билдиради, бошқа от эса (*китоб, ютуқлар*) қаратилган нарсани билдириб, эга вазифасида келади.

Қарашлилиқ шаклидаги сўз кўплиқ, эгалиқ ва келишиқ қўшимчаларини олиб, гапнинг бошқа бўлаклари вазифасида ҳам келади: *Турсунойни қўшнисиникида қолдириб, Башоратни эргаштирганча кўчага чиқди. (А.Мухтор)* Бундай қўлланишда қарашлилиқ шаклидаги сўзни қаратувчили бирикма билан алмаштириш мумкин: *Онамни тоғамникида (тоғамнинг уйида) қолдириб, шу атрофдан бирон иш топишга ҳаракат қилдим. (А.Қаҳҳор)* *Йўқ, бизникилар (бизнинг ишчилар) сизникилардан (сизнинг ишчилардан) ҳали кўп нарса ўрганиши керак, Комилахон (Ойбек)* каби.

Ўрин белгиси шакли

Ўрин белгиси шакли –**даги** қўшимчаси билан ясалади, воқеа-ҳодисаларнинг ўрин ва пайтга кўра белгиси ифодаланади: *даладаги колхозчилар, осмондаги юлдузлар, уйидаги китоб* каби.

– **даги** мураккаб қўшимча бўлиб, ўрин-пайт келишиги белгиси –**да** ва сифат ясовчи –**ги** аффиксларининг қўшилишидан ҳосил бўлган. Одатда, ўрин-пайт келишигидаги сўз шахс ёки нарсанинг турган ўрнини, ҳаракатнинг бажарилиши ўрнини, пайтини билдиради. –**ги**

аффикси ҳам ўрин ва пайтга муносабатни, унга хослик маъносини англатган сифат ясайди. Аммо бу иккала аффикс қўшилиб, уларнинг якка ҳолатда англатган маъноларидан фарқ қилган бошқа маъно юзага келган: бу мураккаб қўшимча шахс, нарсa, воқеа-ҳодисаларнинг ўрин ва пайтга кўра белгисини ифодалайди, сифатловчи вазифасида келади: *Онахон меҳмонларни хирмон ёнидаги палосга таклиф қилди. (Миртемир) Кўкламдаги тойчоқни от десам арзигулик, Баҳордаги умиднинг мевасини келиб кўр. (Ғ.Ғулом.)*

*Тоғлардаги қип-қизил лола,
Бўлиб гўё ёқут пиёла,
Булоқлардан узатади сув. (Ҳ.Олимжон.)*

Бу шаклдаги сўз отлашса, эга, тўлдирувчи, қаратувчи вазифаларида келади: *Булар гузардагилардан сўрашга улгурмай, гузардагилар булардан карнай сабабини сўраб қолдилар. (М.Исмоилий).*

Чегара шакли

Чегара маъносини ифодаловчи шакл *-гача* (*-кача*, *-қача*) қўшимча билан ясалади. Бу аслида қўшма аффикс бўлиб, жўналиш келишиги белгиси (*-га*) ва чегара маъносини англатувчи (*-ча*) аффиксидан иборат: *уйгача*, *кўчагача*, *ёзгача*, *тушгача* каби. *Зухра опаси билан Самижонни автобус бекатигача кузатиб чиқди. (А.Қаҳҳор.) Қиз мрамардай билакларигача шимариб қўйилган кўйлак енглари орасидан кичик рўмолчасини олиб, терларини арта бошлади. (Ғ.Ғулом.)*

Бу шакл кўпинча ўрин, пайт маъноларини билдирган отларга қўшилиб, чегара маъносини ифодалайди: *Луқмончани бир ҳафтагача вибраторга қўйишмади. (А.Мухтор.)*

Бу форма баъзан аниқ шахс, нарсаларни чегаралаш маъносини ҳам англатади: *... алифбедан тортиб Навоий, Ғузулий газаллари, Бедилнинг форсий байтларигача эшитилиб туради. (Ойбек.)*

Чегара шаклини ясовчи *-гача* аффикси, отлардан ташқари, сифат, равиш, сон, олмош ва феъл шаклларига ҳам

қўшилиб келади: *Ана, қип-қизил лабларида мени ҳалитгача мафтун қилган биринчи ярим табассумнинг ёввойи излари. (Ғ.Ғулом.) Кечгача биз қишлоқни у ёқ – бу ёғини кўриб танишиб чиқамиз. (А.Қодирий.)*

Ҳурмат шакли

Бу шакл –лар аффикси ёрдамида ясалади: *акамлар, тоғамлар каби: Оға, соғ борсангиз, аввал бошдан дадамларга салом айтинг. (Ҳамза.)*

–лар ҳурмат ифодаловчи аффикс сифатида функционал шаклни ҳосил қилади.

Ўзига мустақил шакл сифатида –лар аффикси ёрдамида ясалувчи ҳурмат шакли кўплик шаклидан фарқли хусусиятларга эга. Булар қуйидагилар:

1. Юқорида кўриб ўтдикки, от туркумига оид сўз нутқда ҳамма вақт сон ва келишик шаклида бўлади: *Талабаларни кутиб олди* гапида *талаба* сўзи кўплик ва тушум келишиги шаклида. Лекин у эғалик шаклига эга эмас. Демак, эғалик шаклига эга бўлмаган от кўплик шаклига эга бўлаверади. Ҳурмат шаклидаги от эса ҳамма вақт эғалик шаклида ҳам бўлади, яъни эғалик шаклисиз ҳурмат шаклини тасаввур этиш мумкин эмас. Қиёсланг: *оналар* – кўплик маъносида (бунда ҳурмат ифодаланмайди), *онамлар* – ҳурмат:

2. Ҳурмат билдирувчи –лар сўзга эғалик аффиксидан сўнг, кўплик кўрсаткичи –лар эса ундан олдин қўшилади: *акамлар* (ҳурмат) – *акаларим* (кўплик). Фақат учинчи шахсда эғалик аффикси ҳурмат билдирувчи –лар аффиксидан сўнг қўшилиши мумкин: *Бу итни мен биламан – Қосим бойваччанинг итлари, ... Қосим бойваччанинг уйларига кўп келаман-да, биламан. (А.Қодирий.)* –лар аффиксининг ҳурмат маъносига эга экани қуйидаги мисолларда ҳам жуда аниқ кўринади: *Куёв бола йўқларми дейман, тақ-туқлари эшитилмайди. (Р.Файзи.)*

Ўхшатиш шакли

Ўхшатиш шакли –дек (–дай) аффикси ёрдамида ясалади ва нарса ёки шахсни белги, ҳаракат ва бошқа жиҳатдан –дек аффиксли сўз билдирган нарсага, шахсга ўхшатади, ўхшашлигини билдиради: *шердек кучли, кафтдек текис, кийикдай учқур* каби: *Сал титраган илиқ гавдасини юмшоқ*

тивит рўмолча ўраб қучганча, ёш боладек елкасини силар эди. (А. Мухтор.) ... қиллардан шундай дилрабо куй таралар эдики, гўё қизнинг узи ҳам бунга маҳлиёдек, гижжак устига бош эгиб, қулоқ солаётганга ухшарди. (С.Абдуқаҳҳор.)

-дек (-дай) аффикси кўпчилик илмий ишларда сифат ва равиш ясовчилар қаторига киритилади. Лекин у сўз ясовчи аффикс эмас. -дек аффиксининг **каби** кўмакчисига синонимлиги ҳам унинг сўз ясовчи эмаслигини кўрсатади: қуёшдек – қуёш каби, Эркиндек – Эркин каби, денгиздек – денгиз каби, сизлардек – сизлар каби.

Ўхшатишни билдирувчи -дек аффикси асосан отларга, бундан ташқари, олмош, сифат ва феълнинг сифатдош, ҳаракат номи ва -моқчи аффиксли шаклларига ҳам қўшилади. Бу ҳодиса ҳам унинг сўз ясовчи эмаслигини кўрсатади: тоғдек, мендек, дурустдек, билмагандек, билмоқчидек каби: Овоз бергани кетаётганлардан кўра қайтаётганлар кўпроқдек кўринди кўзимга. (С.Зуннунова). Шамолдан эгилган дарахт зўрга бошини кўтаргандек бу ҳам секингина ердан бошини кўтарди ва атрофга қаради. (Ойдин.) У шундай семиз эдики, лўппи юзларидан қон тарс отилиб чиқмоқчидек тарам-тарам бўлиб кетган. (С.Абдуқаҳҳор.)

Ўхшатиш шаклини ясовчи -дек (-дай) аффикси сўзга ҳар қандай шакл ясовчилардан сўнг қўшилади. Бу ҳодиса ҳам унинг сўз ясовчи эмаслигини кўрсатади: акалардек, акаларимдек, акаларимникидек, акаларимникидагидек каби: Хайрият, ўша-ўша Акбарали, онасига меҳри, овози отасиникидек ширали, беозор. (А. Мухтор.) Хотиржам бўлинг. Кўнглингиздагидек боқаман. (Н.Фозилов.)

-дек аффикси баъзи олмошларга қўшилганда -**нақа**, -**доқ** каби вариантда қўлланади. Бу ҳол айниқса оғзаки нутқ учун характерли: унақа, шундоқ, ўшанақа каби.

Аналитик шакл

Отнинг аналитик шакли кўмакчилар ёрдамида ясалади. Бу шакл турлича грамматик маъноларни англатиб, гапда маълум вазифада келишига қарамай, улар отнинг алоҳида грамматик категориясини ҳосил қилмайди. Кўмакчи билан ясалган аналитик шакллар турлича маъноларни ифодалайди, гапда тўлдирувчи ва ҳол вазифасида келади: **Дехқон билан**

деҳқон бўлиб гаплашмоқ... керак. (С.Аҳмад.) Умарали мамнуният билан уйига жўнади. (Ойбек.) Бир нарсани қадрлаш учун уни аввал яхши билиш керак. (А.Қаҳҳор.)

Бундай аналитик шакллар маъно жиҳатидан келишик шакллариининг маъносига анча яқин туради, лекин у келишик шаклига кирмайди. Бу шакллар сўзлар орасидаги грамматик муносабатни ифодалашнинг алоҳида усули ҳисобланади, феълга, баъзан бошқа сўзларга бошқарув йўли билан боғланади: Саиданинг келганидан (келгани учун) жуда хурсанд бўлди. (А.Қаҳҳор.) Бир дарахт билан (бир дарахтдан) боғ бўлмас (Мақол.) Мен отам бўлгани учун (отам бўлганидан) эмас, яхши одам бўлганидан (яхши одам бўлгани учун) куюнаман. (П.Қодиров.) (Бу ҳақда яна «Кўмакчилар» бобига қаранг).

Жуфт ва такрорий шакллар

Отнинг жуфт шакли умумлаштириш, жамлик маъноларини ифодалайди: қовун-тарвуз (қовун, тарвуз ва бошқа полиз маҳсулотлари), қозон-товоқ (қозон, товоқ ва уларга алоқадор бўлган бошқа асбоблар) каби. Жуфт отларнинг баъзилари маънони кучли оттенка билан ифодалайди. Буларда жамлик, умумлаштириш маъноси сезилмаслиги мумкин: Хонпошшаойимникидан киши келиб, тез юрасиз, деб ҳоли-жонимга қўймай олиб кетди. (Ҳамза.) Қудрат электрни дадасига таширавериб, колхоз монтери Анварга зир югуравериб, уларнинг қулоқ-миясини еди. (Ҳ.Назир.)

Отнинг такрорий шакли кўплик маъносини ифодалайди, шунингдек, маънони кучайтириш учун қўлланади: Колхозимда омбор-омбор галласи, .. (Ҳабибий.) Унинг кўзларидан олпоқ соқолига қатра-қатра ёш томар эди. (А.Қаҳҳор.) Уғит гўзанинг томир-томирларига сингсин. (Ойбек.) ...ҳорғинликдан ич-ичига кириб кетган маънос кўзлари шуълада чўғдай йилтилади. (Ҳ.Ғулом).

СИФАТ

Сифатнинг маъноси ва грамматик белгилари

Предметнинг белгисини билдирувчи мустақил сўзлар сифат дейилади: *яхши (китоб), камтар (йигит), чиройли (шаҳар), кенг (йўл), катта (бино), ширин (олма), қадимги (тарих), деворий (газета)* каби.

Сифатлар белгини ўзича, айрим олинган ҳолда билдирмайди, балки борлиқдаги у ёки бу нарса ва ҳодисаларга тегишли ҳолда англатади. Шунинг учун сифат, одатда, нарса ва ҳодисаларнинг номи бўлиш отларни аниқлаб келади: *кузги шамол, ақлли бола, қизил қалам, малла соч, тор кўча, қизиқарли томоша* каби.

Ўзбек тилида сифат бошқа сўз туркумларидан ўзига хос маъноси, махсус сифат ясовчи аффиксларга ва шакл ясовчи аффиксларга эга эканлиги билан фарқланиб туради. Грамматик жиҳатдан нарса белгисини бошқа нарса белгиси билан қиёслаб, даражалаб кўрсатиш ёки предмет белгисини кучайтириб ва камайитириб кўрсатиш хусусиятига эга: *катта – каттароқ, энг катта, кўк-кўкроқ, энг кўк, кўм-кўк, кўкимтир, янги – янгироқ, энг янги – яа-янги, қора-қорароқ, энг қора, қол-қора – қорамтир* каби.

Сифат одатда отга боғланиб келади, унинг бирор белгисини аниқлашга хизмат қилади. Баъзан от сўз ҳам ҳеч қандай морфологик белгисиз сифатловчи бўлиб келади. Лекин белги маъносини англашиб келган бундай от тамоман сифат туркумига ўтиб кетмайди, балки от туркуми доирасида қолади: *тош йўл, тахта кўприк, олтин соат, атлас кўйлак, кумуш қошиқ* каби.

Сифатлар гапда кўпинча сифатловчи вазифасида келади: *Очил бува ўткир, қора кўзли, серқош, чиройли йигит бўлган.* (А.Мухтор.)

Бундан ташқари, кесим ва ҳол вазифасида ҳам келади: *Хужалик маданиятнинг, маданият хужаликнинг яна чиройлироқ, кучлироқ гуллашига сабабчи бўлади. (Ойбек). Самарқанд тоғлари шавқли, фараҳли. (З.Обидов).*

*Ошпоқ қордир тоғларнинг боши,
Дарё тиниқ, осмон бегубор. (Ҳ.Олимжон).*

Сифатлар отлашиб келганда, гапда эга, тўлдирувчи ва қаратувчи вазифаларида келади: *Ёмоннинг яхшиси бўлгунча, яхшининг ёмони бўл. (Мақол). Яхши топиб гапирар, ёмон қошиб гапирар (Мақол). Ёмондан қоровул қўйсанг ёв етти бўлур. (Мақол).*

Сифатлар англатган маъноларга кўра бир хил эмас. Баъзи сифатлар бевосита, тўғридан-тўғри нарса белгисини кўрсатса, баъзилари эса белги маъносини бир нарсанинг бошқа предметга бўлган муносабатига кўра англатади.

Белгини бевосита англатадиган сифатларга аслий сифат дейилади: *оқ, қизил, сариқ, пушти, яхши, кенг, ёмон, катта, баланд, паст, семиз, қотма, шўх, ёш, новча, ширин, чучук, аччиқ, шўр, огир, енгил, нордон каби.*

Белгини бир нарсанинг бошқа нарсага бўлган муносабатига кўра англатадиган сифатларга нисбий сифат дейилади. Нисбий сифат махсус сўз ясовчи аффикс воситасида бошқа сўз туркумларидан ясалади: *билимли киши, йиллик режа, тонгги шабада, эрталабки машгулот, сувсиз ер* каби.

Нисбий сифатда яшаш асосидан англашилган нарсага хосланганлик, қиёслаш, ўхшатиш, ўрин ёки пайтга нисбатлаш каби маънолар ифодаланади, сифат ясовчи аффикс гўё икки нарса орасидаги муносабатларнинг кўрсаткичи бўлиб хизмат қилади: *кейинги дарс, мевали дарахт, ойлик режа, оилавий муносабат, қадимги тарих, ҳарбий унвон* каби.

Нисбий сифатлар маъно жиҳатдан белгини:

1) нарсага нисбат бериш билан ифодалайди: *гайратли киши, болали аёл, ақлли йигит, илмий иш, шахсий масала, деворий газета* каби;

2) вақтга нисбат бериш билан ифодалайди: *кузги шамол, ҳозирги замон* каби;

3) ўринга нисбат бериш билан ифодалайди: *тошкентлик йигит, шаҳарлик талаба* каби.

Аслий ва нисбий сифатлар белги англатиш хусусияти жиҳатидангина эмас, балки бир қанча морфологик белгилари билан ҳам бир-биридан фарқ қилади. Аслий сифатларга белгининг ортиқ ёки камлигини ифодловчи шакл ясалиши, даража категорияси мансуб, нисбий сифатларнинг кўпчилиги эса бундай хусусиятга эга эмас.

Сифатлар нарсанинг белги-хусусиятини турли нуқтаи назардан англатиши мумкин. Бу белгилар бевосита инсонга ёки борлиқдаги жонли ва жонсиз нарсаларга тегишли бўлиши мумкин.

Сифатлар шу хусусиятига кўра қуйидаги турларга бўлинади:

а) нарсанинг рангини, тусини билдирувчи сифатлар: қизил, кўк, оқ, яшил, сариқ, пушти, қора, сапсар каби. У гузардаги катта оқ тош супада тика турибди. (А.Мухтор);

б) нарсанинг хусусиятини билдирувчи сифатлар: камтар, шўх, тетик, чаққон, абжир, яхши, хасис, қўрс, инжиқ, дадил, меҳрибон, моҳир каби. Феъли кенг, саҳоватли, меҳмондўст халқимизнинг донғи оламга кетган. (Мирмуҳсин.) Муҳайё бу содда, чаққон, беғубор болага ҳавасланиб қаради. (А.Қаҳҳор);

в) нарсанинг шакл кўринишини, ҳажм-ўлчовини билдирувчи сифатлар: новча, калта, ориқ, эгри, қийшиқ, ясси, катта, кичик, кенг, тор, оғир, узун каби. Улар Фарғонанинг катта кўчаларидан бирида уч хонали уйда туришади. (Мирмуҳсин) Улкан шаҳарнинг энг гўзал, энг сердарахт жойларидан бири шу (П.Қодиров).

г) нарсанинг ҳолатини билдирувчи сифатлар: шод, хурсанд, гўзал, хафа, маъюс, иссиқ, тинч, қуруқ, ёш, эски каби: Иккови нарироқдаги ёруғ чироқ шуъласида узоқ галлашди. (А.Қаҳҳор.) Абдуллани янги ҳаёт, янги орзулар қувончи қамраб олган эди (Ҳ.Умарбеков).

д) нарсанинг таъмини, мазасини билдирувчи сифатлар: ширин, нордон, аччиқ, шўр, бемаза, лаззатли каби. Хушхўр паловдан сўнг катта ширин тарвуз сўйилди. (Ойбек). Зира билан арчанинг ҳидига тўйинган хушбўй, лаззатли кабоб қорни тўқ кишининг ҳам иштаҳасидан карнай ясар эди (П.Қодиров).

е) нарсанинг вақт ва ўрин белгисини билдирувчи сифатлар: қадимги, бугунги, кечки, тонгги, ёзги, кузги, деворий, ҳозирги, аввалги, қишки каби: Эндиги ишларимизнинг режасини каттароқ, пухтароқ тузишимиз зарур. (Ойбек). Бугунги ишни эртага қўйма (Мақол).

ж) нарсанинг ҳидини билдирувчи сифатлар: хушбўй, сассиқ, қўланса каби.

з) нарсанинг вазнини билдирувчи сифатлар: оғир, енгил, зилдек, вазмин; Сифатлар асосан отта боғланиб, нарсага хос

белгини билдиради. Улар баъзан феълга боғланиб, ҳаракатнинг белгисини билдиради: *Бир нарсани қадрлаш учун уни аввал яхши билиш керак.* (А.Қаҳҳор).

ДАРАЖА КАТЕГОРИЯСИ

Сифатларга хос муҳим хусусиятлардан бири унинг даража категориясига эга эканлигидир. Сифат даражалари белгининг ортиқ ёки камлигини фарқлашга хизмат қилади. Сифатларда даража шакллари уч турга бўлинади:

1) оддий даража; 2) озайтirma даража; 3) орттirma даража.

Сифатнинг озайтirma ва орттirma даража ясовчиларини олмаган формаси **оддий даража** деб юритилади. Оддий даражада нарса белгиси ортиқ-камлиги жиҳатидан қиёс қилинмай, балки тўғридан-тўғри, бевосита англашилади. Озайтirma ва орттirma даражаларда эса белги маъноси оддий даражада ифодаланган белгига қиёслаш асосида ифодаланади.

Озайтirma даража. Озайтirma даража нарса белгининг оддий даража ҳолатидан камлигини, кучсизлигини билдиради. Озайтirma даражанинг морфологик кўрсаткичи –роқ аффиксидир: *Мени пахтаси қалинроқ жойга қўй, Ишим унсин, яна ҳамкасблар олдида қизармай... (Ойбек). Дилимда орзу баландроқ эди, лекин кўклам ноқулай келди. Баъзи жойларга қайта-қайта эдик, ўғит ҳам танқисроқ.* (Ойбек).

–роқ баъзан предмет белгисининг нисбий ортиқлигини кўрсатади. Бунда чоғиштирилувчи нарсанинг номи чиқиш ё жуналиш келишигида бўлиб, *кўра, қараганда, нисбатан* сўзлари билан бирга келади: *Пўлат темирдан қаттиқроқ. Карим курсимизда ҳамма студентларга қараганда каттароқ* каби. Бундай конструкцияларда белгининг ортиқлиги чоғиштирилган икки предметдаги белгининг ўзаро муносабати асосида ифодаланади. Аммо –роқ аффикси шунда ҳам белгининг умуман оддий даражага етмаганлигини, ундан бир оз камлигини билдиради: *Кунлар ўтади секин, йилит кетади узоқ, ... Лекин ёрга туюлар аввалгидан яқинроқ.* (Ҳ.Олимжон.)

Предмет белгисининг ортиқлигини кўрсатиш, кучайтириш учун баъзан *-роқ* аффикси билан келган сифат олдидан *яна, тагин* сўзлари келтирилади: *Дадамат уни пешинда бедана паловига таклиф этди ва «Фаргона ялласи»ни яна шўхроқ оҳангда айтиб, қушларга берилди. (Ойбек).*

-роқ аффикси баъзан сифат бўлмаган сўзларга (равиш, сифатдош, равишдошларга) қўшилиб, улар англаган белгини қиёслаб кўрсатиши ҳам мумкин. Бу вақтда ҳам белгининг кучсизлиги англашилади: *этароқ, кечроқ, тезроқ, озроқ, кўпроқ, қариганроқ, кулиброқ, қизариброқ; Бир неча вақтдан буён менга бошқачароқ қарайдиган бўлиб қолдинг. Улар бу совғаларни ҳар кунги конфетлардан ҳам севиброқ, шодланиброқ қарши олдилар. (М.Исмоилий). У нимадандир чўчиган, ҳовлиққанроқ кўринарди. (А.Мухтор).*

Қиёслаш маъноси кўра, нисбатан, қараганда (ҳам) ёрдамчилари олган отнинг оддий даражадаги сифатга бирикиши билан ифодаланади: *Қўллар темирга қараганда мустаҳкам бўлиши керак. Бутун кечагига нисбатан кўп ва яхши, эртага бутунгига қараганда яна ҳам кўпроқ ва яхшироқ ишлаш керак. Пахтамиз олтидан ҳам қиммат. (Ойбек).*

Ранг-тус билдирувчи сифатларда предметнинг белгиси камлиги, кучсизлигини кўрсатувчи шакл ҳам ишлатилади. Бундан шакллар қуйидагича ясалади:

а) оддий даражадаги сифатга *-иш* аффиксини қўшиш билан; *оқиш, кўкиш, қизгиш, сарғиш. Раис қорнини силкиб кулди, оқиш тишлари кўриниб кетди. (Ойбек).*

б) сифат асосига *-(и)мтир* аффиксини қўшиш билан; *қорамтир, кукимтир. Кукимтир қора осмондаги беҳисоб юлдузлар чақнаб туради. (А.Қаҳҳор.)* каби.

Ортгирма даража. Бу даража предмет белгисининг оддий даража ҳолатидан ортиқ эканлигини, кучлилигини кўрсатади. Ортгирма даража қуйидагича ифодаланади:

1. Лексик йўл билан, яъни сифат олдидан *энг, жуда, гоят, ниҳоятда, беҳад* каби сўзларни келтириш билан ҳосил қилинади: *энг яхши, энг йирик* каби: *У қорли кун Йўлчи учун умрининг энг мазмунли, энг рангли, энг гўзал куни эди. (Ойбек). Амаким билан жуда қадрдон бўлиб қолди. (Ойбек).*

Бир сифатнинг такроридан ҳосил бўлган аналитик шаклларда ҳам белгининг ортиқлиги ифодаланади. Бу хил аналитик шаклларнинг биринчи компоненти чиқиш келишиги шаклида келади: *кўпдан-кўш, узундан-узоқ* каби.

2. Фонетик йўл билан. Сифатнинг бош қисмини олиб, шу сифатнинг олдидан қўшиб такрорлаш йўли билан ясалади. Бунда:

а) сифатнинг ёпиқ бўғинга тенг бош қисми олиниб, шу сифат сўзнинг олдидан қўшиб такрорланади: *юм-юмалоқ, пак-пакана, бут-бутун* каби;

б) сифатнинг унли билан тугаган бош қисми олинади, охирига *ц, м* товушларидан бири орттирилади ва ҳосил бўлган ёпиқ бўғин шу сифатнинг олдидан қўшиб такрорланади: *қип-қизил, кўм-кўк, қоп-қора, ям-яшил, яп-янги* каби.

в) сифатнинг очиқ, унли билан тугаган бош қисми олиниб, унга *ппа* товушлари қўшилади ва ҳосил бўлган қисм шу сифат олдидан қўшиб такрорланади: *соппа-соғ, қуппа-қуруқ, типпа-тик, тўппа-тўғри* каби.

Оқ сўзи бир бўғинли ва унли билан бошлангани учун *ппа* товушлари эмас, балки *пп* товушлари орттирилади ва ҳосил қилинган қисм шу сифат олдидан қўшиб ёзилади: *Оппоқ қордир тоғларнинг боши. (Ҳ. Олимжон).*

3. Баъзан белгининг ортиқлик даражаси сифат олдидан махсус сўзлар келтириш билан ҳам ифодаланади: *Тим қора, гирт ёлгон, жиққа ҳўл, жиққа мой* каби.

4. Икки предмет белгиси ўзаро чоғиштирилганда ҳам белгининг ортиқлиги маъноси англашилади. Бу вақтда сифат олдидан *ҳамма, бари, барча* каби олмошлар чиқиш келишиги шаклида келади: *ҳаммасидан яхши, барчасидан катта, баридан чиройли* каби.

СИФАТЛАРДА МОДАЛ ШАКЛЛАРНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

Эркалаш шакли

Эркалаш шакли, асосан, сифат асосига *-гина (-кина, -қина)* аффиксини қўшиш билан ясалади: *яхшигина, ширингина, юмшоққина, позиккина, каттагина, оддийгина, енгилгина* каби. Эркалаш шаклида келган сифатлар сўзловчининг белги орқали нарсага ижобий муносабатда бўлишини, эркалаш, суйиш маъноларини англатади: *Истараси иссиққина бу одамнинг ўзбекчалаб салоилашганини кўргач, Онахон ҳайрон қолди. (А.Мухтор). Мирҳайдар энкайиб қизчасини кўтарди, унинг ошпоққина, юмшоққина, лўппигина юзидан ўпди. (Ойбек).*

Шахс, предметга ижобий муносабат сифатларга *той* аффиксини қўшиш билан ҳам ифодаланади: *ёқимтой, эркатой, ширинтой* каби. Шундан кейин *Қаландаров... биринчи навбатда Қодировнинг эркатой арзандаси бўлиб қолди. (А.Қаҳҳор) Ўктам хайрлашар экан, ... ҳовлидан булбулникидай янгроқ, ёқимтой, тоза овоз юксалди. (Ойбек).*

Жуфт ва такрорий шакл

Бу шакллар икки сифатнинг жуфт ҳолда ёки бир сифатнинг такрорий ҳолда қўлланишидан ҳосил бўлиб, лексик-грамматик жиҳатдан бир бутунликни ташкил қилади: *яхши-ёмон, паст-баланд, оқ-қора, ўйдим-чуқур, катта-катта, яхши-яхши* каби.

Сифатнинг жуфт шакли кўплик, умумлаштириш, жамлаш маъноларини билдиради. Сифатлардаги жуфт шакл компонентлари маъно жиҳатидан: а) антонимлик муносабатида бўлади: *ёш-қари, иссиқ-совуқ, аччиқ-чучук, катта-кичик* каби. *Гавжум кўча, катта-кичик ҳар хил ёшдаги болалар жуда кўп. (Ойбек).*

б) бир-бирига яқин, синонимлик муносабатида бўлади: *якка-ягона, оч-ялонгоч, қингир-қийшиқ, эсли-ҳушли* каби. *Зумрадхон сумкачаси билан эрининг елкасини аста туртиб, «Эсон-омон бориб келинг», - деди. (Ойбек). Туялар кўп, қингир-қийшиқ кўчада тиқилиб қолишган. (Ойбек).*

в) биринчи компонентнинг фонетик ўзгариши асосида ҳосил бўлади: *эгри-бугри, ола-була, чала-чулпа, ола-кула* каби: *Айвон устунига суяниб турган ола-була ямоқ чопонли бир бола келиб унинг олдига тушди. (П.Турсун).*

Сифатнинг такрорий шакли бир сўз (асос) нинг такроридан ҳосил бўлади ва кўплик, умумлаштириш маъноларини ифодалайди. Бу вақтда сифатланмиш кўплик аффиксини олади: *Кичик-кичик дўкончалар олдидан ўтиб бораётиб, ... бир тўда усталарни кўраман. (Ойбек).* Юксак-юксакларга тикка учишни *Ҳар кун боласига ўргатар бургут. (Ҳ.Раҳмат.)*

Сифатнинг отга кўчиши ва отлашуви

Сифатнинг отга кўчиши ва отлашуви бошқа-бошқа ҳодисалардир. Бир туркумдаги сўзнинг бошқа туркумга кўчиши деганда тил тараққиёти натижасида бир туркумдан иккинчи туркумга ўтган сўз назарда тутилади. Бунда мазкур сўзнинг грамматик моҳияти, қисман маъноси ўзгаради. Сифатларнинг отга кўчиши ҳам шундай ҳодисадир. Масалан, *қиз, утил, эркак, аёл, чол* каби сўзлар асли сифат бўлиб, кейинчалик отга айланган. Бундай сўзларнинг отга кўчганини ёки кўчаётганини кўрсатувчи белги уларнинг сифат билан ифодаланган аниқловчи олишида кўринади: *Ёш йигит, қари чол, чиройли аёл* каби.

Сифатнинг (ёки бошқа бирор туркум сўзининг) отлашуви эса унинг гапда от бажарадиган синтактик вазифада келишидир. Сифатланмиш тушириб қолдирилса, сифат ўша отнинг шаклий белгиларини қабул қилади ҳамда унинг синтактик вазифасини бажаради. *Яхши, қизил, ёмон, иссиқ, эски, янги* каби сифатлардан белги маъноси англашилади, *яхшига, каттада, ёмондан, қизилини* дейилганда эса шу белгига эга бўлган шахс ёки нарса маъноси англашилади: *У гўё мағрур келгиндиларга кўрик ясаётгандек эди (С.Бобоев).* *Эскиларини ямагунча, янгиларини тезроқ ясаймиз. (С.Бобоев).*

Сифатлар баъзан қиёсий даража шаклида ҳам отлашиб келади: *Аскарлар эса уларнинг орасидан чаққонроқларини кўз остига олиб қўйгандай бўлар эди. (С.Бобоев).* *Сендан*

кўра муносиброқни топаман деса, Комиланинг ақлига мен ҳайрон қолмаганим бўлсин. (Ойбек).

Отлашган сифатлар гапда эга, тўлдирувчи ва қаратувчи вазифаларини бажаради: *Янгисини яратмасдан, эскисини бузмаслик керак. Каттага ҳурматда бўл, кичикка иззатда. (Мақол.) Куча бўм-бўш, болалар тутул, катталар ҳам йўқ эди. (М.Исмоилий). Ёмонни танқид қилади, яхшига тақлид қилади. Дили тўғрининг тили тўғри (Мақол.) Голиблар мажлис тўридан жой олишди. (А.Қаҳҳор).*

СОН

Соннинг маъноси ва грамматик белгилари

Сонлар мустақил маъноли тобе сўзлардан иборат бўлиб, предметнинг миқдорини ва тартибини кўрсатади, *қанча?, неча?, нечанчи?* каби сўроқларга жавоб бўлади. Сон отга боғланиб, унинг саногини миқдорини (*икки талаба, беш бола, ўн та дафтар* каби), миқдорга боғлиқ тартибини, даражасини (*иккинчи курс, бешинчи уй* каби) ва отга боғланмаган ҳолда мавҳум миқдор тушунчасининг номини (*уч билан тўрт етти бўлади, беш кара беш йигирма беш* каби) билдиради.

Сонлар ҳарфлар билан ёзилади (*беш, ўн, ўн тўққиз, иккинчи, еттинчи*) ёки араб рақами билан (*5, 10, 14, 19, 2-, 7-*), рим рақами билан (*V, X, XIV, XIX*) кўрсатилади.

Миқдор тушунчаси жуда мавҳум бўлгани сабабли, уни ифодаловчи сўз ҳам мавҳум хусусиятга эга. Сон шу хусусияти билан бошқа сўз туркумларидан фарқ қилади. Масалан, *беш, ўн* *икки, йигирма уч, бир юз ўн тўққиз* каби сонлар алоҳида олинганда, фақат мавҳум миқдор тушунчасинигина ифодалайди. Соннинг маъноси у бирор нарса номини билдирган сўз билан боғлангандагина аниқланади: *бешта дафтар, ўн икки киши, йигирма уч ўқувчи* каби.

Бир сонидан катта барча сонлар отнинг кўплик шаклига хос бирдан ортиқлик, кўплик тушунчасини аниқлаб ифодалашга хизмат қилади. Бундай сонлар билан бириккан от ўзбек тилида кўплик ясовчи -лар аффиксини олмайди. Чоғиштиринг: *Талабалар келди - тўрт талаба келди, китоблар олдим - ўн иккита китоб олдим* каби. Сон ҳар вақт

саналиши мумкин бўлган предметларни англлатган отлар билан қўлланади, уларни миқдор жиҳатидан аниқлаб келади.

Ўзбек тилида сонлар қуйидаги хусусиятларга эга:

1. Сон бошқа сўз туркумидан ясалмайди, унинг сон ясовчи аффикслари ҳам йўқ. Бинобарин, сон туркуми сўз ясалиши системасига эга эмас.

2. Соннинг маъно турлари ва модал шакллари унинг ўзига махсус аффикслар қўшиш билан ясалади: *битта, унтача, учов, иккитадан, еттинчи*.

3. Сон ўзича турловчи аффиксларни қабул қилмайди, сифатловчи олмайди, аксинча, ўзи отнинг сифатловчиси бўлиб келади: *Учинчи талаба икки йил бурун Шаҳрисабздан таҳсил учун келган ўн саккиз яшар Султонмурод эди. (Ойбек)*.

4. Сон миқдор тушунчасининг номини англлатганда ва отлашганда келишик, эгалик аффиксларини қабул қилади, от бажарган вазифаларда келади: *Ўн беш учга касрсиз бўлинади*.

5. Сон нарса миқдорини турли томондан аниқлаш учун санок билдирувчи сўзлар – нумеративлар билан ҳам қўлланади: *Полвон битта тухум, икки дона хурмо, ярим мисқол седана, беш дона бўтакўз, бир қошиқ асални бир пиёла сув билан мис идишда қайнатишга буюрди. (А.Қаҳҳор.)*

Ўзбек тилида сонлар **бирлик, ўнлик, юзлик, минглик** системасида қўлланади, яъни аввал бирдан ўнгача сонлар (бирликлар) айрим сўзлар билан ифода қилинади. Кейин ҳар қайси ўнликнинг ўзига хос номи бор. Юз, минг шу сўзлар билан ифодаланади. Ўнликлар орасидаги миқдор ўнлик номига бирлик сони қўшиб тузилади. Ундан кейин минггача юз ичидаги сонлар қайтарилади. Соннинг шу тариқа ифодаланиши **бирлик, ўнлик, юзлик, минглик системасини** ташкил қилади. Бу системанинг қисмлари қатъий тартибга бўйсунди. Бу системада жами сон билдирувчи 20 та сўз (*миллион, миллиард* сўзларидан ташқари) бўлиб, улар жуда катта миқдорларни кўрсатишга хизмат қилади.

Сонлар тузилиш жиҳатидан қуйидаги турларга бўлинади:

1. Содда сон бир ўзақдан иборат бўлади. Ўзбек тилида содда сонлар қуйидагилар: *бир, икки, уч, тўрт, беш, олти, етти, саккиз, тўққиз, ўн, йигирма, ўттиз, қирқ, элик,*

олтмиш, етмиш, саксон, тўқсон, юз, минг, миллион, миллиард. Эски ўзбек тилида сон, миқдор билдирувчи туман (ўн минг), лак (юз минг) сўзлари ҳам ишлатилган.

Булардан саксон, тўқсон, олтмиш, етмиш сонлари тарихан ясама (саккиз + ўн, тўққиз + ўн, олти + миш, етти + миш)¹ бўлса ҳам, ҳозир улар бирикиб, ажралмас содда ҳолга келган. Содда сонлар бошқа хил сонларни ҳосил қилиш учун асос бўлади.

2. Қўшма сон бир миқдор тушунчасини англатувчи икки ва ундан ортиқ сонлардан иборат бўлади: ўн икки, ўн тўрт, уттиз олти, бир юз йигирма бешинчи каби. Қўшма сонларда аввал катта соннинг миқдори ва унинг ўзи, ундан сўнг кичикроқ сон ўз миқдори билан, ундан кейин яна кичикроқ сон ўз миқдори билан келади: уч минг икки юз тўқсон беш (3295), бир минг тўққиз юз етмиш беш (1975) каби.

3. Жуфт сонлар икки соннинг ўзаро тенглашиш йўли билан боғланишидан ясалади ва тахминий миқдор маъносини англатади: тўрт-беш, беш – олти, ўн-ўн беш, қирқ-элик, икки юз-уч юз каби.

Икки соннинг ўзаро тенг боғланишида кичикдан каттага томон биттадан (бир-икки, икки-уч, етти-саккиз каби), бештадан (беш-ўн, ўн-ўн беш, йигирма-йигирма беш каби), унтадан (йигирма-уттиз, қирқ-элик, саксон-тўқсон каби), юзтадан (уч юз-тўрт юз, беш юз – олти юз каби), мингтадан (минг-икки минг, уч-тўрт минг, беш-олти минг каби) ошириб борилади: Суюнбой ака меҳмонлар билан кўришиб чиққач, хуржунидан тўртта таңдир нон, беш-олти сомса олиб қўйди. (П.Қодирий). Ўн-ўн беш минг эмас, йигирма-йигирма беш минг гектарни чулдан узиб оладиган бўлди. (Ойбек).

4. Такрорий сонлар бир хил ўзақларнинг такрорланишидан ҳосил қилинади: тўртта-тўртта, иккита-иккита. Сон гапда асосан сифатловчи вазифасида келади: Туй икки ёшнинг икки хонадоннинггина эмас, икки маҳалла, бутун ёр-дўстларнинг туйи бўлди. (А.Қодирий). Хулқар ўроғлик дастурхонни бир қўлига, каструлкадаги қўйнинг қатигини иккинчи қўлига олди-ю, чодирдан чиқди. (П.Қодирий).

¹ Проф. Н.К.Дмитриевнинг фикрича, миш эски бошқирд ва уйғур тилида «ўн»ни билдирган.

Сонлар отлашганда ва абстракт сон тушунчасини ифодалаганда, гапда эга, тўлдирувчи, кесим ва қаратувчи вазифаларини бажаради: *Олимларнинг иккиси ҳам тупроқшунос эдилар. (Ойбек). Чуллоной ун биринчини битирган, ўзи қобилиятли, билими ҳам анча яхши. (П.Қодирий). Бирининг қўлида чўмларга ҳаёт; Бирининг қўлида дарё товланар. (Ҳ.Олимжон).*

СОННИНГ МАЪНО ЖИҲАТИДАН ТУРЛАРИ

Сонлар маъно хусусияти ва грамматик белгилари жиҳатидан дастлаб иккига бўлинади: 1. **Миқдор сон.** 2. **Тартиб сон.** Миқдор сон нарсанинг миқдорини, саногини ва умуман миқдор тушунчасини билдирса, тартиб сон нарсанинг тартибини, даражасини англатади.

Миқдор сон

Миқдор сонлар нарса миқдорини санаш йўли билан аниқлайди. Миқдор сонлар саналиши мумкин бўлган ҳар қандай нарсанинг миқдорини кўрсатади: *Биз келгуси элик, юз йилларга мулжалаб ишонч билан иш олиб боришимиз керак. (А.Мухтор). Сиддиқжоннинг номига бирдан учта табрик хати келди. Эшик олдида бешта от қатор турар эди (А.Қаҳҳор).*

Миқдор. сонлар ўзи кўплик маъносини англатгани учун кўплик аффиксини қабул қилмайди. Бу вақтда миқдори аниқланган нарсани билдирувчи от ҳам -лар аффиксини олмайди: *Девор соат жимликни бузиб эринмай ун икки марта жом урди. (С.Аҳмад). Беш юз йил яшади тоғдай Ватаңда Буюк Алишернинг асрий нидоси (Ғ.Ғулом).*

Миқдор сонлар маъно жиҳатидан қуйидаги турларга бўлинади: 1) **саноқ сон;** 2) **жамловчи сон;** 3) **чама сон.**

Саноқ сон

Саноқ сонлар нарсанинг миқдорини санаб, доналаб ёки тақсимлаб кўрсатишга хизмат қилади: *Энди гап бундай: иш шу бир-икки кун ичида пишади. Божхонадан битта одам топдим. (Т.Малик.) ...бешта бола ва мол-ҳолнинг бутун*

огирлиги Суюманинг бўйнига тушар эди. (П.Қодиров). Сурат тагига «Аваз Қамбаров ҳар юз совлиқдан бир юз уттизтадан қўзи олган...» - деб ёзиб қўйилган. (П.Қодиров).

Саноқ сонлар предметнинг миқдор белгисини билдиргани учун отга сифатловчи бўлади ва шаклий жиҳатдан ўзгармайди (отга битишув йўли билан боғланади): *Офтоб гарбга ёнбошлаганда, икки йўловчи пастдан чиқиб, тепаликка йўл олди. (А.Қаҳҳор). Отанинг бешта ўғиллари бор эди, шу теракларни уларнинг хотираларига эккан эдилар. (Ҳ.Умарбеков).*

Бир саноқ сони айрим хусусиятлари билан бошқа сонлардан ажралиб туради. *Икки, беш, ун, саккиз* каби сонлар от билан боғланиб, унинг миқдорини аниқлайди. *Бир* сўзида эса конкрет миқдор билдириш хусусияти анча кучсизлашган, чунки предметнинг бирлиги, танҳолиги, якка эканлиги отнинг бирлик шакли орқали ҳам ифодаланади: *Қассоб думбаси селкиллаган қўйни... томорқага етаклаб ўтганидан сўнг Насимжоннинг кўнгли тинчиди. (Ойбек).* Бунда *бир* сўзи қўлланмаса ҳам, *қассоб, думба, қўй, томорқа* кабиларнинг битта эканлиги англашилиб туради. *Бир* сўзида миқдор маъносининг кучсизлашганлиги унинг асосий маъносидан ташқари, жуда кўп бошқа маъноларни ифодалашида ҳам кўринади. Бу маънолар эса фақат матнда аниқланади: *Магазиннинг бир деразаси чойхона томонга, бир деразаси мактаб қурилиши томонга очиларди. (А.Мухтор).*

Бир сўзи ҳақида

Бир сўзи қуйидаги маъноларда ишлатилади:

1. Предметни аниқлаб, унинг сонини кўрсатади. Бу вақтда у миқдор билдирувчи ҳисоб сўзлари (нумеративлар) билан ишлатилади: *бир сўм, бир гектар, бир қадам, бир жуфт, бир тул (гул), бир дона (китоб), бир қоп (ун), бир коса (овқат) каби.*

2. Предметни аниқлаб, «ноаниқ»лик маъносини билдиради (бунда у қандайдир олмошига синоним бўлади): *Қиз Тошкентдан вакил бўлиб келган бир киши билан гаплашмоқда эди. (Ойбек). Водийларни яёв кезганда, Бир ажиб ҳис бор эди менда (Ҳ.Олимжон).*

3. *Ҳар, вақт, кун, фасл, қадар, йил, маҳал* каби сўзлар билан бирга келиб, таъкидлаш, ажратиб кўрсатиш, гумон каби маъноларни билдиради: *У бир кунни тушки дам олиш вақтида... дарёдан сув келтиргани борди. (А.Қаҳҳор).*

4. Чегаралов маъносини билдиради (бунда у *фақат* юкламасига синоним бўлади): *Ҳаммамиз имтиҳонлардан яхши ўтдик, бир Аҳмаднинг мазаси бўлмади.*

5. Феълга боғланиб, унинг маъносини кучайтиради (бунда у *жуда* сўзига синоним бўлади): *бирам соғиндим, бир чарчадим. Омадимиз келган эканми, ё қурт тутишини соғиниб қолган эканмизми – бир бўлиб берди, қани энди териб тамом қилолсак? (А.Қаҳҳор).*

6. Такрорий шаклда феълга боғланиб, ҳаракатнинг белгисини, унинг қай тарзда бажарилганлигини билдиради (бунда у ҳолат равишларига синоним бўлади): *Ўктам кабинетда ўтирганларга бир-бир қараб чиқди. (Ойбек). Умид мамнун ҳолда зинапоялардан битта-битта босиб пастга тушди. (Мирмуҳсин).*

7. Такрорланиб, айирув боғловчиси вазифасини бажаради, ҳаракат, воқеа-ҳодисаларнинг галма-гал бўлганлигини билдиради (бунда у *дам, гоҳ* боғловчиларига синоним бўлади): *Чой маҳалида бир кулиб, бир йигламсираб, ўзи, болалари, невараси Ўрмонжон туғрисида гапирди. (А.Қаҳҳор). – Вой тавба, бир ундоқ дейсиз, бир муңдоқ дейсиз! (О.Ёқубов).*

5) тенглик маъносини билдиради (бунда у *тенг* сўзига синоним бўлади): *Қонун олдида ҳамма бир). Саноқ сонлар нарсанинг миқдорини доналаб санаш йўли билан ҳам кўрсатади. Бу вақтда саноқ сонларга – та аффикси қўшилиб келади: учта бола, олтита дафтар, бешта уй каби. Мирзаев шошиб қолиб бир куннинг ўзида Латофатхонга иккита хат ёзди. (А.Қаҳҳор).*

Эгалик аффиксини (кўпинча учинчи шахс) олиб келган саноқ сонлар отлашади. Бу вақтда улар келишик аффиксини ҳам қабул қилиши мумкин, лекин кўплик аффиксини олмайди: *Сурувдан етмиш саккиз қўй ошиқ чиқди. Булардан ўн саккизтаси Ортиқники, ўн учтаси Турди билан Эшмурод аханинг ўзиники, иккитаси қайси бир туман хизматчисиники эди. (П.Қодиров). Сангинов кечагина вилоятда яна биттасидан шу гапни эшитди. (А.Қаҳҳор). «У*

куни келган синтетик ўтовлардан биттасини Авазларга берсангиз, аломат иш бўлар эди-да», - деди Замонали. (П.Қодиров).

Нарсанинг миқдорини доналаб санашда саноқ сон маъно жиҳатдан бўлак, дона, нафар, бош, туп каби предметларнинг миқдорини билдирувчи ҳисоб сўзлар – нумеративлар билан ёнма-ён ҳолда қўлланиши мумкин: Шарофатбиби узиб келтирган гуллар ичидан бир парча оловдай ёнган иккита (икки дона) кўркам қизил гулни танлаб, Комиланинг чеккасига қистириб қўйди. (Ойбек). Иккинчи синфда ўттиз бешта (ўттиз беш нафар) ўқувчи таълим олади.

Саноқ сонларга –гина аффикси қўшилса, предмет миқдорини чегаралаб, айириб кўрсатиш маъноси англашилади: ... доимий токни узоққа олиб бориш арзон тушади – унга иккитагина сим, оддий устунлар керак. (А.Мухтор). Сизнинг болаларингиздай иккитагина қора кўз ўғлим бор (П.Турсун).

Саноқ сонлар нарсаларнинг тақсимини, уларнинг миқдор жиҳатидан тенг бўлганлигини ҳам билдиради. Бу вақтда саноқ сонлар –дан аффиксини олиб тақсим маъносини ифодалайди: иккитадан, саккизтадан, йигирма бештадан каби; ... яна ҳар гектаридан саккизтадан (саккиз центнердан) пахта беришга сўз бердик. (Ойбек). Звено аъзолари уч кунда тўрттадан, бештадан меҳнат куни ишлади. (Газетадан).

Баъзан чиқиш келишиги аффикси тўғридан-тўғри саноқ соннинг ўзига қўшилиб келиши ҳам мумкин: Биз сидқидилдан ишлаб, ҳар юз совлиқнинг юз йигирмадан қўзисини шунчалик семиртириб берганимиз ҳам осон иш эмас. (П.Қодиров). Саноқ сон нумератив билан келганда, чиқиш келишиги аффикси нумеративга қўшилади: Пахта ақчасидан жамғармага ажратилгач, меҳнат кунига уч сўм йигирма тийиндан тўғри келади. (А.Қодирий). Жамоа режадаги йигирма саккиз центнер ўрнига ҳар гектаридан ўттиз олти центнердан пахта топширди. (Газетадан).

Бундан ташқари, тақсим маъноси, нарсаларнинг тенг бўлинган миқдори соннинг бошқа турларини такрорлаш йўли билан ҳам ифодаланади. Жумладан, жамловчи, дона сонлар такрорланганда, тақсим маъноси англашилади: Ҳаммалари икков-икков замбил кўтариб, гишт ташишга киришдилар. (А.Қаҳҳор). Ясанган-тусанган тўда-тўда қизлар,

йигитлар иккита-иккита, учта-учта бўлиб, истироҳат боғининг яшил қучоғига ёйилмоқда. (О.Ёқубов).

Ҳисоб сўзлари

Нарсаларнинг сонини кўрсатиш, уларнинг миқдор белгисини аниқлашда саноқ сонлар билан бирга ҳисоб сўзлари (нумеративлар) ҳам ишлатилади. Предметларнинг сонини, ҳажмини, ўлчовини билдирувчи *дона, нафар, бош, гектар, тонна* каби сўзлар ҳисоб сўзлар деб аталади. Ҳисоб сўзлари билан саноқ сонлар биргаликда бошқа отга боғланиб, ҳар иккала сўз бир гап бўлаги вазифасини бажаради: *Уттан йили саккиз тоннадан ортиқроқ пахта тердим. (А.Қаҳҳор). Бир туп гул юз гунча очади. (Ойбек). Оламда инсон учун ўз устозидан бир оғиз мақтов, севганидан эса бир оғиз ширин калом эшитишдан ҳам каттароқ бахт бормикан?! (М.Қorieв.)*

Нарсанинг миқдорини аниқлаш жиҳатидан нумеративлар қуйидаги турларга бўланади:

1. Нарсанинг миқдорини доналаб ҳисоблаш ўлчовини билдирувчи ҳисоб сўзлар: *булак, парча, дона, туп, нафар, нуха, бирда, бош, боғ, тўда, даста; Қогозга Самарқанд кошинларидан икки донаси уралган эди. (П.Қодиров). Деразамнинг олдида бир туп ўрик оппоқ бўлиб гуллади. (Ҳ.Олимжон).*

2. Нарсанинг узунлигини, масофани билдирувчи ҳисоб сўзлар: *метр, километр, сантиметр, миллиметр, тош, чақирим, газ, қадам, қарич; Соатига саксон километр тезликда келаётган Қалаандаровнинг машинаси ўтиб кетди. (А.Қаҳҳор). Бошқарма бу ерга олтимиш чақирим келади. (П.Қодиров). Қурилаётган шифохона гузардан атиги юз элик қадам нарида эди. (О.Ёқубов).*

3. Нарсанинг оғирлигини билдирувчи ҳисоб сўзлар: *қадоқ, пуд; ботмон, килограмм, центнер, тонна: Ойниса жонжаҳди билан уриниб, чорак соатда сал кам ўн олти килограмм пахта терибди. (А.Қаҳҳор). Пахтакорлар мажбуриятидагидан ташқарига ваъда беришди ва яна минг тонна пахта тайёрлашга аҳд қилишганини айтди. (У.Умарбеков).*

4. Нарсанинг сатҳини билдирувчи ҳисоб сўзлари: таноб, гектар, квадрат метр, квадрат километр, сотих; *Йигим-теримдан кейин баҳоргача икки юз йигирма гектар янги ер очишимиз керак. (А.Қаҳҳор). Бог ҳали ёш, саҳни ўттиз беш гектар, унда-мундагина нишона мевалар кўзга чалинади. (Ойбек).*

5. Суюқлик ўлчовини билдирувчи ҳисоб сўзлар: литр, ҳовуч, челақ, қошиқ, пиёла, коса; *Овқатдан кейин Ўрмонжон устма-уст икки пиёла чой ичди-ю, тушиб кетди. (А.Қаҳҳор.) Ошхонадан икки коса овқат кўтариб чиққан Гулжаҳон севинганидан овқатни қаёққа қўйишини билмай қолди. (О.Ёқубов.)*

6. Қаттиқ жисм ҳажм ўлчовини билдирувчи ҳисоб сўзлар: куб метр, куб сантиметр, лаган, қоп, сиқим, тўрва, арава, машина, замбил; *Ўктам ишонч билан бошини қимирлатиб қўйди. Шу вақтда ДадаMAT бир лаган палов келтирди. (Ойбек). Мираҳмад уйдан бир қоп олмани олиб чиқди. (Ойбек)*

7. Қийматни билдирувчи ҳисоб сўзлар: сўм, тийин, танга, червон; *Сиз менга элик минг сўм пул ажратиб, икки-уч йил вақт беринг, мана шу боғларни ўн марта яхши қилиб бераман. (П.Қодиров)*

8. Вақтни билдирувчи ҳисоб сўзлар: минут, соат, кун, ой, йил, аср, дақиқа; *Бу ўн кун муҳлат Саиданинг ўзига керак, бу ўн кунда пахтакорларнинг умумий мажлисини жуда яхши тайёрлашни кўзламоқда эди. (А.Қаҳҳор) Эртаги минг йилнинг одамлари ҳам Табаррук умримни қилурлар ҳавас. (Ғ.Ғулом)*

Саноқ сонлар гапда асосан аниқловчи, отлашганда ва абстракт миқдор тушунчасини билдирганда эса тўлдирувчи, қаратувчи ва кесим вазифаларида келади: *Собиржоннинг девордаги саккиз йил бурун олдирган суратига эрталабки қуёш нури тушган эди. (А.Мухтор) «Энди менинг ҳам «беш» олишимни тилаб туринг», - деди у ҳаяжонли овоз билан. (О.Ёқубов). Тантанали мажлис соат еттида очилади. (А.Қаҳҳор)*

Жамловчи сон

Жамловчи сон миқдорни жамлаб, тўдалаб кўрсатади, кўпинча эгалик аффикси билан келади. Жамловчи сонларда миқдор орқали шахс ва нарсаларни умумлаштириб кўрсатиш хусусияти кучли. Бу ҳодиса жамловчи сонларнинг шахс билдирувчи отлардан кейин келиб, уларни жамлаб кўрсатишида ҳам, шунингдек, кўплик, эгалик ва келишик аффиксларини олиб келишида ҳам очиқ кўринади: *Анорхон, чойни дўндирма қилиб дамлайсиз, иковимиз шу ерда ичамиз, дурустми? (Ойбек) Мен яна бир нарсани уйлаб қолдим: беш киши эканмиз, бешовимиз бир қути уруғ олсак, наинки эшлаб боқолмасак. (А.Қаҳҳор)*

Жамловчи сонлар қуйидаги аффикслар орқали саноқ сонлардан ясалади:

1. Саноқ сонга *-ов* аффиксини қўшиш билан ясалади: *икков, учов, тўртов, бешов, олтов, еттов* каби. Бу хил жамловчи сонлар иккидан еттигача саноқ сонлардан (баъзан ун сонидан ҳам) ясалади: *Деҳқонбой акам билан Ҳафиза опам икковлари кетадиган бўлишди. (А.Қаҳҳор) Дилафруз билан Дилсўз икков олдин, Рашид кейин машинадан тушди. (М.Қorieв.)*

2. Саноқ сонга *-ала* аффиксини қўшиш билан ясалади: *иккала, учала, тўртала, бешала* каби. Жамловчи сонларнинг бу тури иккидан бешгача саноқ сонлардан ясалади. Бу шакл кўпинча эгалик аффикси билан қўлланади: *Иккаланг ҳам қойил қилдинг. Иккаланг ҳам қаҳрамон. У юзини ўтириб қаради, кейин иккаласи беихтиёр хандон ташлаб кулиб юборишди. (М.Қorieв.)*

Сифатловчи вазифасида келган жамловчи сон эгалик аффикси олмайди: *Саида иккала қўли билан бошини ушлаб ўтирган эди. (А.Қаҳҳор). Иккала меҳмон ишком тагидаги кўрпача тўшалган сўрига ўтиришди.*

Жамловчи сон гапда эга, тўлдирувчи вазифаларида ҳам келади: *Иковимиз дўстлашиб қолдик. (С.Аҳмад) Мусобақада ғолиб чиққан спортчиларнинг иккаласи ҳам мукофотланди.*

Чама сон

Чама сон нарсанинг миқдорини аниқ эмас, тахминлаб, чамалаб кўрсатади.

Чама сон саноқ сонлардан қуйидаги йўллар билан ясалади:

1. **-та** аффикси билан ясалган саноқ сонга **-ча** аффиксини қўшиш билан ясалади. Бу аффикс «*битта*»дан бошқа барча саноқ сонларга қўшилади: *бештача, ўнтача, ўн иккитача, йигирма олтитача* каби: *Бу – пахса деворлик қўргончалар билан сой бўйлаб тизилишган ўттизтача қингир-қийшиқ уйли бир қишлоқ эди. (П.Турсун) Фирқалилар билан қишлоқ камбағалларининг бирлашган мажлисига қирқ бештача киши иштирок қилади. (А.Қодирий)*

-ча аффикси саноқ сон билан қўлланган ҳисоб сўзларга ҳам қўшилиб келади. Бу вақтда ҳам ўлчов, огирлик, узунлик, пайт, масофа кабилар жиҳатидан тахминий миқдор маъноси англашилади: *Бу кўприкнинг қурилганига ўн беш йилча бўлди. Раҳбархон бу хонадондан ўз бахтини топангига энди уч ойча бўлди. (Ҳ.Назир) Улар икки километрча юриб, канал бўйига чиқишди. (Ў.Умарбеков)*

2. Саноқ сонга **-лаб** аффиксини қўшиш билан ясалади: *ўнлаб, ўттизлаб, юзлаб, минглаб* каби. *Азаматлар ўнлаб араваларга ва икки машинага... ҳар нав юкларни илдамлик билан ортмоқда эди. (Ойбек) «Сирдошим қайда?» – деб дарё сўрабди минглаб насрлардан, кўп асрлардан. (Уйғун)*

Чама сон ясовчи **-лаб** аффикси ҳам баъзан саноқ сон билан келган нумеративларга қўшилиши мумкин: *Ўн беш йиллаб эркалаган тилагим... Билан келиб тушдим сизнинг қишлоққа. Ҳозир бу ерда баъзи кунлар юз минг сўмлаб маблағ ўзлаштирилаётганини гапириб, бутун улутвор манзарани ҳамманинг кўз олдида намоён қилди-қўйди. (А.Мухтор)*

3. Саноқ сонлар кўплик аффикси **-лар** билан келганда, чама маъноси ифодаланади: *Мажлис кеч соат олтиларда канал бўйига қурилган чойхонанинг қишлоқ биносида очилди. (А.Қаҳҳор)*

Кўплик аффикси баъзан ҳисоб сўзларга қўшилиб келиши ҳам мумкин: *Салимхон оёқ учида юриб дераза ёнига*

борди-да, ундан ўн қадамлар наридаги ёзги супага чиқди. (А.Қаҳҳор.) У қирқ беш ёшларга борган, урушга солдат бўлиб бориб, капитан бўлиб қайтган... барваста киши эди. (П.Қодиров)

4. Куплик аффикси билан келган санок сонларга --ча аффикси қўшилади ва бу формада (-ларча) нарсаларнинг тахминий миқдори тўдалаб кўрсатилади: *Минут сайин юзларча кабутарлар ҳавода енгил уча бошлади. Рақсдан сўнг юзларча ёшлар, аёллар ёр-ёр айтишди. (Ойбек)*

5. Икки санок сони жуфтлаб келтириш орқали ҳам чама сон маъноси ифодаланади: *Йигит дала томондан ёлғизоёқ йўл билан эшак миниб келаётган ўн уч-ўн тўрт ёшли болани кўриб тўхтади. (Ойбек) Етиб келиб булут чолнинг тепасига, Уч-тўрт совуқ томчи ташлади. (Уйғун)*

Булардан ташқари, нарсанинг тахминий миқдорини ифодалашда тахмин билдирувчи сўзлар ҳам ишлатилади.

Яқин. Бу сўз жўналиш келишигидаги санок билан боғланиб келади: *Йигирмага яқин йигитлар ва қизлар ғайрат билан ишлаб, тўқайни тозаламоқда эди. (Ойбек)*

Чоғли. Санок сонлар билан бирикиб келади: *Аваз серкани шамолга қараб солганда, Хулкар унинг кетидан ўн чоғли қўй-қўзини «чу-чу»лаб ҳайдаб чиқди. (П.Қодиров)*

Қарийб. Санок сонлар олдидан бирикиб келади: *Турди билан Эшмурод ака қарийб олтишта қўйни яшириб олгунча роса қийналишди. (П.Қодиров)*

Чамаси. Санок сонлар ёки у билан қўлланган нумеративлар билан бирикиб келади: *Чамаси икки соат юриб, тақир қирга кўтарилгач, олидан кўзларига яши кўм-кўк дала очилди. (Ойбек)*

Тартиб сон

Тартиб сон бир турдаги нарсаларнинг даража-миқдор жиҳатидан тартибини кўрсатиш учун хизмат қилади.

Тартиб сон нарсанинг кетма-кетлик жиҳатидан тартибини англатади. Жумладан, *бешинчи уй* деганда, «тўрт уйдан кейин турган уй» маъноси англашилади; *ёки қирқинчи йил* мисолида шу сонгача «ўттиз тўққиз йил» бор эканлиги маъноси англашилади.

Тартиб сон саноқ сонларга **-нчи (-инчи)** аффиксини қўшиш билан ясалади. Сонлар ҳарф билан ёзилгандагина бу аффикс қўшиб ёзилади: *иккинчи, тўртинчи, ун бешинчи, йигирма учинчи* каби. Бошқа ҳолатларда эса бу аффикс тартиб сонлар билан қўлланмайди.

Тартиб сон бир нечта сондан тузилганда, аффикс энг кейинги сўзга қўшилади, лекин қўшма сонга яхлитлигича тааллуқли бўлади: *икки юз саксон бешинчи ўқчи дивизия, «Бир минг тўққиз юз қирқ биринчи йил олмалари»* каби.

Тартиб сон араб рақамлари билан ёзилганда, **-(и)нчи** аффикси ўрнига чизиқча (-) қўйилади: *25-мактаб, 7-синф, 14-уй, 252-саҳифа* каби; Рим рақамларидан, шунингдек йил, ой, кунларни ифодаловчи араб рақамларидан кейин дефис қўйилмайди: *VII синф, XX аср, III боб, 8 Март, 9 Май, 1991 йил* каби.

Тартиб сонлар ўзлари боғланган сўзнинг хусусиятига қараб икки хил маъно англатади:

а) асосан нарсаларнинг миқдорий тартибини билдиради: *Умида президиумнинг иккинчи қаторига, ҳар кунги жойига бориб ўтирди. (А.Мухтор) Тўртинчи курсга ўтганда, унга бешинчи қаватдан алоҳида хона ажратиб берилди (Ў.Умарбеков);*

б) баъзан мазмунан сифатга яқин турган белги маъносини билдиради. Бунда нарсанинг тартиби эмас, аксинча, унинг хусусияти, белгиси эътиборга олинади: *Еттинчи синф, ўнинчи (ёки қирқинчи) ип, иккинчи қават.* Шунингдек, *биринчи* тартиб сонининг ўрнида *илк, дастлабки, асосий, бош, аввалги, энг яхши* деган сифатларни синоним тарзида қўллаш мумкин. *Қишнинг биринчи (илк) совуғи.*

Тартиб сон гапда асосан сифатловчи вазифасида келади: *Турғуной биринчи товушни эшитганда сесканди, иккинчи, учинчи, тўртинчи товушлар эса уни ваҳимага солди. (А.Қаҳҳор) Катта акам институтга кирганда бешинчими, олтинчими синфда ўқир эдим. (Ў.Ҳошимов)*

Тартиб сон баъзан отлашганда, от шаклларини қабул қилиб, гапда эга, тўлдирувчи, кесим ва қаратувчи вазифасида келади: *Унсин бир дўппини акасининг бошига кийгизиб, иккинчисини Ўрозга тутди. (Ойбек) Шу паллада кеча-кундуз тинмасдан галлани ташиш керак, ахир биз*

*тумада галла режасининг бажаришда биринчимиз-а!
(Ойбек)*

Чиқиш келишигида тартиб сонлар эса гапда кириш сўз вазифасида келади: *Бунда, биринчидан, ҳосил яхши, иккинчидан, қимматли сув жарга оқиб кетмайди, учинчидан, киши кучи ҳам ортиқча сарф бўлмайди. (А.Қодирий)*

Сонлар, одатда, отга боғланиб, сифатловчи вазифасида келади. Сонлар боғланиб келган от тушиб қолганда, отлашади (субстантивлашади). Бундан ташқари, сон мавҳум миқдор тушунчасининг номини ҳам англатади. Соннинг отлашиши билан миқдор тушунчасини ифодалаши бир-биридан фарқ қилади. Сон отлашганда, миқдор орқали гапда тушиб қолган от англатган шахс ва предметни кўрсатади, шу отнинг грамматик шаклларида – кўплик, эгалик ва келишик формаларида келади, гапда улар бажарган синтактик вазифаларни бажаради: *Ун тўққиздан ошмай тур, гузал, Йигит сендан шунини сўрайди. (Ҳ.Олимжон) Бирининг тилида элнинг каломи, Бирининг оғзида юртнинг саломи. (Уйғун)*

Сон мавҳум миқдор тушунчасининг номи бўлиб келса, от каби эгалик, келишик аффиксларини олади, от бажарадиган вазифаларда келади: *Бешни бешга кўпайтирсак, йигирма беш бўлади. Йигирма бешга қолдиқсиз бўлинади. Саккизга олтини қушса, ўн тўрт бўлади каби.*

Соннинг миқдор тушунчасини англатиб келиши айниқса қушиш, айириш, кўпайтириш сингари математик тушунчаларни ифодалашда кўп учрайди: *Ноль бутун юздан бешнинг ўнга кўпайтмаси ноль бутун ўндан бешга тенг бўлади ($0,05 \times 10 = 0,5$)* каби.

Бутун сон ва каср сон

Бутунни ёки унинг қисмини ифодалаши жиҳатидан сонлар иккига ажратилади: а) бутун сон; б) каср сон.

Миқдорни бутунлигича ифодаловчи сонлар бутун сон дейилади: *бир, икки, беш, етти* каби.

Миқдорни бутуннинг қисмига кўра ифодаловчи сонлар каср сон дейилади. Каср сонлар бир бутунга етмаган миқдорни билдиради: *учдан икки, тўртдан бир, юздан саккиз* каби. Каср сонлар тузилиш жиҳатидан қуйидагича: бутуннинг бўлинишини билдирувчи сон чиқиш келишигида,

бўлак, улушни ифодаловчи сон эса шаклан бош келишик шаклида бўлади, синтактик вазифасига қараб бундай сонга эгаллик ва келишик қўшимчаси қўшилади. Бу вақтда миқдорий белгиси аниқланган от ҳам, асосан, қаратқич келишиги шаклида келади: *Ҳовлининг ҳам тўртдан бирини айвон эгаллаган эди.*

Булардан ташқари, каср сонлар *ярим, чорак, нимчорак* каби сўзлар билан ҳам ифодаланади. Бу сўзларнинг ўзи бутуннинг бир қисмини – ярмини, тўртдан бир қисмини ва саккиздан бир қисмини билдиради: *Орадан ярим соат ўтгандан кейин Аҳмадали оёғининг учида юриб чиқиб кетди. (А.Қаҳҳор). Лойиҳа меҳдан, улушимни қўшаман, сувим ҳам муддатидан аввал йўлнинг чорагига келади. (А.Мухтор)*

Бутун сон билан каср сон аралаш ҳолда ҳам ишлатилади. Бу вақтда каср сондан олдин бутун сўзи келтирилади: *тўрт бутун ўндан беш, етти бутун ўндан бир* каби. Булар касрли сон дейилади: *Ўйлаш ҳозир қимматга тушади. Мардонқул ака, ўйлашингизнинг ҳар бир куни ноль бутун юздан олти тоннага тушади. – «Ниманинг юздан олти тоннасига?» – «Олтиннинг». (А.Мухтор)* Касрли сон бутун сондан кейин ярим сўзини келтириш билан ҳам тузилади: *Бу одам устидан тушган аризани Қаландаров бир ярим йилдан бери муҳокама қилгани қўймас экан. (А.Қаҳҳор)*

ОЛМОШ

Гап ичида от, сифат, сон, равиш, баъзан сўз бирикмаси ва гап ўрнида қўллана оладиган, аниқ лугавий маънога эга бўлмаган сўз туркуми олмош деб аталади: 1) от ўрнида: *Карим жуда қувонди, чунки у ўз орзусига эришган эди.* 2) сифат ўрнида: *Кечаги китобингни бериб тур, мен шу китобдан мисоллар олмоқчиман.* 3) сон ўрнида: *Менда иккита қалам бор, сенда нечта бор?* 4) равиш ўрнида: *Мен бутун кетаман, сен қачон кетасан?* 5) сўз бирикмаси ўрнида: *Ёмон сўз бош қозигидир, шундай сўзни гапирмаган маъқул.* 6) гап ўрнида: *Сен меҳнат қилишни ёқтирмайсан, бу эса инсондаги энг ёмон хислатдир.* Олмошлар турланади, гапда кўпинча эга, тўлдирувчи, аниқловчи ва ундалма бўлиб келади: *Ҳамма келди. Бизни табрикланг. Шу китобни беринг. Ҳой сен, бери кел!*

Олмошлар айрим хусусиятларига кўра отларга, баъзи хусусиятларига кўра сифатларга ва айрим белгиларига кўра равишларга яқин туради.

Олмошлар қуйидаги грамматик хусусиятлари билан бошқа сўз туркумларидан фарқ қилади ва ўзи алоҳида мустақил сўз туркумини ташкил этади:

1. От, феъл, сифатларда сўз ясалиш ҳодисаси кучли бўлади, олмошларда эса жуда кучсиздир. Олмошларнинг ўзига хос сўз ясовчи қўшимчалари йўқ - бошқа сўз туркумларидан ясовчи ёрдамида олмошлар ясалмайди. Лекин олмошлардан айрим ясовчи аффикслар ёрдамида бошқа сўз туркумларига хос бўлган сўзлар ясалиши, шунингдек, таркибига олмошлар қўшилган ҳолда қўшма сўзлар ҳосил қилиниши мумкин: *сенсирамоқ, сизламоқ, менсимоқ, шунча, менимча, қачонки, сенбоп, унда-мунда* ва б.

2. Олмошлар отларга хос сўз ўзгарувчиларни қабул қилади.

1) Келишик аффиксларини олади. Бунда олмошлар доим белгили қўлланиши билан бошқа сўз туркумларидан фарқланади. Баъзи олмошларга келишик қўшимчалари қўшилганда, ўзақда айрим фонетик ўзгаришлар содир бўлади: *мен + ни - мени, сен + нинг - сенинг, у + га - унга, шу + да - шунда* каби.

2) Олмошларнинг эгалик аффиксларини олиб қўлланишида айрим хусусиятлар мавжуд: кўрсатиш олмошлари I ва II шахс бирлик ва кўплик, шунингдек, III шахс кўплик эгалик қўшимчаларини бир даражали қабул қилади: *бун-им, шуним-из, унинг-из* каби. Кўрсатиш олмошларининг III шахс бирлик формасида эса эгалик қўшимчаси икки даражали бўлиб келади: *у - униси, шу - шуниси, бу - буниси*, каби. *Қайси, неча* сўроқ олмошлари отлашиб II ва III шахс бирлик I, II, III шахс кўпликда эгалик қўшимчаларини олиб келса ҳам I шахс бирликда (гарчи улар отлашган бўлса ҳам) эгалик қўшимчаларини олмайди. *Қайси* олмошининг ўзаги, аслида *қай* бўлиб, унинг таркибида эгалик аффикси бордай кўринса ҳам (*қай-и-си, қай-у-си*) ҳозирги тилда яна бир эгалик қўшимчаси қўшиб ишлатилади: *қайсиси*.

3) Кўплик қўшичасини қабул қилишда ҳам олмошлар ўзига хос хусусиятга эга. I шахс бирликдаги кишилик

олмоши *-лар* шакл ясовчиси билан бирга қўлланмайди. II шахс бирликдаги кишилик олмоши *-лар* аффикси билан қўлланганда (*сенлар*) кўпинча тингловчига ҳурматсизлик билан менсимай қараш – фамиляр муносабат ифодаланади. I ва II шахс кўпликдаги кишилик олмошлари (*биз, сиз*) га *-лар* қўшилиб келганда эса, сўзловчи ва тингловчининг кўплигини эмас, бир сўзловчи ва бошқалар, бир тингловчи ва бошқаларни ифодалайди. III шахс кишилик олмошининг бирлик шакли битта ўзга (бошқа шахс) ни, кўплик формаси кўп ўзга (бошқа шахслар) ни ифодалайди. От характеридаги сўроқ олмошларига *-лар* аффикси қўшилганда кўплик ва бир шахсга ҳурматни билдиради. Бундай олмошлар жуфтланиб ҳам кўпликни ифодалаши мумкин: *Ким-ким келди? Нима-нима олдинг?* Баъзан такрорланган бундай олмошлардан кейин ҳам *-лар* аффикси қўшилиб кела олади: *Ким-кимлар келди? Нима-нималар олдинг?* *-лар* аффикси айрим сўроқ олмошларига қўшилганда тахмин, чама каби маънолар англашилади: *Соат нечалар бўлди? Ёши нечаларда?*

Қачон сўроқ олмоши *-лар* аффиксини олиб «кўп вақт» деган маънони ҳам ифодалай олади (маънони кучайтиради). *Келганим қачонлар эди.*

3. Олмошларни гапда бажарган вазифасига кўра 4 гуруҳга ажратиш мумкин: а) от характеридаги олмошлар; б) сифат характеридаги олмошлар; в) равиш характеридаги олмошлар; г) сон характеридаги олмошлар.

Олмошнинг синтактик хусусиятларига кўра бошқа сўз туркумларидан ажралиб турадиган асосий фарқларидан яна бири шуки, олмош ҳеч вақт ўзидан олдин аниқловчи олмайди. Масалан: *мен, сен, биз, шу, неча, ким, нима* каби олмошлар биронта аниқловчи билан бирга қўлланмайди. От ўрнида қўлланувчи олмошлар отларга ўхшаш сўз ўзгартирувчиларни қабул қилади ва гапда от бажарган вазифани бажаради – эга, тўлдирувчи, қаратқичли аниқловчи, баъзан кесим бўлиб келади: *Биз шонли йўлни босиб ўтдик. (А.Мухтор) Ҳамма ҳосилотнинг сўзларини диққат билан тингларди-ю, ҳамманинг кўнглида турли-туман фикр кечарди. (Ш.Рашидов).*

Сифат характеридаги олмошлар (*қандай, қайси, бу, шу, шундай...*) сифатлар каби от олдидан келиб, гапда

сифатловчи, аниқловчи ва баъзан кесим, ҳол бўлиб келади. Бундай олмошлар сифатларга ўхшаш отлашиб гапнинг бошқа бўлаклари вазифасида келиши мумкин. У *Назокатнинг қайси даҳа, қайси маҳаллалик эканини, Наманганнинг қайси қишлоғида қандай уруғлари борлигини суриштирди (А.Мухтор); Умидимиз – шу (А.Қаҳҳор).*

Сон характеридаги олмошлар (*неча, нечанчи, қанча*) сонларга ўхшаш миқдорни ифодалаш учун қўлланади ва гапда сифатловчи – аниқловчи ёки кесим бўлиб келади: *Нечанчи уйда турасиз? Ёшнингиз нечада?*

Равиш характеридаги олмошлар (*нега, қалай, қани*) равишга ўхшаш ҳаракат белгисини ифодалайди ва гапда ҳол, кесим вазифасини бажаради: *Нега куласиз? Аҳволлари қалай? Айтганинг қани?* Олмошлар эргашган қўшма гап таркибида нисбий сўз вазифасида келади. Нисбий сўз вазифасида сўроқ ва жавоб тарзида (*ким-у, қанча-шунча, қаерда – шу ерда каби*) ишлатилади: *Ким кўп ишласа, у кўп ҳақ олади; Ерга қанча кўп куч сарф қилсанг, ҳосил шунча мўл бўлади; қаерда уюшқоқлик бўлса, шу ерда унум кўп бўлади (А.Қаҳҳор).* Айрим олмошлар боғловчи сўзлар таркибида келади: *шунинг учун, ундай бўлса, унда, бунинг натижасида* ва б.

1) сўз ясалиш хусусияти йўқ (лекин олмошлар асосида от, феъл, равиш, сифат ясалиши мумкин: *ўзлик, сенсирама, ўзича, менбоп*); 2) жуфтланиб, бошқа сўз туркуми вазифасида келади: *ўша-ўша, шу-шу* (равиш); 3) олмошлар отларга хос сўз ўзгартирувчи қўшимчаларни олиши мумкин: *унга, шуниси*; 4) олмош ҳеч вақт ўзидан олдин аниқловчи олмайди. Олмошларни гапда бажарган вазифасига кўра қуйидаги турларга бўлса бўлади²: 1) **от тоифасидаги олмошлар.** Булар отларнинг сўроқларига жавоб бўлади, отларга ўхшаб сўз ўзгартувчи қўшимчаларни қабул қилади ва гапда от бажарган вазифаларни бажаради. 2) **сифат тоифасидаги олмошлар.** Булар сифатларга ўхшаб сифатловчи-аниқловчи, кесим ва ҳол вазифаларини бажаради, отлашиш хусусиятига эга. 3) **сон тоифасидаги олмошлар.** Булар миқдорни ифодалаш учун қўлланади ва

² Ш.Шоабдурахмонов ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Т.1980-йил, 292-бет.

гапда сифатловчи-аниқловчи, кесим, баъзан ҳол вазифаларини бажаради.

ОЛМОШЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

Кишилик олмошлари

Кишилик (шахс) олмошлари учта шахсни билдирадиган қуйидаги олмошлардир: *мен, сен, у, биз, сиз, улар*. Бу олмошлар қуйидаги лексик-грамматик хусусиятларга эга:

1) кишилик олмошлари отлар каби турланади. У кишилик олмошига жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишиги қўшимчалари қўшилганда, бир *н* орттирилади: *унга, унда, ундан*. Қаратқич, тушум келишиги ва қарашлилиқ шакли қўшимчаси *-ники* қўшилганида эса, *-н* туширилади: *мен + нинг = менинг, сен + ни = сени, сен + ники = сеники*.

2) айрим вақтларда *биз, сиз, улар* олмошлари бирлик маъносида ҳам ишлатилади, бунда *биз* олмоши камтарлик, бажирилган ишда ўзининг ролини оширмаслик каби маъноларни ифодалайди. *Сиз, улар* эса ҳурмат маъносини билдиради, бунда *сиз* олмошига кўпликни ифодалаш учун *-лар* қўшимчаси қўшилади.

3) бу олмошларга эгалик қўшимчалари деярли қўшилмайди.

4) кишилик олмошлари гапда эга (*Мен келдим*), тўлдирувчи (*Сенга айтаман*), қаратқич аниқловчи (*Унинг укаси келибди*), от-кесим (*Менинг дўстим сенсан*) вазифаларини бажаради.

Кўрсатиш олмошлари

Бу олмошлар нарсա-буюмни, кимсани кўрсатиш учун ишлатиладиган олмошлардир: *у, бу, шу, уша, ана, мана, ана у ёки анови, мана бу ёки манави, ушбу* (кўтаринки, тантанали маъно ифодалайди). Кўрсатиш олмошлари олдинги гап, гап ичидаги маълум бир сўз ёки сўз бирикмаси ўрнида қўланади ва уларга ишора қилади ёхуд бирор-бир сўзни аниқлаб келади.

Кўрсатиш олмошлари қуйидаги лексик-грамматик хусусиятларга эга:

1) *у, бу, шу, ўша* кўрсатиш олмошлари узоқ ёки яқин масофадаги нарса ва шахсларга ишора қилиши жиҳатидан фарқланади: *бу, шу, ушбу* олмошлари сўзловчига яқин масофадаги нарса ва шахсларга ишора қилади: *Ёрмат, бу бола жияним бўлади. (О.) У, ўша* олмошлари сўзловчидан узоқ масофадаги нарса ва шахсларга ишора қилади: *Уларнинг иккиси кўчанинг у бошида, иккиси бу бошида сергак турарди. (Т.Малик)*

2) кўрсатиш олмошлари нарса ва шахсларига вақт жиҳатидан ишора қилишига кўра ҳам фарқланади. *Бу, шу, ушбу* олмошлари яқинда тилга олинган объектларга ишора қилса, *у, ўша* олмошлари олдин тилга олинган объектларга ишора қилади: *Чиндан ҳам уни кўрган киши ҳозир ишонгиси келмайди, шу Исмоилов ўша Исмоиловми? (Ў.Усмонов).*

3) кўрсатиш олмошлари нарса ва шахсларига таниш-нотанишлик жиҳатдан ишора қилишига кўра ҳам фарқланади. *Шу, ўша* олмошлари сўзловчи ва тингловчига таниш бўлган объектларга ишора қилади: *Ўша, мен айтган асали одам Насридин Афанди бўлади. (З.Аълам)* *Бу, у* олмошлари сўзловчи ва тингловчига нотаниш бўлган объектларга ишора қилади: *Кейин бу бегона йигитта бошдан-оёқ кўз югуртириб, ҳаваси келиб гапирди. (О.)*

Кишилик олмошлари гапда эга (*Мен келдим*), тўлдирувчи (*Сенга айтаман*), қаратқич аниқловчи (*Унинг укаси келибди*), от-кесим (*Менинг дўстим сенсан*) вазифаларини бажаради.

Сўроқ олмошлари

Сўроқ олмошлари бирор нарса-буюм, белги ёки миқдор ҳақидаги сўроқни билдирган олмошлардир. Сўроқ олмошларининг нимага нисбатан сўроқ билдиришини қуйидаги жадвалдан билса бўлади:

№	Сўроқ тури	Олмошлар
1.	Шахсга сўроқ	<i>Ким?</i>
2.	Нарсага сўроқ	<i>Нима?</i>
3.	Белги-хусусиятга	<i>Қандай? Қанақа? Қайси?</i>

	сўроқ	
4.	Миқдорга сўроқ	<i>Қанча? Неча? Нечта?</i>
5.	Тартибга сўроқ	<i>Нечанчи?</i>
6.	Сабаб-мақсадга сўроқ	<i>Нега? Нимага ?</i>
7.	Ўрин-жойга сўроқ	<i>Қаерда? Қайда? Қаёққа?</i>
8.	Пайтга сўроқ	<i>Қачон?</i>
9.	Мавжудликка сўроқ	<i>Қани?</i>

Ким бирлик ва кўпликда қўлланади, эгалик ва келишик қўшимчаларини олади: Ким сўзлади? Нималарни кўрдинг? Ниманг бор? Нима олмоши белгисиз келишик шаклида келиши мумкин: Нима(ни) олдинг?

Қандай, қанақа, қайси олмошлари белгини аниқлаш учун ишлатилади: қанақа одам, қайси китоб. Қаерда, қайда, қани, қаёққа, қачон, нега олмошлари ўрин, пайт, мавжудлик, сабаб, мақсад кабиларни аниқлаш учун ишлатилади: Қачон келди? Қаерда юрибди? Уканг қани? Қаёққа кетди? Нега келди?

Ўзлик олмоши

Ўзлик олмоши таъкидлаш маъносини ифодаладиган ўз сўзидан иборат. Бу олмош қуйидаги лексик-грамматик хусусиятларга эга:

1. Шахс, нарсани таъкидлаш, ажратиш маъноларига эга: *Бу вазифани ўзим бажардим. Ўз олмоши кишилик олмошларидан кейин келганида таъкидлаш, ажратиш яна ҳам кучаяди: Мен ўзим сизга қўнғироқ қиламан.*

2. Ўз олмоши эгалик қўшимчаларини олса, кишилик олмошларига синоним бўлиши мумкин: *ўзим – мен, ўзинг – сен, ўзи – у.*

3. Бу олмош модал маънони ҳам ифодалаши мумкин: *Нима қиляпсан? Ўзим, шундай...*

4. Кўплик ва 3-шахс эгалик шаклидаги ўзлик олмоши қуйидаги маъноларни ифодалаши мумкин:

а) ўз маъносида кўпликни билдиради: *Болалар ўзлари келишди.*

б) ҳурмат маъносида келади: *Дадам ўзлари биладилар.*

в) киноя, кесатиқ маъноларини ифодалайди: *Узлари ҳам қадам ранжида қилибдилар-да*.

5. Бу олмош гап таркибида кишилиқ олмошига ўхшаган вазифаларни бажаради.

Белгилаш олмошлари

Белгилаш олмошлари предмет ва шахсларнинг йигиндисини билдиради ёки уларни айириб кўрсатади, шунинг учун уларни иккига бўлиш мумкин:

1. Жамловчи белгилаш олмошлари шахс ва нарсаларни жамлаб, йиғиб ифодалайди. Буларга *ҳамма, барча, бари, жами, жамийки, бутун, ялли* сўзлари киради.

Жамловчи белгилаш олмошлари қуйидаги грамматик хусусиятларга эга:

1. Бу олмошлар отга хос қўшимчаларни қабул қилиб, отга хос вазифаларни бажаради: *Ҳаммалари жим. Ҳар кимга айтаверма*. Бу олмошларга эгалик қўшимчаларининг 1-шахс бирлик шакли қўшилмайди. *Ҳамма, барча, бари* олмошлари кўпликни англатади. Белгилаш олмошлари эгалик, келишиқ, кўплик қўшимчалари билан қўлланади:

2) айирувчи белгилаш олмошлари шахс ва нарсаларни ажратиб, яккалаб ифодалайди. Буларга *ҳар* сўзининг ўзи (*Ҳар қовунларки...*) ва *ҳар ким, ҳар нима, ҳар бир, ҳар қайси* каби сўзлар киради ва бу олмошлар тўздан ажратилган шахс, нарса, белгиларни билдиради. *Ҳар* сўзи айрим ёзилади.

Бўлишсизлиқ олмошлари

Шахс, нарса, ҳаракат, белги-хусусият, миқдор, ўрин-жой, пайтга нисбатан инкорни билдирадиган олмошлар бўлишсизлиқ олмошлари деб аталади: *Ҳеч ким келмади*.

Бўлишсизлиқ олмошлари айрим сўроқ олмошларидан ёки *бир, нарса* каби сўзлардан олдин *ҳеч* сўзини келтириш орқали ясалади. *Ҳеч* сўзининг ўзи ҳам якка қўлланганда феъл олдидан келиб бўлишсизлиқ олмоши ҳисобланади.

Бўлишсизлиқ олмошларининг нимага нисбатан инкор ифодалашини қуйидаги жадвалда акс эттириш мумкин:

№	Инкор тури	Олмошлар
1.	Шахсга нисбатан инкор	<i>ҳеч ким</i>
2.	Нарсага нисбатан инкор	<i>ҳеч нима, ҳеч нарсa</i>
3.	Белги-хусусиятга нисбатан инкор	<i>ҳеч қандай, ҳеч қанақа, ҳеч қайси</i>
4.	Миқдорга нисбатан инкор	<i>ҳеч қанча</i>
7.	Ўрин-жойга нисбатан инкор	<i>ҳеч қаерда, ҳеч қайда, ҳеч қасқа</i>
8.	Пайтга нисбатан инкор	<i>ҳеч қачон</i>

Шахсга, нарсa буюмга нисбатан инкорни билдирувчи бўлишсизлик олмошлари от ўрнида алмашиб қўлланганлиги учун келишик, эгалик қўшимчаларини олиб, отга хос синтактик вазифаларни бажариши мумкин: Ҳеч нарсaмизга тегманг!

Ҳеч ким олмоши от вазифасида қўллангани учун ҳам эгалик, шунингдек, келишик қўшимчаларини олиб, гапда отлар каби вазифани бажариб келади: *Менинг ҳеч кимим йўқ.*

Ҳеч нима олмоши нарсaга нисбатан инкорни ифодалайди: *Ҳеч нимани сезмади. Ҳеч нима* олмоши ҳам купинча от туркумига тегишли бўлган эгалик ва келишик қўшимчаларини қабул қилади ва гап таркибида отларга хос бўлган синтактик вазифаларни бажаради: *Атрофда ҳеч нима йўқ эди. У ҳеч нимадан қўрқмайдиган одам.*

Ҳеч қандай олмоши нарсанинг белгисини инкор қилади: *Уни ҳеч қандай гап билан билан кўндириб бўлмади.*

Ҳеч қаер сўзи ўринга нисбатан инкор маъносини билдиради ва гапда турли келишик шаклларида келиб, ўрин равиши ёки отга хос вазифаларни бажаради: *Ҳеч қаерда йўқ эди. Ҳеч қаер ҳам тугилиб ўсган жойга етмайди.*

Ҳеч сўзи **нарсa** сўзи билан бирга келиб предметга нисбатан инкорни билдиради ва гапда отга хос синтактик вазифани бажаради: *Уни ҳеч нарсa қизиқтирмас эди.*

Ҳеч сўзи якка ҳолда қўланганда, кўпинча феъллар олдида келиб, равиш вазифасини бажаради (лекин бутунлай равиш туркумига ўтмайди): У ҳеч қийналмайди.

Бўлишсизлик олмошлари иштирок этган гапларнинг кесими инкор шаклида бўлади: **Ҳеч қачон унутмайди.**

Кимса сўзи ҳам бўлишсизлик олмошлари ўрнида қўлланиши мумкин: **Буни кимса (ҳеч ким) билмаслиги керак.**

Гумон олмошлари

Zalondar S.

Гумон олмошлари нарса, белги ёки воқеа ҳақидаги ноаниқ тасаввурни билдириб келадиган олмош туридир. Улар **алла-** ёрдамида ёки **-дир** қўшимчаси билан ҳосил қилинади: **аллаким, алланима, алланарса (нарсадир эмас), аллақайси, аллақер, аллақасқ, алланечук, аллақанча, алланечанчи, кимдир, нимадир, қачондир, қандайдир, қаердадир, қаергадир, негадир.** Гумон олмошлари сўроқ олмошларига **бир, ҳам** сўзларини қўшиш орқали ясалиши ҳам мумкин: **Уни ким ҳам чақираётган эди-я. Акаси унга бир нима дегандай бўлди.** (Баъзан **бир нима** бирикмаси бўлишсиз олмош ўрнида келиши мумкин: **Буни кўриб бир нима** демайди.) Бу олмошлар бирлик ва кўпликда (**аллакимлар**) келади, келишикларда турланади: (**кимнидир**), эгалик қўшимчасини олади (**аллакимим**). **Биров** сўзи ҳам **кимдир, аллаким** сўзларига синоним бўлгани учун гумон олмоши ҳисобланади. **Биров** сўзи, шунингдек, **ҳар ким, ҳеч ким, битта** деган сўзларга ҳам синоним бўлиши мумкин.

Бошқа туркумларга оид сўзларнинг олмошга кўчиши (прономинализация)

Қуйидаги туркумларга тегишли айрим сўзлар олмошга кўчади: 1) от: **одам, киши, инсон, нарса, иш: Шуларни кўриб ҳайрон қоласан киши. Кеча ёмон бир иш бўлди.** 2) сифат: **баъзи, бошқа, айрим, тубандаги, қуйидаги: Баъзилар бу қондаларга риоя қилишмайди.** 3) сон: **бир. Сизни кабинетда бир одам кутяпти.** Умуман олганда, **бир, ҳар, ҳеч** сўзлари билан келадиган кўпгина сўзлар олмошга кўчиши мумкин: **ҳеч нарса, бир нарса, ҳар ерда.**

Бу ҳодиса тилшунослиқда прономинализация номи билан юритилади.

Эски ўзбек тилида *мен* олмоши ўрнида *хамина* (ҳозир ҳам ишлатилади), *фақир*, *каминаи камтарин*, *қулингиз*, *бадан ожингиз* каби сўзлар ҳам қўлланган.

ФЕЪЛ

Шахс ёки нарсанинг иш-ҳаракати ва ҳолатини ифодаловчи мустақил сўзларга **феъл** дейилади. Демак, феъллар ҳаракат маъносини билдирувчи сўзлардир. Грамматикада ҳаракат тушунчаси жуда кенг бўлиб, у *ухламоқ*, *турмоқ*, *ётмоқ* каби феъл ифодаладиган ҳолатни, *қўрқмоқ*, *чўчимоқ*, *завқланмоқ* каби феъллар билдирган психик ўзгаришларни, *ўсмоқ* *кўкармоқ* *гулламоқ* каби феъллар билдирган биологик процессларни ва шу каби ҳодисаларни ўз ичига олади. Булардан ҳар бирининг ўзига хос хусусий томонлари бўлиши билан бирга, уларнинг ҳаммаси учун умумий бўлган томони ҳам бор, яъни буларнинг ҳаммаси билан боғлиқ ҳолда юз берувчи ҳодисани ифодалашдир. Шунинг учун бу воқеа-ҳодисаларни билдирувчи сўзларнинг ҳаммаси **нима қилмоқ?**__саволига жавоб бўлади.

Феъл қандай ҳаракат ва ҳолатни ифодалашига кўра бир қанча турларга бўлинади:

1. Юмуш феъллари: *меҳнат қилди*, *тер тўқди*, *териб олди*, *ўқиб чиқди*, *пардоз қилди*;

2. Тафаккур феъллари: *кашф қилди*, *ўйлади*, *фикр юритди*;

3. Сезги феъллари: *сезди*, *ҳис қилди*.

4. Руҳий ҳолат феъллари: *кулди*, *хурсанд бўлди*, *хафа бўлди*, *қайғурди*, *изтироб чеқди*;

5. Нутқ феъллари: *гаширди*, *сўзлади*, *баён қилди*, *ҳикоя қилди*;

6. Ишора феъллари: *имо қилди*, *кўзини қисди*, *кўзини сузди*, *лабини бурди*;

7. Жисмоний ҳолат феъллари: *огриди*, *чарчади*, *ҳолсизланди*, *соғайди*, *кучайди*.

8. Табiiй ҳолат феъллари: *эриди*, *музлади*, *ётди*, *ухлади*, *уйғонди*;

9. Куриш феъллари: *қаради, кўради, боқди, термулди*;

10. Табиат ҳодисаларини ифодаловчи феъллар: *гулламоқ, қовжирамоқ, яшнамоқ, қуримоқ, кўкармоқ, ўсмоқ*.

Ўзбек тилидаги феъллар лексик-грамматик хусусиятларига кўра 2 асосий гуруҳга бўлинади.

1. Мустақил феъллар. 2. Ёрдамчи феъллар.

Мустақил феъллар қуйидаги хусусиятга эга: а) ҳаракат билдиради ва гапда унинг бирор бўлаги вазифасида кела олади (асосан кесим);

б) бирор сўзни бошқариб келади; в) мустақил феъллар феълга хос грамматик категорияларга, шунингдек, функционал шаклларга эга ва шу шаклларга хос вазифаларда қўлланади; *келдим* – бош даража, бўлишли, ижро майли, ўтган замон, I шахс, бирлик (грамматик категориялар); *келган* – сифатдош шакли, *келиб* – равишдош; *келиш* – ҳаракат номи (функционал шакллар); г) мустақил феъл объектга муносабатда бўлади. Бу нуқтаи назардан улар 2 турга бўлинади:

а) *ўтимли* (объектли) феъллар; б) *ўтимсиз* (объектсиз) феъллар. Феъл ифодалаган ҳаракат ва ҳолатнинг объектга муносабати ўтимли ва ўтимсизликни юзага келтиради

Ўтимли (объектли) феъллар тушум келишигидаги сўзни бошқариб, бирор предметга ўтган ҳаракатни билдиради. Агар феъл англатган ҳаракат ва ҳолат предметнинг бир қисмига ўтганлиги таъкидланса, ўтимли феъл чиқиш келишигидаги сўзни бошқариб келади: *чойдан ичмоқ, нондан емоқ*.

Ўтимсиз объектсиз феъллар тушум келишигидаги отни бошқариб кела олмайди, одатда бошқа предметга ўтмаган, бажарувчининг ўзида қолган ҳаракатни билдиради: *Қалам билан ёзмоқ, ўрнидан турмоқ, уйга кетмоқ*.

Шундай феъллар ҳам борки, улар контекстда қандай сўзлар билан боғланишига қараб ўтимли ва ўтимсиз бўлиб кела олади. Бундай феълларда ўтимли ва ўтимсизлик гап ичида шу феълнинг ўз ёки кўчма маънода қўлланишига қараб аниқланади. Феълдаги ўтимли ва ўтимсизлик даража категорияси билан узвий боғланган. Даража ясовчи аффикс олган феълларнинг ўтимли ва ўтимсизлигида бир қатор ўзгариш юз беради: а) ўтимли феъл ўтимсиз феълга айланади, ўтимсизлашади (ўзлик ва мажҳул даража

шаклларида): *ювди-ювинди, очди-очилди, кийди – кийилди, таради – таранди.*

б) ўтимли феъдан яна ўтимли феъл ҳосил қилинади (орттирма даража шаклида): *ёзди-ёздирди, ўқиди-ўқитди; кўрди-кўрсатди*; в) ўтимсиз феъл ўтимли феълга айланади (орттирма даража шаклида): *келди-келтирди, кулди-кулдирди; юрди-юргизди.*

Одатда, ўтимли – ўтимсизлик қўшма феълларда етакчи қисмга қараб белгиланади. Етакчи қисм ўтимли феъдан бўлса, бутун қўшма феъл ўтимли, аксинча, етакчи қисм ўтимсиз феъдан бўлса, бутун қўшма феъл ўтимсиз бўлади. *ўқиб чиқди, билиб олди, ёза бошлади* (ўтимли); *қувониб кетди, етиб олди, кулиб қўйди* (ўтимсиз).

Ёрдамчи феъллар мустақил маънога эга эмас. Улар турли грамматик маънолар ифодалаш учун хизмат қилади. Ёрдамчи феъллар асосий хусусиятларига қараб 3 турга бўлинади:

1. Сўз яшаш учун хизмат қилувчи ёки боғлама вазифасини бажарувчи ёрдамчи феъллар: *қилмоқ, этмоқ, айламоқ, бўлмоқ; хабар қилмоқ, хурсанд бўлманг, тасдиқ этмай*

2. Феълларга қўшилиб турли қўшимча маъно ифодаловчи ёрдамчи феъллар. *чиқмоқ, кетмоқ, бермоқ, бошламоқ (ўқиб чиқмоқ, чўчиб кетмоқ, айтиб бермоқ, ёза бошламоқ).*

3. Феъл ва феъл бўлмаган сўзлар билан қўшилиб турли маъно ифодаловчи ва ёрдамчи вазифаларда қўлланувчи ёрдамчи феъллар. Бу феъл линвистик адабиётларда “тулиқсиз феъл” деб аталади. Буларга *эди, экан, эмиш* феъллари киради. *(ўқиган эдим, ўқиган эдинг).*

Феълнинг тусланишли ва тусланишсиз шакллари

Феълларнинг ўзига хос хусусиятларидан яна бири унинг шахс ва сонда ўзгариши-тусланишидир. Аммо ҳамма феъллар ҳам тусланиш хусусиятига эга эмас. Шунга кўра улар 2 гуруҳга бўлинади.

1. Тусланишли феъллар. 2. Тусланишсиз феъллар.

Тусланишли феъллар тусланиш системаси доирасида бўлади, яъни тусланишли феъл майл ёки замон категориясига мансуб шакли ҳисобланади; маълум бир феъл шакли бирор майл ёки замон маъносини ифодаласа,

тусланишли феъл саналади: *ўқи, ишласин* (буйруқ-истак майли), *бормоқчиман* (мақсад майли), *сўраяпти* (ижро майли, ҳозирги замон) каби.

Феълнинг майл ёки замон шаклини ҳосил қилмайдиган шакллари ҳам бор. Улар тусланиш системасида бўлмади ва шунга кўра тусланишсиз феъл (тусланишсиз шакли) дейилади. Булар сифатдош, равишдош ва ҳаракат номи шакллари бўлиб, сифатдош феълнинг сифатга хос вазифага мослашган шакли (*ўқиган бола, оқар сув*), равишдош равишга хос вазифага мослашган шакли (*кулиб гапирди, кулмай гапирди*), ҳаракат номи шакли феълнинг отга хос вазифага мослашган шаклидир (*ўқишни севади, ўқимоқ мақсадим*).

Сифатдош ва равишдош ясовчи қўшимчалар замон шаклининг ясалишида хизмат қилади: *Ўтган йили кўрганман. Ҳаммани хабарлабди* каби. Сифатдош ёки равишдош шахс-сон билан тусланиб, бирор замон шаклини ҳосил қилганда, бу феъл тусланишли феъл ҳисобланади: *чақирилган талабаларнинг ҳаммаси* (*чақирилган* – сифатдош, тусланишсиз шакли) – *талабаларнинг ҳаммаси чақирилган* (*чақирилган* – ижро майли, ўтган замон феъли, тусланишли шакли), *рухсат сўраб кирди* (*сўраб* – равишдош, тусланишсиз шакли) – *рухсат сўрабди* (*сўрабди* – ижро майли, ўтган замон феъли, тусланишли шакли).

Феълнинг категориал ва функционал шакллари

Феъл шакллари феълнинг маълум бир грамматик категориясига хос шакллар системасини ҳосил қилиш хусусиятига эга ёки эга эмаслигига кўра икки турга бўлинади: 1. *Категориал шакллар*. 2. *Функционал (нокатегориал) шакллар*.

Категориал шакллар феълнинг маълум бир грамматик категориясига хос грамматик маъноларни ифодалайди. Масалан: даража, майл, замон ва шахс-сон *категориал шакллари*дир: *ишляяпман, ишляяпсан, ишляяпти; ишлай, ишла, ишласин; ишласам, ишласанг, ишласа*.

Феълнинг бирон-бир грамматик категориясига мансуб бўлмай, турли маънолар ифодалаш ёки бошқа вазифаларни

бажариш учун қўлланувчи шакллари *функционал шакллар* ҳисобланади. Масалан: ҳаракатининг такрорийлиги, кучсизлигини билдирувчи *турткила, кулимсира* каби шакллари, шунингдек, сифатдош, равишдош ва ҳаракат номи шакллари *функционал шакллар*дир.

Феълнинг грамматик категориялари

Феъл туркуми бошқа сўз туркумларига нисбатан бой ва мураккаб грамматик категориялар системасига эга. Ҳозирги ўзбек тилида феълга хос грамматик категориялар қуйидагилар: 1) даража, 2) бўлишли-бўлишсизлик; 3) майл; 4) замон; 5) шахс-сон.

Даража категорияси

Даража категорияси ҳаракатнинг субъект ва объектта бўлган муносабатини кўрсатади. Бу муносабат махсус феъл шакллари орқали ифодаланади. Мас., *талаба китобни ўқиди* – гапнинг эгаси ҳаракатни бевосита бажарувчисидир; *ўқитувчи китобни ўқитди* – китоб ўқишни бевосита бажарувчи бошқа бир шахс (*ўқитувчи китобни Акмалга ўқитди*); *китоб ўқилди* – ҳаракатнинг бажарувчиси ноаниқ ва б. Демак, феълнинг даража шаклининг ўзгариши билан ҳаракатнинг субъекти ёки объектида ҳам ўзгариш бўлади. Ҳозирги ўзбек тилида феълнинг беш хил даража шакли бор: *бош даража, ўзлик даража, орттирма даража, биргалик даража, мажҳул даража*.

Бош даража

Феълнинг бош даража шакли ҳаракатнинг эга билан ифодаланган шахс ёки нарса томонидан бажарилишини билдиради: *кўрди, сўради, айтди, қайтди* каби. Бу шаклнинг махсус кўрсаткичи йўқ. Унинг бош даража деб аталиши бошқа даража шакллариغا нисбатандир. Бу даражадаги феъл (*ўтимли*) ёки (*ўтимсиз*) бўлиши мумкин: *олди* ((*ўтимли*), *қолди* ((*ўтимсиз*)).

Ўзлик даража

Ўзлик даража шакли асосан – (и) н, баъзан – (и) л аффикси ёрдамида утимли феъллардан ясалади: *ташланмоқ, мақтанмоқ, қўшилмоқ* каби. – (и) ш аффикси ёрдамида бир-иккита феълдангина ўзлик даража шаклида ясалади: *жойла-жойлаш, кер – кериш* каби: *Ўзидан нарироқда тупроққа қоришган навкарларга томон эмаклади. (О). Яйра, қичқир, ухла, бор* каби утимсиз феъллардан ўзлик даража шакли ясалмайди.

Ўзлик даража шаклининг асосий хусусияти (ўтимли) феълни (ўтимсиз) феълга айлантиради.

Ўзлик даража ҳаракат объекти бўлмаслиги сабабли, баъзида шу ҳаракат объектини ифодаламаслик учун махсус ўзлик даража шакли қўлланади: *У худди олдида ҳеч ким йўқдай, уйнинг бурчагига қараб уйлана*р эди. (А.Қаҳҳор). «Булбули гўё» юрган йўлида вайсаб, қарганиб юрадиган, .. кучи етса уриб, етмаса йиғлайдиган бўлиб қолди. (А.Қаҳҳор) *Дадам чурқ этмади. Амаким сўкина-сўкина чиқиб кетди.*

Ўзлик даража шаклининг ўтимли феъллардан ясалишининг ўзи ҳам бу шаклнинг айтиб ўтилган хусусияти билан боғлиқ. Айрим ўтимсиз феъллар ўзлик даража шаклида қўлланади: *шош-ил-моқ, тарқа-л-моқ, юмала-н-моқ* каби. Лекин булардаги – (и) н, – (и) л қўшимчалари ўзлик даражага хос маънони ифодаламайди, шунинг учун уларни қўлаамаса ҳам бўлади. Қуйидаги икки мисолни қиёсланг: *Камшир бурнини торта-торта, енгини кўзидан олиб, ўғлидан ўпкаланди. (Ж.Абдуллахонов.) Гапнинг давомини кутгандай бир неча қадам индамай борди-да, ... бошини чайқаб қўйиб, ўпкалаган овозда сўради. (П.Турсун)*

Ўзлик даража шакли объектли феъллардан ҳосил қилинса-да, лекин орттирма даража орқали ҳосил қилинган ўтимли феъллардан ясалмайди. Чунки орттирма даража шаклида ўтимсиз феълни ўтимли феълга, ўзлик даража шаклида эса ўтимли феълни ўтимсиз феълга айлантиради. Бу ҳол орттирма даража шаклидан ўзлик даража ясалишига имкон бермайди.

Баъзи феълларда бош ва ўзлик даража шакллариининг маъноси бир хилдек кўринади: *Элмурод бир оз уйланиб туриб охири сўрашга жазм қилди. (П.Турсун)* Бу мисолдаги

уйланиб ва *уйлаб* шакллари алмаштириб қўланса ҳам, гап мазмунига путур етмайди. Лекин *уйланмоқ* шакли қўланганда, гап грамматик объектсиз шаклланади. *Уйламоқ* шакли қўланганда эса гапда грамматик объектни кўрсатувчи сўз иштирок этмаса-да, аслида бор бўлади. Шунинг учун уни сўроқ орқали тиклаш мумкин.

Ўзлик даража шаклидаги феълнинг тушум келишигидаги сўз билан қўланиш ҳоллари учрайди. Бунда икки хил ҳолат кузатилади:

1) бундай феъл билан грамматик алоқага киришган сўз тушум келишиги шаклида нотўғри қўланган бўлади: *Она кўзларини очгач, бир оз жон кирган эди. У қуруқшаган лабларини яланди. (П.Турсун); Тўлқин гоҳ-гоҳ қирғоққа сапчийди, ости яланиб, илдизи очилиб қолган драхтларни кўпориб юлиб-юлқиб кетади. (Ҳ.Нуъмон ва А.Шораҳмедов).*

2) бошқарилган сўз тушум келишига шаклида тўғри қўланган бўлади, лекин ўзлик даража шаклида бошқача, янги маъно касб этган бўлади. Масалан: *чопонини ёпинмоқ* бирикмасидаги *ёпинмоқ* феълни тўла маънода *ёпмоқ* феълнинг ўзлик даража шаклида деб бўлмайди. Чунки бошига чопон ташлаб ўзини пана қилмоқ маъносида «бошига чопон ёпинмоқ» бирикмаси қўланмайди. Демак, бу ўринда *ёпинмоқ* феълнинг *ёпмоқ* феълдан фарқи янги маънода қўланган ва шу маънода қўланганда, тушум келишигидаги сўзни бошқаради.

Орттирма даража

Феълнинг орттирма даража шакли қуйидаги аффикслар ёрдамида ясалади:

- *дир (-тир)*: *ёздир, кулдир, келтир, чопгир.*
- *газ (-гиз, -газ, -ғиз, -каз, -киз, -қаз, -қиз)*: *кўргаз, киргиз, тургиз, юргаз, кетказ, кеткиз, ўтқаз, тутқиз.*
- *т*: *ўқит, чуқит, қурит, ишлат, сўрат.*
- *из*: *оқиз, томиз, эмиз.*
- *ир*: *ботир, учир, пишир, қочир, очир.*
- *ар*: *чиқар, қайтар.*
- *сат*: аффикси фақат *кўр* феълдан орттирма даража шаклини ясайди; *кўрсат.*

Орттирма даража шакли объектли феъллардан ҳам, объектсиз феъллардан ҳам ясалади: *ухла – ухлат, ўқи – ўқит* каби.

Орттирма даража шакли объектсиз феъллардан ясалганда, объектли феъл юзага келади: *кўкар – кўкартир, уч-учир, қичқир-қачқиртир, юр-юргиз, қури-қурит, ют-ютқиз. Масалан: Жаҳлни кечиктирган ютар, ишни кечиктирган ютқизар. (Мақол). Тўкилган шоналарни тўлғизиб олмасак ютқизиб қўямиз. (И.Раҳимов).*

Орттирма даража шаклида феълдан англашилган ҳаракатни бажарувчи ва бажартирувчи шахс борлиги сезилиб туради.

Орттирма даража шаклида ҳам ҳаракат бажарувчиси эга ёки жўналиш келишигидан бошқа келишикдаги сўз орқали ифодаланган шахснинг ўзи бўлади. Бир мисол: *Тоғдаги чўпонларга озиқ-овқатни рўйхат билан жўнаттирди.* Бу гапдаги *жўнаттирмоқ* феъли англаган ҳаракатнинг аниқ бажарувчиси жўнатиш ҳаракатини бажарган шахс эмас, балки жўнаттириш ҳаракатини бажарган шахснинг ўзи. Қуйидаги мисолларда ҳам худди шундай: *У бармоқларини қимирлатиб кўрсатди, – доктор опамга кўп раҳмат. (А.Убайдуллаев) Қариндошлирингизни ишлатиб, ўзингиз мўйловни бураб ётган экансиз-да. (А.Қаҳҳор) Бир кампир Элмуродга углининг дўпписи билан кўйлак ва камзулини кийгизди... (П.Турсун).*

Айрим феълларда орттирма даража ясовчи қўшимча аниқ кўриниб турса-да, лекин ҳозирги ўзбек тили нуқтаи назаридан уларни морфемаларга ажратиб бўлмайди: *тузатмоқ, суриштирмоқ, узатмоқ, солиштирмоқ, яратмоқ* каби. Ҳатто, айрим феълларда орттирма даража кўрсаткичини бошқа даража кўрсаткичи билан алмаштириш мумкин: *уйғот-уйғон, юпат – юпан* каби. Лекин бу феъллар ҳам ҳозирги тил нуқтаи назаридан морфемаларга бўлинмайди. Масалан: *[Шарофат хола] Ҳозир ҳам шу фикр билан юпиниб ўз ишлари билан овора бўлди. (А.Мухтор). «Муз тоғ»лардан чиқарди Бир алла сози – Ёш гўдакни юпатган Она овози. (Ҳ.Олимжон).*

Феълнинг ўзлик даража шакли ҳам, орттирма даража шакли ҳам ҳаракатнинг объект нуқтаи назаридан характеристикасини кўрсатади. Фарқ шундаки, ўзлик

даража шакли объектли феълни объектсиз феълга, орттирма даража шакли эса объектсиз феълни объектли феълга айлантиради. Агар феъл объектли бўлса, орттирма даража шакли қўшилиши билан яна бир (бошқа) объект юзага келади.

Биргалик даража

Феълнинг биргалик даражаси икки ва ундан ортиқ субъект томонидан биргаликда бажариладиган ҳаракатни билдиради. Биргалик даража ўтимли ва ўтимсиз феъл асосига – (и)ш аффиксини қўшиш билан ҳосил қилинади: *ёз-иш-ди, бор-иш-ди, ўқ-ш-ди, ишла-ш-ди, ку-лиш-ди* каби. Масалан: *Болалардан кичикроқлари чопқлашиб, Саодатдан ўзиб кетишди. (С.Зуннунова). Улар бир-бирлариги ёхуд халойиққа қарашдан қўрққандай индамасдан келишарди. Одамлар катта-кичик гуруҳларга бўлиниб, ҳар ёққа тарқалиб кетишди. (Ойбек).*

Феъл ясовчи –лаш қўшимчаси ҳам биргалик маъносини ифодаладиган феъл ҳосил қилади: *ёрдамлашди, гаплашди, хайрлашди* каби. Масалан: *Иккинчи қайиқ ҳам соҳилга етиб келиб, Саидусмон шериклари билан биргаликда олдинга кетишди. (Назармат).*

Биргалик даражасидаги феъллар қуйидаги маъноларни ифодалайди:

1. **Биргалик-қўшлик маъносини ифодалайди.** Бундай феъллар бир қанча бажарувчи шахсларнинг ҳаракатини англатади. Бунда ҳар бир шахс ҳаракатнинг субъекти бўлади-ю, объекти бўла олмайди: *Қоратой билан Ўроз йигитни авайлаб кўтариб, ушланиб қолмаслик учун жўрттага чуғурлашиб, сув билан бирга пастта қараб боришди. (Ойбек).*

2. **Биргалик-ўзлик маъносини ифодалайди.** Бундай феълларда бир неча шахснинг ҳаракати англашилиб, ҳар бир шахс ҳаракатининг субъекти бўлиш билан бирга, бири иккинчисига нисбатан шу ҳаракатнинг объекти ҳам бўлиб келади, яъни ҳаракатнинг ҳам субъекти, ҳам объекти бўлган икки ва ундан ортиқ шахснинг ҳаракатини ифодалайди: *Азиза ва Комила чуқур самимият ва дўстлик ҳисси билан кўришишди, сўрашишди.*

3. Кўмаклашиш маъносини ифодалайди. Ҳаракат асосан бир субъект томонидан бажарилиб, бошқа субъект унга ёрдамчи сифатида қатнашади. Бу вақтда кўпинча асосий субъектни англатувчи сўз тўлдирувчи вазифасида, кўмаклашувчи субъектни англатувчи сўз эса эга вазифасида келади: *Уста томнинг тупроғини кўчиришга тушаркан, Ўктам кетмон билан устага боқишди. (Ҳ.Назир) Араваларда, отларда, пиёда кетиб бораётган ёшу яланг, қарию қартанглар суюнчлари ичларига сиғмай, ялла айтишади, кулишади. (М.Исмоилий).*

Биргалик нисбатдаги феълларнинг яна қуйидаги хусусиятлари бор:

Маъно тараққиёти натижасида баъзи феъллар айрим даража шаклларида мустақил феълга айланиши мумкин. *Келишмоқ, киришмоқ* каби феъллар икки хил баҳоланади: биргалик даражада келганда, ўзаро биргаликдаги ҳаракатни билдиради: мустақил феълга тенг бўлганида эса *шартлашмоқ, бир фикрга келмоқ, ҳаракатни бажара бошламоқ* каби янги лексик маъноларни англатади: *Уйма-уй юриб қилинган мажлисда кампирлар звеноси тўрта қути тутишга келишди. (А.Қаҳҳор)*

Биргалик даража ясовчи – (и) ш аффикси баъзан феъл асосига икки марта қўшилиб келиши мумкин: *кўришишди, ўпишишди, қучоқлашишди, хайрлашишди.* Масалан: *Ога-ини ўзбекчасига бир-бирларининг орқаларини силаб индамасдан узоқ қучоқлашишди. (Ойбек).*

Феълнинг аналитик шаклида биргалик даража аффикси кўпинча кўмакчи қисмга, баъзан етакчи қисмга қўшилиб келади: *ўқиб чиқишди, бориб келишди, кўришиб чиқди, сўраб билишди.*

Икки феълдан таркиб топган қўшма феълларда эса кейинги қисмга қўшилади: *олиб келишди, кўриб қолишди, кулиб қўйишди, ўқиб чиқишди, ёзиб олишди* каби.

Мажҳул даража

Мажҳул даража шаклида ҳаракатнинг субъектига эмас, балки ҳаракатнинг ўзига ва унинг объектига кўпроқ эътибор берилади. Бунда ҳаракат объекти (актив конструкциядаги воситасиз тўлдирувчи) бош келишик шаклида келиб, гапда

эга вазифасини бажаради. Ҳаракат субъекти (фаол конструкциядаги эга) эса воситали тўлдирувчи вазифасида келади (бундай тўлдирувчи кўпинча қўлланмайди). Гапда эга вазифасида келган сўз ҳаракатни бажармайди, балки тўлдирувчи вазифасидаги субъектнинг ҳаракатини ўзига қабул қилади. *Хат ўқувчи томонидан ёзилди* гапда ҳаракатни *хат эмас, балки ўқувчи бажарган*, лекин гапда *ўқувчи* эга эмас, балки тўлдирувчи; *хат* эса эга вазифасида келган. Актив ва пассив конструкция кўпинча *китоб ўқидим* – *китоб ўқилди* тарзида тузилади. Чунки кесими мажҳул нисбатдаги феъл билан ифодаланган гапда асосий диққат субъектга эмас, балки объектга қаратилган бўлади: *Бинонинг кенг ва оғир эшиги очилди. (А.Қаҳҳор) Саҳнада ҳеч ким йўқ, фақат айвон яқинидаги ўчоққа ўт қаланган. (М.Исмоилий).*

Мажҳул даража утимли феъл асосига – *(и)л*, баъзан – *(и)н* қўшимча аффиксини қўшиш билан ҳосил қилинади. Бунда утимли феъл ўтимсизлашади: *жамлади- жамланди, йигди- йигилди* каби. *Юз-қўл шошиб-пишиб ювилади-да, худди дошқозондаги ош у боргунича тутаб қоладигандай йўлга тушилади. (Т.Малик.)* Баъзан ўтимсиз феъллардан ҳам мажҳул нисбат шакли ясалади: *борилди, юрилди, утирилди, турилсин* каби. *Иброҳимовнинг қисқа муқаддимасидан кейин байрамга бағишланган мажлис очилди.*

Мажҳул нисбат шаклида ҳаракатнинг субъекти номаълум бўлади. Шунинг учун баъзан ҳар учала шахс ҳам субъект ўрнида кела олади: *китоб ўқилди* [мен (инг) томонимдан, сен(инг) томонингдан, у(нинг) томонидан бола томонидан]. Бунда ҳаракатнинг субъекти шахс бўлади.

Мажҳул нисбатдаги феъл буйруқ-истак майлининг учинчи шахс шаклида келса, расмий иш услубида, шунингдек, иккинчи шахс ўрнида кенг ишлатилади: *Юклар ташлансин, фақат қуруллар олиниб, катта шаҳарга қараб пиёда йўл олинсин! Ҳамма ёқдан баравар: «Жавоб берилсин!»* – деган товушлар эшитилди. *(А.Қаҳҳор)).*

Феълларнинг аналитик шаклида мажҳул нисбат аффикси кўпинча ёрдамчи феълга қўшилади: *ўқиб чиқилди, олиб борилди, очиб ташланди* каби.

Ўзлик ва мажҳул нисбатдаги феъллар бир хил аффикс – *(и)л*, *(-и)н* билан ясалади. Феълнинг ўзлик нисбатида ёки мажҳул нисбатда экани кўпинча аниқ бўлади. Булардан

ташқари, қатор феълларнинг ўзлик ё мажҳул нисбатда эканлиги контекстда аниқланади. Масалан: а) *ўзлик: Навоий сеҳрли садоларга беихтиёр берилди. (Ойбек). Талабалар кечани кундузга улаб йиллик имтиҳонга тайёрланмоқда.*

б) *мажҳул: Маъруза учун Зиёдахонга сўз берилди. (А.Қ.) Тажриба учун зарур бўлган барча асбоб-ускуналар тайёрланди.*

Ўтимли ва ўтимсиз феъллар

Феъл англатган ҳаракат ва ҳолатнинг объекта муносабати турлича. Бир хил феъллар ҳаракатнинг бирор нарсага ўтганлигини билдиради; предмет – объект эса тушум келишигидаги от билан ифодаланади: *Газетани ўқидим, Китобни олдинг* каби. Баъзи феъллар эса ҳаракатнинг предмет – объекта ўтмаганлигини билдиради, улар тушум келишигидаги сўзни бошқариб келмайди: *У келди, Бола ухлади, Аҳмад завқланиб кулди* каби. Феъллар ҳаракат ва ҳолатнинг предмет – объекта муносабатига қараб икки турга бўлинади: 1) ўтимли феъллар; 2) ўтимсиз феъллар (булар *объектли феъллар, объектсиз феъллар* деб ҳам юртилади).

1. **Ўтимли феъл** тушум келишигидаги сўзни бошқариб келади, бирор предметга ўтган ҳаракатни, предметга қаратилган ва унда бирор ўзгариш юзага келтирадиган ҳаракат ва ҳолатни билдиради: *У кийиниб ҳовлига чиқиши билан тоғ томдан эсаётган тонг шабадаси, юзини, сочларини силаб, киприкларини ялади. (И.Раҳим).*

Феъл англатган ҳаракат ва ҳолат нарсанинг бир қисмига ўтганлиги тасдиқланса, ўтимли феъл чиқиш келишигидаги отни бошқариб келади: *нонни (нондан) енг, узумни (узумдан) олинг. Меҳмонлар мева-чевадан тотиниб, қизгин суҳбатга берилиб кетди. (Ойбек).*

2. **Ўтимсиз феъллар** тушум келишидаги сўзни бошқариб кела олмайди, одатда, бошқа нарсага ўтмаган, бажарувчининг ўзида қолган ҳаракатни билдиради: *Собир ҳаяжонланиб ўрнидан турди. (Ойбек.) Унинг гулгун сиймосидан узоқ вақтгача нур аримади.*

Шундай феъллар ҳам борки, улар контекстда қандай сўзлар билан боғланиб келишига қараб ўтимли ҳам, ўтимсиз

ҳам бўлиб кела олади. Бу феълларда ўтимли-ўтимсизлик гап ичида шу феълнинг ўз ёки кўчма маънода қўлланишига қараб аниқланади:

а) **ў т и м л и**: *Шоир ёзган шеърни баралла ўқир.* (Р.Бобожон.) *Бу китобни қара. Уқувчи масалани ишлади.*

б) **ў т и м с и з**: *Улар бир-бирларига меҳрибонлик билан қарадилар.* (М.Исмоилий) *Кўнглингни қистаса олов-иштиёқ. Келиб Мирзачўлнинг жамолига боқ* (Ғ.Ғулом) *Карима университетда ўқийди.*

Феъдаги ўтимли-ўтимсизлик даража категорияси билан узвий боғланган. Чунки даража ясовчи аффиксни олган феълнинг ўтимли-ўтимсизлигида қуйидагича ўзгаришлар юз беради:

а) ўтимли феъл ўтимсиз феълга айланади, ўтимсизлашади (ўзлик ва мажҳул нисбат шаклларида): *ювди – ювинди, ёзди – ёзилди, кийди – кийинди, очди – очилди, ўқиди – ўқилди* каби;

б) ўтимсиз феъл ўтимли феълга айланади, ўтимлилашади (орттирма нисбат шаклида): *келди-келтирди, кулди-кулдирай, юрди-юрғизди, семирди-семиртирди, ухлади – ухлатди* каби.

Ўтимли-ўтимсизлик аналитик шаклларда етакчи қисмга қараб белгиланади; *ўқиб чиқди, билиб олди, ёза бошлади, кўриб қўйди – ўтимли; кулиб қўйди, қувониб кетди, семира бошлади, етиб олди – ўтимсиз.*

Бўлишли ва бўлишсизлик категорияси

Феъллар бўлишли ва бўлишсиз шаклда бўлади. Бўлишли шакл ҳаракатнинг бажарилиши ҳақида тасдиқни ифодаласа, бўлишсиз шакл эса ҳаракатнинг бажарилиши ҳақида инкорни билдиради: *ёзаман – ёзмайман, бораман-бормамайман, ўқидим-ўқимадим* каби.

Феълнинг бўлишли шакли махсус аффиксга эга эмас. Бўлишсиз шакл эса қуйидаги махсус грамматик воситалар орқали ҳосил қилинади.

1. Феъл асосга *-ма* қўшимчасини қўшиш билан: *ўқимади, бормади, ёзмади, келмади.* *-ма* аффикси билан ясалган бўлишсиз шаклда ҳаракатнинг бажарилмаслиги, бажарилмаётганлиги ифодаланади.

-*ма* қўшимчаси икки феълдан ясалган аналитик шаклларга қуйидагича қўшилади: а) асосий қисмга - мустақил феълга қўшилади: *ёзмай қўйди, ухламай чиқди, танимай қолди*; б) ёрдамчи феълга қўшилади: *ўқиб чиқмади, ёзиб олмади*; в) аналитик шаклнинг ҳар икки қисмига қўшилади: *бормаи қолмади, айтмай қўймади*.

2. *Эмас* ёрдамчиси билан. Бу ёрдамчи, асосан, *-ган* аффиксли сифатдош ва *-моқчи* аффиксли келаси замон феълнинг бўлишсиз шаклини ясайди: *ўқиган эмас, айтган эмас, ўқимокчи эмас, ёзмоқчи эмас*.

3. *Йўқ* ёрдамчиси билан. Бу ёрдамчи асосан *-ган, -ётган* аффиксли сифатдошга қўшилиб, бўлишсизлик шакли ҳосил қилади: *ўқигани йўқ, айтганим йўқ, ёзаётгани йўқ, олаётгани йўқ*.

4. *На, ... на* инкор юкламаси. Бу феъл бўлишли феъл билан ишлатилса, бўлишсизлик маъноси ифодаланади: *на ўқиди, на ёзди. На ўзи фойдаланади, на бировга беради. На, ... на* юкламаси инкор гаплар таркибида келса, бўлишсизлик маъносини янада кучайтиради: *На зулмат, на бурон, на офат, на ўт, Тусолмас ҳақиқат, хурлик йўлини (Уйғун)*.

МАЙЛ КАТЕГОРИЯСИ

Ҳаракатнинг воқеликка муносабатини кўрсатувчи грамматик категория *майл категорияси* дейилади. Майл категорияси замон ва шахс-сон категорияси билан узвий боғлиқ бўлиб, ҳаммаси биргаликда феълнинг тусланиш тизимини ташкил қилади. Шунга кўра майл категорияси ҳаракатнинг воқеликка муносабатинигина эмас, балки бажарувчи билан ҳаракат орасидаги алоқанинг воқеликка муносабатини ҳам ифодалайди. Масалан, *кел, ўқи, ишла* ёки *келса, ўқиса, ишласа* каби шаклларда ҳали бажарилмаган ҳаракат, унинг бажарилиши ҳақида буйруқ, шарт маънолари ифодаланса, *келди, ўқиган, ишлаётир, келаман, ўқиган эдинг, ишлаётган эди* каби шаклларда реал равишда бажарилган ёки бажарилаётган ва бажариладиган ҳаракат ҳақида хабар берилади. Демак, майл категориясида буйруқ, истак, маслаҳат, шарт, ижро этилиш ҳақида хабар каби турлича

маънолар ифодаланади. Шунга кўра майл категорияси англатган маънолар модал маънолар ҳисобланади.

Ўзбек тилида феълнинг майл шакллари қуйидаги кўринишларга эга бўлиб, булар маъно ва морфологик ифодаланиши жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади. Шунга кўра ҳозирги ўзбек тилида майл категорияси қуйидаги турларга бўлинади: 1) *буйруқ-истак майли*; 2) *шарт майли*; 3) *мақсад майли*; 4) *ижро майли*.

Буйруқ-истак майли

Феълнинг буйруқ-истак майли сўзловчининг ҳаракатни бажаришга буюришини, қистадини, ундадини англатади ва ҳар бир маъно оттенкаси ўзига хос оҳанг билан характерланади. Масалан: *Қаңдингизни уринг. Яшанг. Кулинг. Давримизнинг шод наслари. (У.) Боргил тезроқ, халоскор дўстим. Кун чиқишдан кун ботишга бор, Қардошларни зулматдан қутқор. (Ҳ. Олимжон).*

Буйруқ-истак майлидаги феълнинг тусланиши шундай:

Бирлик	Кўплик
I ш. кел-ай(ин), ишла-й(ин)	кел-айлик, ишла-йлик
II ш. кел(гин), ишла(гин)	кел-инг, ишла-нг(из)
III ш. кел-син, ишла-син	кел-син(лар), ишла-син(лар)

Сўзловчининг ҳаракатни бажаришга ундаши бевосита иккинчи шахс қаратилган бўлади. Шунинг учун буйруқ-истак майлининг асосий шакли иккинчи шахс (бирлик ва кўплик) ҳисобланади: *Насибахон, боринг, қозонга қараб туринг (А.Қаҳҳор) Муҳит узра қанотингни ёз, Оқ қушларнинг ўлкасида юр. (Ҳ. Олимжон).*

I. Буйруқ – истик майлининг иккинчи шахс бирлиги уч шаклга эга:

1. Қатъий буйруқ, қисташ англашиладиган асосий шакл. Бунинг аффикси йўқ: *Илтимосим шуки, ерга эҳтиёт бўлинглар. Олтин еримизни кўз қорачигидай сақланглар. Ҳашарга айт; болам зинҳор қолдирма. (А.Мухтор).* Бу шаклда баъзан илтимос, сўраш, маслаҳат маънолари ҳам ифодаланади: *«Қани», юр, – деб шипшиди Давлатбеков*

Авазга, - нутқингни сал пишитиб ол. (П.Қодиров) Туманга тушманг деди... Сен тушунтир. (Уйғун).

2. Феъл асосига -гин (-гил) қўшимчасини қўшиш билан ҳосил қилинади. Бу шакл буйруқ маъносини сўраш, илтимос, маслаҳат тарзида ифодалайди. Масалан, *Уфқларда сайр этгин мудом, Қуёш келиб сувга чўкканда. (Ҳ.Олимжон) Мени кутгил ва мен қайтарман. Фақат кутгил жуда интизор.*

3. Феъл асосига -(и)нг қўшимчасини қўшиш билан ҳосил қилинади. Бунда бир шахсга нисбатан ҳурмат, баъзан иккинчи шахснинг кўпчилиги маъноси ифодаланади: *Олдинни кўзлайверинг. Ўктамжон, электрлаштиринг, телефонлаштиринг... (Ойбек) Йигитлар, меҳмонларни ўлка бўйлаб кездиринг. Боримизни кўрсатинг ипидан игнасиғача... Халқлар биродарлигин нуқта-нуқта сездириг. (Ғ.Ғулом).*

II. Иккинчи шахснинг кўшлик шакли асосан икки йўл билан ҳосил қилинади:

1. Феъл асосига -(и)нглар қўшимчасини қўшиш билан: *Қани, ўғилларим, бир оз дам олинглар. (Р.Файзи) Анор қичқирди: «Ҳой қизлар, келинглар, этакларингни тутинглар». (Ойбек)*

2. Феъл асосига - (и)нгиз қўшимчасини қўшиш билан: *Дўстлар, ишонч билан кутингиз бизни... Ҳеч қачон бизлардан умид узмангиз. (Уйғун).*

Буйруқ-истак майлининг учинчи шахс шаклида буюриш, илтимос, ундаш маънолари восита билан билдирилади, яъни тўғридан-тўғри учинчи шахсга қаратилмасдан, иккинчи шахс орқали суҳбатта қатнашмаган шахс ва нарсаларга қаратилади, Масалан: *Уйига жавоб бериш керак, ун беш-йигирма кунга бориб келсин. (А.Мухтор). Даста-даста гуллар келтирсин, Шўх ва қувноқ дўстларга буюр. (Ҳ.Олимжон).*

Буйруқ-истак майлининг учинчи шахс бирлиги феъл ўзагига -син қўшимчасини қўшиш билан, кўплиги эса бирлик шаклига -лар қўшимчасини қўшиш билан ҳосил қилинади: *келсин-келсинлар, ишласин-ишласинлар, ёзсин-ёзсинлар* каби. Масалан: *«Чақирайлик, кирсин», - деди Зайнаб. (Ойбек) ... Сиз айтиг, мажлисга солмасинлар, майли, меҳнатимдан қирқсинлар. (А.Қаҳҳор).*

III шахс шакли деб ёрдамчиси билан бирикиб, ҳаракатнинг бажарилиш мақсадини билдиради: *Сирдарё сувларининг қатраларидан Ташналар қонсин деб каналлар*

очдик. (Ғ.Ғулом) Ақл бердим, ёв босганда, Енгишга йўл топсин деб, От ҳам боқдим, маврид келса, Жангга миниб чопсин деб. (Ҳ.Олимжон) Учунчи шахс тантанали чақириқ, қатъий буйруқ каби маъноларни ҳам англатади: *Тушлардан ўқ узиб, салют берилсин!* («Газетадан»).

Сўзловчи тўғридан – тўғри ўзига буйруқ бера олмайди. Шунинг учун буйруқ-истак майлининг биринчи шахсида истак, ҳаракатни бажаришга хоҳиш, аҳд маънолари ёки сўзловчининг ўзи ҳам қатнашган ҳолда ҳаракатни биргаликда бажаришга ундаш кабилар ифодаланади. Буйруқ-истак майлининг биринчи шахс бирлиги феъл асосига –*й(-ай)* қўшимчасини қўшиш билан ҳосил қилинади: *ўқий, ёзай, ишлай* каби. Таъкидлаш, маънони кучайтириш учун –*ин* қўшилади ва кенгайган шакли ҳосил бўлади: *ўқи-йин, ишла-йин, бора-йин* каби. Масалан: *Чевар қиз деб мақтайин қат-қат.* (Уйғун) *Мен шифолар берай сафдошларимга.* (А.Мухтор) *Қулоқ сол, чироқ ота-боболиқдан қолган бир илм бор, айтай.* (С.Анорбоев).

Биринчи шахснинг кўплиги эса шу шахснинг бирлик шаклига –*лик* қўшимчасини қўшиш билан ҳосил бўлади: *ўқийлик, ишлайлик, ёзайлик, борайлик* каби. Кўплик шаклда сўзловчи ҳам қатнашган бир қанча шахслар томонидан ҳаракатни бажаришга ундаш, шу билан бирга, биринчи шахснинг истаги, хоҳиши кабилар ҳам билдирилади: *Ўртоқжонлар, қани тезлатайлик, шу бутундан қолмасин.* (Р.Файзи) ... *Ҳали далада бошланган гапни давом эттирайлик.* (Ойбек) *Мустамлакачи золимларга қарши яна халқни кутарайлик. Қудратнинг ишини охирига етказайлик!*

Шарт майли

Феълнинг шарт майли бошқа бирор ҳаракат, воқеа-ҳодисанинг бажарилиши учун шарт, восита бўладиган, исталган, фараз, мўлжал қилинган ҳаракатни билдиради. Шарт майли шакли феъл ўзагига –*са* майл ясовчисини қўшиш ва туслаш билан ҳосил қилинади:

Бирлик
I ш. *кел-са-м*
II ш. *кел-са-нг*
III ш. *кел-са*

Кўплик
кел-са-к
кел-са-нгиз
кел-са-лар

Шарт майлидаги феъл шакли қуйидаги маъноларни ифодалайди:

1. Бошқа бир ҳаракат ва ҳолатнинг юзага чиқиши учун восита, шарт бўлган ҳаракатни билдиради. Бу вақтда шарт эргаш гапнинг кесими бўлиб келади: *Агар одам бўлай десанг, ишда оқла ўзингни (Уйғун) Ҳозир ёзнинг қозонини ҳосил билан тўлдирсак, кузда роҳатини кўрамиз.*

Шарт майлидаги феъллар эга тўлдирувчи, аниқловчи, пайт ва ўрин эргаш гапларининг кесими вазифасида келади.

Масалан: *Қаерда кураш бўлмаса, у ерда ўсиш ҳам бўлмайди. Ким бировга чуқур қазиса, бунга ўзи йиқилади, Ҳасанхон қайда бўлса, қий-чув ҳам шунда бўлур (Ўзб. халқ достонидан). Кимнинг кўнгли тўғри бўлса, унинг йўли ҳам тўғри бўлади. (Мақол.) Пахта очилса, теримни ҳам бошлаб юборамиз.*

2. Ҳам ёрдамчиси билан келиб, воқеа-ҳодисанинг бажарилишига тўсиқ бўла олмаган ҳаракат-ҳолатни билдиради. Бунда тўсиқсиз эргаш гапнинг кесими бўлиб келади, ҳар икки гап бир-бирига қарама-қарши ҳаракатни англатади. *Тилим келишмаса ҳам, дилим келишсади. Сенинг тилинг келишса ҳам, дилинг келишмайди. (А.Қаҳҳор).*

3. Орзу-истакни билдиради. Бунда содда гапнинг кесими вазифасида келади: *Қани энди бу қуртлар тез-тез ўрай қолса... (А.Қаҳҳор) Қани энди шу топда отасини қучоқлаб, соқомларидан ўпса. (Ойбек) Ёринг бўлса хуш бўлса, Юрса, кўчалар тўлса. (Уйғун) Хўш, энди сизларга нима совға берсам экан? (Ойбек).*

4. Илтимос, маслаҳат маъноларини билдиради: *Онажон, шу суратни менга берсангиз. (А.Қаҳҳор.) Шошманг, кўргазмани шу ерда ташкил қилсак... Нима дейсиз? (Ойбек.)*

5. *Наҳотки* сўзи билан келганда, тўсатдан ҳукм чиқариш, воқеа-ҳодисадан ҳайратланиш, гумон каби маънолар ифодаланади: *Наҳотки Муқаддас ҳам шу ётоқхонада турса? (О.Ёқубов) Наҳотки бу хушхабарни эшитмаган бўлсангиз? Наҳотки ўғлимга ўшандоқ қаттиқликни раво кўрсам. (А.Қаҳҳор)*

6. *Керак* сўзи билан келганда, фараз, гумон, тахмин, ноаниқлик маънолари ифодаланади: *Одам ҳамма нарсага чидаса ҳам, ёлғизликка чидамаса керак. (А.Мухтор) Бу ерда шўр иморатнинг офати бўлса керак. (А.Қаҳҳор) Назаримда,*

эгаси бор бўлса керак бу гулнинг. (Уйғун) У, Чароснинг онаси жаҳл устида шу ишни қилган бўлса керак, деб уйлаганди. (Ҳ.Ҳошимов).

7. Бўлади ёрдамчи феъли билан келганда мумкинлик, имконият, зарурият маънолари ифодаланади: *Имтиҳонни тошшириб бўлгач, курортга борса бўлади. Энди пахтадан хавфсирамасак бўлади. (Ойбек) Бугун университетга бормасам бўлмайди.*

Мақсад майли

Мақсад майли шакли – *моқчи* қўшимча ёрдамида ясалади ва субъектнинг ҳаракатни бажариш мақсадини, ниятини, мўлжалини билдиради: *бормоқчидан, бормоқчисан, бормоқчи.*

Шуни таъкидлаш керакки, феълнинг бу шакли фақат мақсад, мўлжал маъносини билдириб, замон маъносига дахлдор эмас.

–*моқчи* қўшимчаси билан ясалган феъл шакли замон маъносига эга бўлган бирор восита билан қўлланса замонни билдиради, акс ҳолда ҳозирги замонга оид мақсадни ифодалайди.

–*моқчи* қўшимчаси ясалувчи шакл эди ёрдамчи феъли билан қўлланганда, ёрдамчи феълнинг қандай замон шаклида қўлланишига қараб мақсад маъносига замон маъноси қўшилади. Масалан: *Энди сизларникига меҳмонга бормоқчи бўлиб турган эдик. Домланинг ер олгани рост, буни Саидийга билдирмоқчи ҳам эмас эди. (А.Қаҳҳор).*

Солиштиринг:

1. *У ўзини бу воқеаларга ҳеч қандай даҳли йўқдай кўрсатмоқчи (Мирмуҳсин).*

2. *Уялиш у ёқда турсин, ўзи уйинини кўрсатмоқчи эди.*

– *моқчи* қўшимчаси билан ясалган шакл бул феълнинг ўтган ва ҳозирги замон шакллари билан қўлланганда ҳам ҳаракатнинг эмас, балки мақсаднинг (ниятнинг) ҳозирги замон ёки ўтган замонга оидлигини ифодалайди. Масалан: *Бормоқчи бўляпман эмас, боряпман деявер (А.Убайдуллаев).*

Хабар майли

Хабар (ижро) майли феъл англатган ҳаракат ва ҳолатнинг маълум замонда бажарилиши, ижро этилиши ҳақида хабар беради. Бу майл шакли иш-ҳаракат уч замоннинг бирида ижро этилганлигини, унинг мавжудлигини ёки ҳаракат шу замонларнинг бирида бажарилма-ганлигини, инкор этилганлигини англатади. Масалан: *У Онахоннинг ёнига ҳеч кимни яқин йўлатмади. (А.Мухтор) У бутун хурсанд, баҳор унинг напъасига напъа, гўзаллигига гўзаллик қўшган. (А.Қаҳҳор).*

Бу майл шаклидаги феъл иш-ҳаракатнинг маълум замонда бирор шахс томонидан ижро этилганлиги ёки ижро этилмаганлиги ҳақида хабар беради. Масалан: *Мана тез орада пахта теримига жўнаймиз. (Ойбек) Қараб турдим: Сиз юрган чоғда, Турфа гуллар эгди бошини.*

Хабар (ижро) майлининг махсус аффикси йўқ. У феълнинг замон ва шахс-сон аффикслари орқали ифодаланади.

ЗАМОН КАТЕГОРИЯСИ

Замон категорияси феъл ифодалаган ҳаракатнинг нутқ моментига муносабатини ифодалайди. Ҳаракатнинг бажарилиш вақти билан нутқ пайти орасидаги муносабатга қараб феълнинг уч замони фарқланади.

Ўтган замон нутқ пайтидан илгари бажарилган ҳаракатни, ҳозирги замон нутқ пайти билан бир вақтда бажарилаётган (тутамаган) ҳаракатни, келаси замон нутқ пайтидан кейин бажариладиган ҳаракатни англатади.

Феълнинг ўтган, ҳозирги ва келаси замон шакллариининг ҳар қайсиси, ўз навбатида, яна бир неча турларга бўлинади. Чунки бу замон шакллари, вақтнинг алоҳида катта қисмларини кўрсатиш билан бирга, бу қисмлар ичидаги кичик пайтларни ҳам акс эттиради. Масалан, ҳозирги замон феълининг бир шакли нуқт пайтига тўғри келган, у билан бир вақтда бўлаётган ҳаракатни англатса, унинг бошқа бир шакли нутқ пайтида бажарилаётиб, ундан кейин ҳам давом қиладиган ҳаракатни билдиради: *бораётирман, бориб турибман, боряпман, бормоқдаман* каби.

Ҳар бир замон шакли маълум грамматик кўрсаткичига эга. Замон шаклини ясовчи вазифасида асосан сифатдош ва равишдош шакллари хизмат қилади.

Феълнинг замон шакллари тузилиш жиҳатидан икки турга бўлинади:

а) **синтетик шакл.** Бунда замон шакл ясовчи аффикс билан ифодаланади: *ёз-ди-м, ёз-а-ман, ёз-ган-ман* каби;

б) **аналитик шакл.** Бунда замон феълнинг турлича функционал шакллари билан тўлиқсиз феълнинг бирикиши орқали ифодаланади: *ёзган эдим, ёзган экансан, ёзиб эдинг, ёзар эдинг, ёзаётган эди* каби.

Феълнинг ўтган замон шакллари

Феълнинг ўтган замон шакллари нутқ пайтидан илгари бажарилган ҳаракатни билдиради. Ҳозирги ва келаси замонга қараганда ўтган замон феъллари ўз шаклларининг кўплиги ва жуда хилма-хил маъно бўёқларини ифодалаши билан ажралиб туради. Ўтган замон шакллари синтетик ва аналитик усуллар билан ясалиши жиҳатидан ҳам, бу шаклларда ўтмишдаги ҳаракатнинг ҳамда нутқ жараёнидан олдинги пайтнинг турли баҳоланиши томонидан ҳам фарқланиб туради.

Феълнинг ўтган замон шакллари асосан *-ди* (*ўқидим, ўқидинг, ўқиди*). — *ган* (*ўқиганман, ўқигансан, ўқиган*) — *(и)б* (*ўқибман, ўқибсан, ўқибди*) аффикслари, *эди* тўлиқсиз феъли (*ўқиб эдим, ўқиб эдинг, ўқиб эди, ўқиган эдим, ўқиган эдинг, ўқиган эди*) орқали ҳосил қилинади.

Ўтган замон феълининг синтактик шакли билдирган ҳаракат нутқ жараёнидан узоқ бўлмаган даврда бажарилган ҳаракатни *эди* тўлиқсиз феъли орқали ясалган аналитик шакллар эса нисбатан узоқ даврда бажарилган ҳаракатни ифодалайди.

Солиштиринг:

ўқиганман — *ўқиган эдим,*

ўқидим — *ўқиган эдим.*

ўқибман — *ўқиб эдим* каби.

Ўтган замон феъллари қуйидаги турларга бўлинади:

1) аниқ ўтган замон шакли; 2) узоқ ўтган замон шакли; 3) ўтган замон ҳимоя шакли; 4) ўтган замон давом шакли; 5) ўтган замон эшитилганлик шакли.

Аниқ ўтган замон шакли. Бу шакл феъл асосига *-ди* замон ясовчисини ва тегишли шахс-сон аффиксини қўшиш билан ҳосил қилинади.

Бирлик
I ш. *кел-ди-м*
II ш. *кел-ди-ни*
III ш. *кел-ди*

Кўплик
кел-ди-к
кел-ди-нигиз
кел-ди-лар

Бу шакл маъно томонидан ўтмишда аниқ бажарилган ҳаракатни кўрсатиб, сўзловчи уни ўзи кўргандек, ўзи шу ҳаракатнинг гувоҳи сифатида хабар беради: *Ёзувчилар билан учрашув жуда дўстона ва самимий шароитда ўтди. (Ғ.Ғулом). Гап ёш мутахассислар ҳақида борди. Самаддаров хатни ўқиб бўлди, унинг устига кафтини қўйиб, Тулаган акага қаради. (А.Қаҳҳор.)*

Узоқ ўтган замон шакли. Бу шаклнинг турлари икки йўл билан ҳосил қилинади:

1. *-ган* аффиксли орқали ясалган сифатдошларга тегишли шахс-сон аффиксларини қўшиш билан ясалади:

Бирлик
I ш. *кел-ган-ман*
II ш. *кел-ган-сан*
III ш. *кел-ган*

Кўплик
кел-ган-миз
кел-ган-сиз
кел-ган-лар

Бу шакл ҳаракатнинг нутқ пайтидан анча илгари аниқ бажарилганлигини билдиради. *Йигит-қизларнинг қўшиғи, машиналарнинг садоси ҳамма ёқни тўлдирган. Йўлнинг икки томонига чўзилган қир ёнбағирларини эндиgina ёриб чиқаётган ўтлар қоплаган. (П.Турсун).*

Бу феълнинг учинчи шахси баъзан *-дир* аффиксини олиб келади. Бу вақтда икки хил маъно ифодаланади:

а) ҳаракатнинг нутқ пайтидан анча илгари бажарилганлиги таъкидланади, сўзловчининг қатъий ишончи ифодаланади: *Киндик қони шунда тўкилгандир; бизнинг суягимиз қотган шу ерда. (Ҳ.Олимжон).*

б) гумон, ноаниқлик маъноси ифодаланади. Бу вақтда гумон билдирувчи *эхтимол*, *балки* каби сўз ҳам келиши мумкин: *Балки у ерларда кўп дилбар Манзаралар жилва қилгандир. Овламоқчи бўлиб кўнглини, балки қўшлар қанот қоққандир... (Уйғун) Сизнинг фикрингизни, эхтимол, ходимларингиз сўзсиз тушунишга ўрганиб қолгандир, лекин мен тушунмадим. Qilamla? - гаи*

Эски ўзбек тилида, баъзан ҳозирги бадий асрларда бу шакли билан параллел равишда –*миш* аффиксли сифатдошдан ясалган феъл шакли ҳам ишлатилади: *Қуёш ва юлдуздан яралган олам Зеҳним, хаёлимни этмишдир мафтун. (Ҳ.Олимжон).*

2. –*ган*. шаклидаги сифатдош ва тўлиқсиз феълдан тузилган аналитик шакли шахс-сон аффикси билан туслаш орқали ҳосил қилинади. Бунда тусловчи тўлиқсиз феълнинг шаклига қараб қўшилади:

Бирлик

I ш. *кел-ган эди-м*

II ш. *кел-ган эди-ниг*

III ш. *кел-ган эди*

Кўплик

кел-ган эди-к

кел-ган эди-нигиз

кел-ган эди-лар

Бирлик

I ш. *кел-ган экан-ман*

II ш. *кел-ган экан-сан*

III ш. *кел-ган экан*

Кўплик

кел-ган экан-миз

кел-ган экан-сиз

кел-ган экан-лар

Бу шакл нутқ пайтига нисбатан анча илгари бажарилган ҳаракатни билдиради. Ҳаракат бажарилган пайт билан нутқ пайти чегарадош бўлмайди, бу иккала пайт ўртасида иккинчи бир ҳаракат бажарилган бўлиши ҳам мумкин (бу ҳол қўшма гапларда учрайди). *Тогадан, ўртоқларидан яширин бир-икки марта у билан кинога ҳам борган эди. Ўша вақтларда яхшигина рўзгор тузиб, қўр-қут орттирган эканмиз, бари халқнинг корига яради. (Ойбек).*

Узоқ ўтган замон шакли тўлиқсиз феълнинг қайси кўриниши билан келишига қараб хилма-хил маъноларни билдиради. Тўлиқсиз феъл сифатида *эди* қатнашса, ўтмишда ҳаракатнинг аниқ бўлганлиги қайд қилинади: *Халқ*

қурилишларида ўн мингларча халқнинг баланд руҳини, фидокорлигини... Сайрамов кўп марта кўрган эди. (Ойбек).

Тўлиқсиз феъл сифатида экан қатнашса, ҳаракатнинг ўтмишида воқе бўлганлиги сўзловчига кейинчалик маълум бўлгани ифодаланади. Масалан: *Ҳуринисо опа ўқиган, кўп вақтлар тушпа-тузук ўқитувчилик ҳам қилган эканлар. (А.Қаҳҳор) Ҳеч ким эшитмаган экан. Кўришмоқчи экан, нега келмади?*

Тўлиқсиз феъл сифатида эмиш келса, эшитилганлик маъноси, ҳаракатнинг ўтмишида бўлган-бўлмаганлиги ноаниқ, гумон эканлиги ифодаланади. Масалан: *Бурун замон бир тул кампир бўлган эмиш. Қалби буткул ғазаб билан тўлган эмиш. (Эртақдан). Султон Ҳазратларининг ўзлари ҳам оташ нафас шоир эмишлар. (Ойбек).*

Ўтган замон ҳикоя шакли. Ўтган замоннинг бу тури -б (-иб) қўшимчаси орқали ясалган равишдош ва тўлиқсиз феълдан тузилган аналитик шакли туслаш билан ҳосил қилинади:

Бирлик
I ш. кел-иб эди-м
II ш. кел-иб эди-нг
III ш. кел-иб эди

Кўплик
кел-иб эди-к
кел-иб-эди-нгиз
кел-иб эди-лар

Бу шакллар нутқ пайтидан анча илгари бажарилган ҳаракатни ҳикоя қилиш йўли билан билдиради. *Шогирдимни Бешсеркага юбориб эдим. (А.Қаҳҳор) Биласизми, Комила ва Зайнаб опалар келиб эди. (Ойбек) Кўзим изингга, қулогим товушингга зор бўлиб ўтириб эдим, хайрият, келиб қолдинг. (Ойбек).*

Ўтган замон давом шакли. Бу шакл -р (-ар) (-мас) -ётган, -ётиб, -моқда қўшимчали феъл билан эмоқ тўлиқсиз феълдан тузилган аналитик шакли туслаш билан ҳосил қилинади. Бунда ҳам тусловчи аффикслар, одатда, тўлиқсиз феълга қўшилади:

Бирлик
I ш. кела-ётган эдим
II ш. кела-ётган эдинг
III ш. кела-ётган эди

Кўплик
I ш. кела-ётган эдик
II ш. кела-ётган эдингиз
III ш. кела-ётган эди(лар)

Бирлик

- I ш. кела-ётиб эдим
- II ш. кела-ётиб эдинг
- III ш. кела-ётиб эди

Кўплик

- I ш. кела-ётиб эдик
- II ш. кела-ётиб эдингиз
- III ш. кела-ётиб эди(лар)

Бирлик

- I ш. кел-моқда эдим
- II ш. кел-моқда эдинг
- III ш. кел-моқда эди

Кўплик

- I ш. кел-моқда эдик
- II ш. кел-моқда эдингиз
- III ш. кела-моқда эди(лар)

Бу шакл нутқ пайтидан илгари маълум бир давр ичида давом қилиб турган ёки такрорланиб турган ҳаракатни билдиради. Масалан: *Таёғини судраб, кўнгилсиз, Пода ҳайдаб қирга кетарди, Майса гиламларга етарди. (Уйғун) Деворлар тагида адашиб бош кўтарган мунис майсалар эртага қор остида қолишидан беҳабар яшнаб турарди. (Ў.Ҳошимов).*

Ўтган замон давом феъли қуйидаги маъно оттенкаларини билдиради:

а) ўтмишда маълум бир вақт узлуксиз давом қилиб турган ҳаракатни билдиради. *Ҳовуз бўйида, салқинда... катта ёғоч каравотда бир неча киши дам олиб утиришар эди.*

б) ўтмишда галма-гал такрорланиб турган ҳаракатни билдиради. *Эртакларга қулоқ тутардим. Ҳаммасини тинглардим, аммо Ўхшашини топмасдим асло. (Ҳ.Олимжон).*

Ўтган замон давом феъли шакли тўлиқсиз феълнинг қайси кўриниши билан тузилишига қараб турлича модал маъноларни ифодалайди. Тўлиқсиз феъл сифатида эди қатнашса, ҳаракатнинг нутқ пайтидан илгари аниқ бажарилганлиги англашилади. *Санданинг қаршисида истараси иссиқ, очиқ, хушчақчақ бир йиғит утирар эди... Унга қандай ва қайси тил билан миннатдорчилик билдиришни билмас эди. (А.Қаҳҳор)*

Тўлиқсиз феъл сифатида экан қатнашса, ўтган замонда бўлиб ўтган воқеа-ҳодисанинг, ҳаракатнинг сўзловчига кейинчалик маълум бўлганлиги англашилади: *Мен у вақтларда юрагимдаги ғазаб ўтини қаерга сочишни билмас эканман. (А.Қаҳҳор)* Тўлиқсиз феълнинг эмиш шакли қатнашса, ҳаракатнинг ўтмишда бўлган-бўлмаганлиги

қурилишларида ун мингларча халқнинг баланд руҳини, фидокорлигини... Сайрамов кўп марта кўрган эди. (Ойбек).

Тўлиқсиз феъл сифатида экан қатнашса, ҳаракатнинг ўтмишида воқе бўлганлиги сўзловчига кейинчалик маълум бўлгани ифодаланади. Масалан: *Ҳуринисо опа ўқиган, кўп вақтлар тўппа-тузук ўқитувчилик ҳам қилган эканлар.* (А.Қаҳҳор) *Ҳеч ким эшитмаган экан. Кўришмоқчи экан, нега келмади?*

Тўлиқсиз феъл сифатида эмиш келса, эшитилганлик маъноси, ҳаракатнинг ўтмишида бўлган-бўлмаганлиги ноаниқ, гумон эканлиги ифодаланади. Масалан: *Бурун замон бир тул кампир бўлган эмиш. Қалби буткул ғазаб билан тўлган эмиш.* (Эртақдан). *Султон Ҳазратларининг ўзлари ҳам оташ нафас шоир эмишлар.* (Ойбек).

Ўтган замон ҳикоя шакли. Ўтган замоннинг бу тури -б (-иб) қўшимчаси орқали ясалган равишдош ва тўлиқсиз феълдан тузилган аналитик шаклни туслаш билан ҳосил қилинади:

Бирлик
I ш. кел-иб эди-м
II ш. кел-иб эди-нг
III ш. кел-иб эди

Кўплик
кел-иб эди-к
кел-иб-эди-нгиз
кел-иб эди-лар

Бу шакллар нутқ пайтидан анча илғари бажарилган ҳаракатни ҳикоя қилиш йўли билан билдиради. *Шогирдимни Бешсеркага юбориб эдим.* (А.Қаҳҳор) *Биласизми, Комила ва Зайнаб ошлар келиб эди.* (Ойбек) *Кўзим изингга, қулогим товушингга зор бўлиб ўтириб эдим, хайрият, келиб қолдинг.* (Ойбек).

Ўтган замон давом шакли. Бу шакл -р (-ар) (-мас) -ётган, -ётиб, -моқда қўшимчали феъл билан эмоқ тўлиқсиз феълдан тузилган аналитик шаклни туслаш билан ҳосил қилинади. Бунда ҳам тусловчи аффикслар, одатда, тўлиқсиз феълга қўшилади:

Бирлик
I ш. кела-ётган эдим
II ш. кела-ётган эдинг
III ш. кела-ётган эди

Кўплик
I ш. кела-ётган эдик
II ш. кела-ётган эдингиз
III ш. кела-ётган эди(лар)

Бирлик

- I ш. кела-ётиб эдим
- II ш. кела-ётиб эдинг
- III ш. кела-ётиб эди

Кўплик

- I ш. кела-ётиб эдик
- II ш. кела-ётиб эдингиз
- III ш. кела-ётиб эди(лар)

Бирлик

- I ш. кел-моқда эдим
- II ш. кел-моқда эдинг
- III ш. кел-моқда эди

Кўплик

- I ш. кел-моқда эдик
- II ш. кел-моқда эдингиз
- III ш. кела-моқда эди(лар)

Бу шакл нутқ пайтидан илгари маълум бир давр ичида давом қилиб турган ёки такрорланиб турган ҳаракатни билдиради. Масалан: *Таёғини судраб, кўнгилсиз, Пода ҳайдаб қирга кетарди, Майса гиламларга етарди. (Уйғун) Деворлар тагида адашиб бош кўтарган мунис майсалар эртага қор остида қолишидан беҳабар яшнаб турарди. (Ў.Ҳошимов).*

Ўтган замон давом феъли қуйидаги маъно оттенкаларини билдиради:

а) ўтмишда маълум бир вақт узлуксиз давом қилиб турган ҳаракатни билдиради. *Ҳовуз бўйида, салқинда... катта ёғоч каравотда бир неча киши дам олиб ўтиришар эди.*

б) ўтмишда галма-гал такрорланиб турган ҳаракатни билдиради. *Эртакларга қулоқ тутардим. Ҳаммасини тинглардим, аммо Ўхшашини топмасдим асло. (Ҳ.Олимжон).*

Ўтган замон давом феъли шакли тўлиқсиз феълнинг қайси кўриниши билан тузилишига қараб турлича модал маъноларни ифодалайди. Тўлиқсиз феъл сифатида эди қатнашса, ҳаракатнинг нутқ пайтидан илгари аниқ бажарилганлиги англашилади. *Саиданинг қаршисида истараси иссиқ, очиқ, хушчақчақ бир йигит ўтирар эди... Унга қандай ва қайси тил билан миннатдорчилик билдиришни билмас эди. (А.Қаҳҳор)*

Тўлиқсиз феъл сифатида экан қатнашса, ўтган замонда бўлиб ўтган воқеа-ҳодисанинг, ҳаракатнинг сўзловчига кейинчалик маълум бўлганлиги англашилади: *Мен у вақтларда юрагимдаги ғазаб ўтини қаерга сочишни билмас эканман. (А.Қаҳҳор)* Тўлиқсиз феълнинг эмиш шакли қатнашса, ҳаракатнинг ўтмишда бўлган-бўлмаганлиги

ноаниқ, гумон экани ифодаланади: *Битта ўзингиз уттиз иккита машинага қарар эмишсиз. (А.Қаҳқор).*

Ўтган замон эшитилганлик шакли. Бу шакл *-б (-иб)* аффикси билан ясалган равишдошларга тегишли шахс-сон аффиксларини қўшиш билан тузилади:

Бирлик

I ш. *кел-иб-ман, ўқи-б-ман*

II ш. *кел-иб-сан, ўқи-б-сан*

III ш. *кел-иб-ди, ўқи-б-ди*

Кўплик

кел-иб-миз, ўқи-б-миз

кел-иб-сиз, ўқи-б-сиз

кел-иб-ди-лар, ўқи-б-дилар

Ўтган замон эшитилганлик феъли сўзловчининг кўз олдида юз берган ҳаракатни эмас, балки ўтмишда бажарилиб, бошқалардан эшитилган ёки бошқа манбалар воситасида маълум бўлган ҳаракатни ифодалайди, Масалан: *«Буни омад дейдилар, ҳам иш ундирибсан, ҳам томоша қилибсан», - деди Мирҳайдар. Бултур кузда тўй-томоша билан углингни уйлантирибсан, келин кўрибсан. (Ойбек).*

Феълнинг ҳозирги замон шакллари

Феълнинг ҳозирги шакли ҳаракатнинг нутқ сўзланиб турган пайтда бажарилаётганини билдиради. Бу феълларда ҳаракатнинг бажарилиши билан нутқ сўзланиши бир вақтда бўлади. Бу – унинг асосий хусусияти. Аммо ҳозирги замон шаклининг маъноси нутқ бошланиши ва тамом бўлиши билан чекланмайди, балки бошқа замон чегарасига ҳам ўтади. Жумладан, ҳозирги-келаси замон шакли, ҳозирги замон маъносидан ташқари, ҳаракатнинг нутқ пайтидан анча илгари бошланиб, нутқ сўзланиб бўлгандан кейин ҳам бир оз давом қилишини англатади, яъни уч замон доирасидаги ҳаракатни билдиради. Ҳозирги замон шакли, умуман, бир замон билан чегараланмайдиган, нутқ пайтидан олдин ҳам, кейин ҳам бўлиб турадиган ҳаракатни ифодалайди.

Ўз хусусиятига қараб феълнинг ҳозирги замон шакллари иккига бўлинади: а) аниқ ҳозирги замон шакллари; б) ҳозирги-келаси замон шакллари.

Аниқ ҳозирги замон шакллари. Булар тўрт йўл билан ясалади:

1. -а, -й аффикслари билан ясалган равишдошларга -
ётир шакли ва тегишли шахс-сон аффиксини қўшиш билан

Бирлик

I ш. *кел-а-ётир-ман, ўқи-(й)-ётир-ман*

II ш. *кела-ё-тир-сан, ўқи-(й)-ётир-сан*

III ш. *кел-а-ётир, ўқи-(й)ё-тир*

Кўплик

I ш. *кел-а-ётир-миз, ўқи-й-ётир-миз*

II ш. *кела-ё-тир-сиз, ўқи-й-ётир-сиз*

III ш. *кел-а-ётир-лар, ўқи-й-ётир-лар*

Аниқ ҳозирги замоннинг бу шакли ҳаракатнинг нутқ пайтида бажарилаётганлигини билдириш билан бирга, унинг нутқ сўзланишидан олдинроқ бошланиб, нутқ пайтидан кейин ҳам озми-кўпми давом қилишини англатади. *Кум-кўк водийларда пўлат излардан Кечаётир қора поезд учиб, қарсилаб (Ҳ.Олимжон).*

Равишдошга -*ётиб* аффиксини ва шахс-сон аффиксини қўшиш билан ҳам аниқ ҳозирги замон маъноси ифодаланади:

Бирлик

I ш. *ёз-а-ётиб-ман*

II ш. *ёз-а-ётиб-сан*

III ш. *ёз-а-ётиб-ди*

Кўплик

ёз-а-ётиб-миз

ёз-а-ётиб-сиз

ёз-а-ётибди(лар)

Бу шакл ҳозирги замон давом маъносини ҳам ифодалайди: *Саида бир нима ёзаётибди, ёзган нарсани қизиқ бўлса керак, дамда-дам илжайиб қўяётибди. (А.Қаҳҳор) Вагонларни тўлдириб жўнаётган одамлар орасида Розия гоҳ кўриниб, гоҳ кўринмай бораётибди. (П.Қодиров).*

2. -а, -й аффикси билан ясалган равишдошга -*яп* аффиксини ҳамда тегишли шахс-сон аффиксини қўшиш билан ясалади:

Бирлик

I ш. *кел-а-яп-ман - келяпман*

II ш. *кел-а-яп-сан - келяпсан*

III ш. *кел-а-яп-ти - келяпти*

Кўплик

кел-а-яп-миз, келяпмиз

кел-а-яп-сиз, келяпмиз

кел-а-яп-тилар, келяптилар

Бирлик

- I ш. ўқи-й-яп-ман ўқияпман
 II ш. ўқи-й-яп-сан - ўқияпсан
 III ш. ўқи-й-яп-ти - ўқияпти

Кўплик

- ўқи-й-япмиз - ўқияпмиз
 ўқи-й-яп-сиз - ўқияпсиз
 ўқи-й-яп-ти-лар - ўқияптилар

Бораяпман, келаяпман шаклидаги феълларни адабиётларда равишдош ясовчи аффиксиз ёзиш учраяпти: боряпти, келяпти, куляпти, куляпсиз, кетяпмиз каби.

Бу шакл нутқ пайтидаги ҳаракатни таъкидлаш, шу пайтда бўлаётган ҳаракатни билдиришга хизмат қилади: *Саксон отанинг кўзлари аланечук пириллаб кетяпти. (Ойбек) Манзурахон балерина бўлгани ўқияпти. (А.Қаҳҳор)*

Бу шакл ҳаракатнинг нутқ пайтидан кейин давом қилишини ҳам билдиради: *Инженерлар мукамал терим машинаси яратиш учун қаттиқ ишляпти. «Мана, ёз ҳам утяпти», - деди Сайрамов. (Ойбек).*

3. Феъл асосига -моқда ва тегишли шахс-сон аффиксини қўшиш билан ясалади.

Бирлик

- I ш. кел-моқда-ман
 II ш. кел-моқда-сан
 II ш. кел-моқда

Кўплик

- кел-моқда-миз
 кел-моқда-сиз
 кел-моқда(лар)

Бу шакл нутқ пайтида бажарилаётиб, ундан кейин ҳам бирмунча давом қиладиган ҳаракатни билдиради. Бунда ҳам ҳаракатнинг бошланиши нутқ патидан олдин бўлади.

Ҳозирги-келаси замон шакли. Бу шакл -а, -й аффикслари билан ясалган равишдошларга тегишли шахс-сон аффиксини қўшиш билан ҳосил бўлади:

Бирлик

- I ш. кел-а-ман, ўқи-й-ман
 II ш. кел-а-сан, ўқи-й-сан
 III ш. кел-а-ди, ўқи-й-ди

Кўплик

- кел-а-миз, ўқи-й-миз
 кел-а-сиз, ўқи-й-сиз
 кел-а-ди-лар, ўқи-й-дилар

Ҳозирги-келаси замон шакли бир печа маънода қўлланилади:

1. Нутқ пайтида бажарилаётган ва нутқ пайтидан кейин ҳам давом қилинадиган ҳаракатни билдиради. *Дарахтларнинг*

қубба-қубба меваларига... қизиқиб қарайди, ҳаяжон-ла хурсанд кишиларга тикилади, таниш-билишларни бирма-бир суриштиради. Ўктамнинг елкасини саратон қиздиради. Томоғи қақрайди. Ўқтин-ўқтин пишқириб бош силкиб йўргалаган от кўпикка беланади. (Ойбек).

2. Нутқ пайтидан кейин бажариладиган ҳаракатни – келаси замонни билдиради: *У келади албат қошимга, Элга шодлик олиб келади. (Ҳ.Олимжон) – Дам олинглар, эртага кечкурун қирга бугдой ўроғига борасизлар. (Ойбек).*

3. Замонда умумийлик маъносини билдиради: *Бир парча ўт бўлиб буңда кун Пахтасига ишлайди ҳар кун (Ҳ.Олимжон) Самимий айтилган сўз содда бўлади. Чунки дилнинг ҳукмронлиги тилдан устун бўлади.*

4. Нутқ пайтидан илгари бажарилган ҳаракатни – ўтган замонни билдиради. Бу вақтда ўтмишдаги воқеалар ҳозир рўй бераётгандек ҳикоя қилинади: *Пахта терими бошланади: юракларда меҳнат шавқи қайнайди, пахтазор узра қий-чув, кулги, қўшиқ янграйди. (Ойбек).*

Феълнинг келаси замон шакллари

Феълнинг келаси замон шакллари нутқ пайтидан кейин бажариладиган ҳаракатни билдиради.

Келаси замон шакллари кўпинча ҳозирги замон шакллари билан боғланган бўлади Чунки ҳозирги замон феъл шакллари орқали ифодаланган ҳаракат асосан нутқ пайтида тугалланиб қолмай, ундан кейин, яъни келаси замонда давом қилиши мумкин бўлган ҳаракатни билдиради.

Келаси замон шакллари иккига бўлинади: а) *аниқ келаси замон шакли*; б) *келаси замон гумон шакли*.

Аниқ келаси замон шакли. Келаси замоннинг бу шакли қуйидагича ясалади:

1. Феъл ўзагига *-ажак (-яжак)* аффиксини ҳамда тегишли шахс-сон аффиксини қўшиш билан ҳосил қилинади:

Бирлик

І ш. *кел-ажак-ман, ўқи-яжак-ман*

ІІ ш. *кел-ажак-сан, ўқи-яжак-сан*

ІІІ ш. *кел-ажак, ўқи-яжак*

Кўплик

кел-ажак-миз, ўқи-яжак-миз

кел-ажак-сиз, ўқи-яжак-сиз

кел-ажак-лар, ўқи-яжак-лар

Бу шакл ҳаракатнинг нутқ пайтидан кейин аниқ бажарилишини билдиради. Ҳаракат ҳозирги замон билан боғлиқ бўлмай, нутқ пайтидан сўнг амалга ошади: *Ботирлар халқнинг хотирасида ҳамиша яшаяжаклар. (Ойбек) Барча халқ ҳам ўз она-юрт боғида дилшод Хирмон-хирмон кўтаражак умид донасин. (Ғ.Ғулом).*

Аниқ келаси замон феъли ҳаракатнинг бажарилиш пайти нуқтаи назаридан қуйидаги оттенкаларни билдиради: а) замонда давомлиликни, яъни нутқ пайтидан кейин бажариладиган ҳаракатнинг бирмунча давом қилганлигини билдиради: *Кураш давом этмоқда ва давом этажак (Ойбек); б) қатъийлик маъносини, яъни ҳаракатнинг нутқ пайтидан кейин қатъий бажарилишини таъкидлайди: «Уруш бўлмаяжак», - деркан оналар, Бу овоз кўрсатар ҳаётий кучин. (Зулфия).*

2. Феъл асосига *-гу (-гу, - ку, - қу)* ва тегишли шахс-сон аффиксларини қўшиш билан ясалади; нутқ пайтидан кейин бажариладиган ҳаракатни таъкидлаш учун *-дир* аффикси ҳам қўшилади.

Бирлик

I ш. *кел-гу-м(дир)*

II ш. *кел-гу-нг (дир)*

III ш. *кел-гу-си (дир)*

Кўплик

кел-гу-миз(дир)

кел-гу-нгиз(дир)

кел-гу-си(дир)

Бу шакл кўпроқ эски ўзбек тилида ишлатилган. Шунинг учун тарихий келаси замон шакли ҳам дейилади. Ҳозирги адабий тилда эса оз учрайди: *Бўйлари барваста, қошлари қундуз, Нима қилсам сени айлагумдир шод. (Уйғун).*

3. Феъл асосига *-гай* ва тегишли шахс аффиксларини қўшиш орқали ясалган шакл ҳам нутқ пайтидан кейин аниқ бажариладиган ҳаракатни билдиради. Бунда қатъийлик, ишонч, орзу маънолари таъкидланади. Бу ҳам тарихий шаклга айланаётир: *Бир халқнинг азиз умрин, авлодин, истиқболин Ҳечга чиқаролмагай ҳеч қандай қонли шамшир. (Ғ.Ғулом). Қонга тўлгай, жангга ботир кирса, сўлу-соғлар. (Ҳ.Олимжон).*

Келаси замон гумон феъли. Бу шакл *-(а)р* аффиксини қўшиш ва тегишли шахс-сон аффикси билан туслаш орқали ҳосил бўлади:

3.3

Бўлишли шакл

Бирлик	Кўплик
I ш. ўқи-р-ман, кел-ар-ман	ўқи-р-миз, кел-ар-миз
II ш. ўқи-р-сан, кел-ар-сан	ўқи-р-сиз, кел-ар-сиз
III ш. ўқи-р, кел-ар	ўқи-р-(лар) кел-ар-(лар)

Бўлишсиз шакл

Бирлик	Кўплик
I ш. кел-мас-ман	кел-мас-миз
II ш. кел-мас—сан	кел-мас-сиз
III ш. кел-мас	кел-мас(лар)

9.5 -

Бу шаклнинг асосий хусусияти ҳаракатнинг бажарилиши ҳақида гумон, тахмин билдиришдан иборат: *Минг машаққат билан тўпланган қогозларингизни сақлаб қолай, эсдалик бўлиб қолар. Мана энди у намунали ферма тузиш тилагига ҳам эришар. (Ойбек).*

Баъзан бу шакл замон билан чегараланмаган, доим бўлиб турадиган ҳаракатни англатади: *Қорли тоғлар турар бошида, Гул водийлар яшнаб қошида. (Ҳ.Олимжон) Дарё сувни баҳор тоширар, Одам қадрин меҳнат оширар. (Мақол).*

Эски ўзбек тилида, баъзан ҳозирги бадий адабиётда ҳам *-ар* аффикси *-ур* тарзида қўллади: *Уйимизни ёритур ҳар кимнинг ўз меҳнати. (Ғ.Ғулом) Қиз деган кўнглининг қонидан булур, Бўй етиб, бошқа уй эгаси - бека. (Ғ.Ғулом).*

ФЕЪЛНИНГ ШАХС - СОН КАТЕГОРИЯСИ

Маълумки, ҳар бир майл турида ҳаракатнинг бажарувчиси ҳам кўрсатилади. Унинг бажарувчиси сўзловчи, тингловчи ёки ўзга (суҳбат чоғида қатнашмаган шахс) бўлиши мумкин. Бу маънолар махсус формант ёрдамида ифодаланади. Шахс билдирувчи формантлар аynи вақтда бажарувчининг сон-миқдорини ҳам ифодалайди.

Демак, ҳаракатнинг бажарувчиси шахсга ва бу шахснинг сон миқдорига муносабати шахс-сон категорияси ҳисобланади. Бу маъноларни ифодаловчи шахслар шахс-сон шакллари дейилади.

Маълумки, феъл шахс-сонда ўзгаради, яъни тусланади. Феъл тусланганда ҳаракатнинг қайси шахс томонидан

бажарилганини ёки инкор этилишини кўрсатади. Бундай пайтда айна бир аффикс бажарувчининг миқдорини ҳам билдиради. Шунинг учун бундай аффикс шахс-сон аффикси дейилади.

Феълнинг шахс-сонда ўзгариши тусланиш дейилади. Ўзбек тилида тусланишнинг 3 тизими бор.

I тусланиш тизими

Бирлик

- I ш. - *ман (бор-ган-ман, бор-иб-ман)*
- II ш. - *сан (бор-гансан, бор-иб-сан)*
- III ш. - *ди (ноль) (бор-ган) (бор-иб-ди)*

Кўплик

- I ш. - *миз (бор-ган-миз, бор-иб-миз)*
- II ш. - *сиз (бор-ган-сиз, бор-иб-сиз)*
- III ш. - *ди(лар) ёки ноль (лар) бор-ган-лар, бор-иб-ди (лар).*

Демак, бу тусловчи аффикслар равишдош, сифатдош шакллари туслашда ишлатилади.

II тусланиш тизими

Бирлик

- I ш. - *м (олди-м)*
- II ш. - *м (олди-нг)*
- III ш. - *ноль (олди)*

Кўплик

- к (олди-к)*
- нгиз (олди-нгиз)*
- ноль (лар) (олди) (лар)*

Иккинчи тусланиш аффикслари шаклан эгалик аффиксларига ўхшайди: *олди-м, олди-нг, бола-м, бола-нг*. Лекин буларнинг бири феълга қўшилиб, ҳаракатнинг қайси шахс томонидан бажарилганини билдиради, иккинчиси эса отга қўшилиб, предметнинг қайси шахсга қарашли эканини билдиради. Феълда 3 та шахс ва 2 та (бирлик-кўплик) сон бор.

I шахс. тусловчиси ҳаракатнинг бажарувчиси - сўзловчининг ўзи эканлигини билдиради. Масалан: *келдим-келдик, ўқидим, ўқидинг*.

II шахс тусловчиси сўзловчининг нутқи қаратилган шахсни билдиради. (тингловчи). Масалан: *келди-нг, келди-нгиз, ўқидинг, ўқидингиз*.

III шахс тусловчиси ўзга, суҳбатда бевосита иштирок этмайдиган шахсни билдиради. Масалан: *келди-келди-лар, ўқиди-ўқидилар*. Феълнинг I ва II шахс шакли кишиларга нисбатан, III шахс шакли эса киши ва предметларга нисбатан қўлланади. (*гулади, очилди* каби).

III тусланиш тизими

Бирлик

I шахс *-ай (ин) (бор-ай-ин), ишла-й-ин*.

II шахс *-гин ёки ноль (бор)-гин (ишла)-гин*

III шахс *-син бор-син, ишла-син*.

Кўплик

I шахс *-айлик, -йлик (бор-айлик, ишла-йлик)*.

II шахс *-ингиз, нгиз (лар) (бор-ингиз) лар - ишла-нгиз (лар)*.

III шахс *-син (лар). бор-син(лар), ишла-син(лар)*.

Учинчи тусланиш аффикслари асосан буйруқ-истак майлидаги феълларни туслайди. Феълнинг шахс-сон шакллари фақат ўз маъноларидагина эмас, балки бири иккинчиси ўрнида ҳам қўлланади. Масалан, шахснинг кўплик шакли I шахснинг бирлиги ўрнида қўлланади. Бу вақтда сўзловчининг камтарлиги ёки мағрурланиши ҳолати англашилади. Масалан: *Ўзларидан сўрасак. Табриклаймиз*.

II шахснинг кўплик шакли II шахснинг бирлиги ўрнида қўлланиб, бирор шахсга нисбатан ҳурмат ёки пичинг маъносини англатади. Масалан: *Кечирасиз, бу ерларга биринчи келишингизми?*

Айрим ҳолларда II шахснинг бирлик шакли III шахснинг бирлиги ўрнида қўлланиши ҳам мумкин. Масалан: *Пахтакорларимизнинг меҳнат самараларини кўриб қойил қоласан киши*.

Учинчи шахснинг кўплик шакли ё ҳурмат, ё кесатиш маъносида шу шахснинг бирлиги ўрнида қўлланиши мумкин. Масалан: *Дадам келдилар. Ўзлари гапирсинлар*.

III шахснинг кўплик шакли II шахснинг бирлик ўрнида қўлланиб, кўпинча ҳурмат, баъзан кесатиш маъносини ифодалайди. Масалан: *Қани, тўрга ўтсинлар. Хўп орзулар*

ушадди - ўқидинглар, битирдинглар, ишга ҳам кирдинглар, ишлаб анча ойлик олдинглар. (А.Қаҳҳор).

Феълнинг функционал шакллари

Феъл туркуми бир қанча нокатегориал шаклларга эга бўлиб, улар ҳаракат ва ҳолатнинг турлича белги-хусусиятларини билдиради. Бу нокатегориал шаклларнинг бир гуруҳи маълум вазифани бажаришга мослашган бўлса, иккинчи бир тури турли хил модал маъноларни ифодалаш учун хизмат қилади. Феълнинг нутқда маълум бир вазифани бажаришга мослашган шакллари функционал шакллар ҳисобланади. Феъллар тўрт хил функционал шаклга эга: *соф феъл, ҳаракат номи, сифатдош, равишдош*.

Феълнинг функционал шакллари асосий хусусиятларига кўра икки турли бўлади.

1. Феълнинг маълум бир вазифа учун хосланган шакллари.
2. Ҳаракатнинг турли характеристикасини кўрсатувчи ва модал маъно ифодаловчи шакллар.

Соф феъл (кесимлик шакли). Бу шакл гап ичида феъл-кесим вазифасини бажарадиган феъл шаклидир. Соф феъл бошқа шакллардан шуниси билан фарқланадики, у феълга хос бўлган барча грамматик хусусиятларни (бўлишли-бўлишсизлик, ўтимли-ўтимсизлик, замон, шахс-сон, майл, нисбат ва ҳ.) ўзида акс эттира олади: *У ёзди* (бўлишли, ўтимли, яқин ўтган замон шакли, 3-шахс бирлик шакли, аниқлик майли, аниқ нисбат, кесим вазифасида).

Ҳаракат номи. Ҳаракат номи феълнинг функционал шаклларида бири бўлиб, ҳаракат ва ҳолатнинг номини билдиради, гапда отга хос вазифаларда келади. Ҳаракат номи феъл ва отга хос грамматик белгиларга эга, яъни бир томондан феъл каби: а) мазмунан ҳаракат билдиради; б) ўтимли-ўтимсиз хусусиятини кўрсатишга эга; в) даража (нисбат) категориясига эга; г) бошқа феъл шакллари каби келишикларни бошқариб келади ва равишдошлар орқали аниқланади: *Тинчликда яшамоқ чинакам ҳаёт. (Ғ.Ғулом). Машинага ўтириш олдидан дўстлар яна ҳаяжон билан кўришдилар. (Ойбек) Олимжон ҳовлидан чиқиши билан қаттиқ изгиринга дуч келди.*

Иккинчи томондан эса от каби: а) келишик ва эгалик аффиксини олиб турланади; б) гапда от бажарган вазифада — эга, тўлдирувчи, қаратувчи ва кесим вазифасида келади: *Ўқтам икки қўли билан илдам ва саралаб теришга тиришар эди. (Ойбек). Гапни ўйлаб гапир, катталарнинг насиҳатини сабр-тоқат билан тинглашга одатлан. (Мирмуҳсин).*

Ҳаракат номи қуйидагича ясалади:

1. Феъл асосига *-(и) ш* қўшимчасини қўшиш билан *келиш, ёзиш, бориш, чиқиш, ишлаш* каби. Ҳозирги ўзбек тилида *-(и) ш* аффикси билан ясалган ҳаракат номи жуда кўп ишлатилади. Қадимги ўзбек тилида эса анча кам қўлланган. Масалан: *Кузда тонналаб олинадиган ҳосилни граммлаб-граммлаб ундириш палласи ҳозир. (Ойбек) Қутидор меҳмонларни жўнатиб, ётиш учун ечинар экан, Офтобойим сўради... (А.Қодирий)* 2. Феъл асосига *-(у) в* қўшимчасини қўшиш билан: *борув, келув, чиқув, ишлов* каби. *-(у) в* билан ясалган ҳаракат номи ҳозирги ўзбек тилида жуда кам ишлатилади: *Нури ўз режасининг бундай қулай амалга ошуvidан ҳадсиз севинди. (Ойбек) Сайёра кеча болалар билан бўлган учрашувини гапириб берди. (О.Ёқубов).*

3. Феъл асосига *-моқ* аффиксини қўшиш билан: *келмоқ, бормоқ, ишламоқ, айтмоқ* каби. Бу ҳаракат номи бўлишсиз шаклга эга эмас: *Дамлар мазмунини қамраб олмоққа Дунёдай каттакон китоб керақдир. (Ғ.Ғулом)* *-моқ* аффикси билан ясалган номи эски ўзбек тилида фаол қўлланган. Ҳозирги ўзбек тилида эса нисбатан камроқ ишлатилади. *-моқ* қўшимчаси қадимги ёдгорликларда ва эски ўзбек тилида *-мақ* шаклида ҳам ишлатилган. Бу шакл баъзан ҳозирги адабий асарларда ҳам учрайди: *Минг йил нари-бери утган ақллар яшамак сирини билдирар, холос. (Ғ.Ғулом).*

-(и) ш, -(у) в аффикслари билан ясалган ҳаракат номлари отга жуда яқин туради. Шунинг учун булар орқали ясалган сўзларнинг баъзилари ҳам ҳаракат номига, ҳам отга тенг келади: *уйланиш (уйланмоқ ва женитьба маъносида), учрашув (учрашмоқ ва встреча маъносида), ёзув (ёзмоқ ва письмо), сайлов (сайламоқ ва выборы маъносида)* каби. *-моқ* аффикси билан ясалган ҳаракат номи эса кўпроқ феълга

яқин туради. Шунга кўра у шартли равишда феълнинг ноаниқ шакли, **инфинитив** деб ҳам юритилади.

Ҳаракат номининг эгалик билан турланиши отлардан фарқ қилади. Жумладан, ҳаракат номи эгалик аффиксини олганда, кўпинча ҳаракатнинг бажарувчисини билдиради: *Сайд кабинетдан чиқиши билан бу гапларни унутди. (А.Қаҳҳор) Хизматдан қайтишида Шукур Каримович таклифи билан Умид унинг машинасига чиқди. (Мирмуҳсин).*

Ҳаракат номи шаклидаги феъл гапда эга, тўлдирувчи, қаратувчи, кесим вазифасида келади: *Эшикнинг қўққисдан очилиши хотинларни чўчитиб юборди. (А.Қодирий).* У меҳрибон она билан ҳазиллашишни, унинг жигига тегишни яхши кўради. *(Ойбек) Ҳар бир ота-она ўз фарзандини жондиди билан севади ва унинг жамиятга фойдали киши бўлиб етишувини истайди. (Газетадан.)*

Сифатдош. Сифатдош феълнинг функционал шаклларида бири бўлиб, нарсанинг ҳаракат ва ҳолат белгисини кўрсатади, одатда, сифатловчи вазифасида келади.

Сифатдошнинг белгилари:

а) ҳаракат тушунчасини англатади. Масалан: *У доимо изланадиган, доимо ҳаракатда бўлган, парвозга чоғланган илғор кишиларимиздан бири. (И.Раҳим) Ҳаётда тутган нарсани қўймайдиган нозик, аммо забардаст қўллар ҳам бўлади (С.Зуннунова);*

б) нисбат, ўтимли-ўтимсизлик, бўлишли-бўлишсизлик маъноларини ифодалайди. Масалан: *Тирқишдан қараб турган Ҳаёт ўзини четга олди. (М.Исмоилий) Сиз жуда ҳадиксирайдиган одам экансиз-ку! Кийинган бола (ўзлик), ўқилган китоб, чақирилган меҳмон (мажҳул) каби;*

в) бошқа сўзларни бошқариб келади: *Анорхон ўз Ватанини чин юракдан севган, ўз ишига кўнгил қўйган қиз. (И.Раҳим);*

г) шахс ва нарсанинг ҳаракат билан боғлиқ белгисини билдириб, гапда сифатловчи вазифасида келади, шаклан ўзгармайди: *Дўстлик бўлмаган жойда ишнинг ривожини ҳам бўлмайди. (С.Зуннунова)*

д) отлашиб кела олади. Бу вақтда от сингари келишик, эгалик аффиксларини қабул қилади ва шунга мос вазифада келади: *Мақтанганнинг уйини, керилганнинг тўйини кўр.*

(Мақол) Виждоним буюрганин Шу шеърда ёза олсам,
Виждондек дуруст бўлур. (Ғ.Ғулом);

е) шахс-сон аффикси билан тусланиб, феълнинг аниқлик майлига хос замон шакллари ҳосил қилади: *Тогни гоҳ-гоҳ мана шундай узоқдан томоша қиламан, яқиндан сира кўрмаганман. (Ойбек) Нариги ёқдаги гўзал фавворалар қурилиши энди бошланган. (П.Қодиров).*

Сифатдош, асосан, қуйидаги қўшимчалар билан ясалади:

1. *-ган (-кан, -қан).* Бу қўшимча нутқда энг фаол қўлланади: *келган, ўқиган, кулган, ёзилган, эккан, чиққан* каби;

2. *-диган, -ётган.* Бу аффикслар *-ган* аффикси билан боғланган: *келадиган, келаётган, ўқийдиган, ўқиётган, ёзиладиган, ёзаётган* каби.

3. *-р (ар); оқар (сув), кўрар (кўз), учар (қуш), еяр (огиз)* каби. Бўлишсиз шаклда аффиксдаги *р* товуши *с* га айланади: *келар-келмас, билар-билмас* каби. *Она севмас фарзанд топилмас, Фарзанд йўқдир онани севмас. (Ҳ.Олимжон)* Бу шаклдаги сифатдошнинг бўлишли ва бўлишсиз шакллари биргаликда феълга, баъзан отга боғланиб, ҳаракат қилаётган нарсанинг белгисини билдиради ва ҳол, сифатловчи бўлиб келади: *У истар-истамас сўз бошлади. Уни кўрар-кўрмас гапириб кетди. Арслонбек ака, бўлар-бўлмас гапларга қулоқ солмай, маслаҳатлашиб ишласак бўлмайдими? (А.Қаҳҳор).*

4. *-ажак; боражак (ер), бўлажак (ҳосил), келажак (замон), ёзилажак (шеър)* каби.

5. *-гуси, -гуси; келгуси (авлод), бўлгуси (иш)* каби. *-(а)жак, -гуси, -гуси* билан ясалган сифатдошлар ҳозирги ўзбек тилида архаик ҳисобланади.

6. *-(у)вчи; келувчи, кутувчи, бошловчи* каби. Бу сифатдош нарсанинг доимий ҳаракат белгисини билдиради: *Пишқирувчи ваҳший дарёга кўрсатилар тамом янги йўл (Ҳ.Олимжон)* *-(у)вчи* аффикси билан ясалган сифатдошларнинг бир қисми отга кўчган: *ўқувчи, ўқитувчи, ёзувчи, қурувчи, кузатувчи* каби.

Сифатдош отлашади. Бу вақтда сифатдош келишик, эгалик ва грамматик сон аффиксини олиб, эга, тўлдирувчи ва қаратувчи вазифасида келади: *Ҳаётни севганлар, бахтни севганлар Дўстлик қўшигини куйлаши керак. (Уйғун) Кўпчиликнинг юзига оёқ босганининг жазоси шу. (Уйғун).*

Равишдош. Равишдош, асосан, бошқа бир феъл англатган ҳаракатдан олдин бўлган ёки у билан бир вақтда бажариладиган ҳаракатни кўрсатади, асосий ҳаракатнинг бажарилиш ҳолатини билдиради, эргаш гапнинг кесими вазифасида ва ҳол вазифасида келади.

Равишдошнинг белгилари:

а) ҳаракат тушунчасини англатади: *Ғуломжон таниш товушни эшитиб ҳушига келди (М.Исмоилий);*

б) ўтимли-ўтимсизлик, нисбат, бўлишли-бўлишсизлик маъноларини ифодалайди: *Мастура лабини буриб, ниманидир пичирлаб тескари қаради. (Ойбек) Ғуломжон отаси ёнида туриб атрофга қаради (М.Исмоилий);*

в) бошқа сўзларни бошқариб келади: *Богдаги мевалар қуёш меҳрига туйиб, серэт; серсув ва ширийн бўлди. (И.Раҳим) Ўктам маънодор илжайиб, унинг ҳаракат ва қилиқларини кузатиб турди (Ойбек);*

г) баъзан қиёсий даража аффикси (-роқ) ни қабул қилади: *Унинг баъзи қилиқлари сеникига ўхшаброқ кетади. (Ойбек) Мулла Обид иккиланиброқ яна бояги жойига борди. (А.Қодирий)*

д) феълга боғланиб, ҳаракатни иккинчи бир ҳаракат белгиси сифатида англатади ва гапда ҳол бўлиб келади, бу вақтда шахс-сон билан тусланмайди: *Кўм-кўк водийларда пўлат излардан Кетаётир қора поезд учиб, қарсиллаб (Ҳ.Олимжон);*

е) қўшма феъл, аналитик шакл таркибида биринчи компонент бўлиб келади: *Тилини тишлаб олган одам тишини суғуриб ташламайди. (А.Қаҳҳор) Агар бир-биримизни ҳурмат қила билсак, қадрдон ҳам бўлиб қоламиз. (Ойбек) Мулла Обид парвосизгина илжайиб қўйди. (А.Қодирий);*

ж) қўшма гап таркибидаги гапнинг шахс кўрсатмайдиган кесими бўлиб келади: *Шамол қўзғалиб, дарахтларнинг учи силкина бошлади.*

Равишдошлар қуйидаги қўшимчалар билан ясалади:

1. Феъл асосига -б (-иб) қўшимчасини қўшиш билан.

Бу шакл бошқа бир ҳаракатдан олдин ёки у билан бир вақтда бажариладиган ҳаракатни англатади. Бунда у ҳол вазифасида келади: *Саида Қаландаровнинг кабинетидан вақти чоғ бўлиб чиқди, шошилмай мажлисни ўтказиш*

режасини тузди. (А.Қаҳҳор) Зайнаб ювошгина кулиб, қизариб чамадончасини куча ўртасига қўйди.

Равишдош такрорланган ҳолда ишлатилиб, ҳаракатнинг давомли эканлиги, такрорланиб турганлигини билдиради: *Илк қор уйнаб-уйнаб ёғар эди. (А.Мухтор) Қизгиш тутун буралиб-буралиб осмонга кўтарилди бошлади. (А.Қаҳҳор)*

Аналитик феъл шакллариининг етакчи қисми кўпинча – (и)б равишдоши шаклида келади: *Ғуломжон отасининг овозини эшитиб бир сесканиб тушди. (М.Исмоилий).*

2. Феъл асосига –а, –й қўшимчасини қўшиш билан. Бу шакл кўпинча ҳозирги ўзбек тилида якка ҳолда қўлланмайди, такрорланиб келиб, асосий ҳаракатнинг қайтарилиб, давом қилиб туришини билдиради: *Бугун журналдаги расминга тикила-тикила беихтиёр хўрсиниб қўйди. (Ойбек)* Натижа, сабаб маъноларини ҳам билдириб келади: *Гулнорнинг эғнида калтагина лапис камзул ювила-ювила юпқаланган. (Ойбек).*

Бу равишдошнинг бўлишсиз шакли –ма аффикси билан ясалади (*келмай, олмай, ўқимай*) ва –б (*-иб*) равишдошининг бўлишсиз шаклига мос келади: *Бизга меҳмон бўлмай жўнаб қолсангиз, қаттиқ хафа бўламан. (Ойбек).*

«Феъл-феъл» тузилишига эга баъзи аналитик шаклларда биринчи компонент шу равишдош шаклида келади: *айта қол, ўқий бошлади* каби.

3. Феъл асосига – гани (*-кани, -қани*) аффиксини қўшиш билан. Бу равишдошлар ҳаракатнинг бажарилиш мақсадини билдиради: *Улуғ мукофот олганингизни эшитиб, сизни табриклагани келдик. (Ойбек) Мен бутун юрагимни очиб гапиргани келдим. (Уйғун)*

4. Феъл асосига –гач (*-қач, -ҳач*) аффиксини қўшиш билан. Бу равишдош асосий ҳаракатнинг равишдош ифодаланган ҳаракат тугаши билан бошланишини билдиради: *Раъно кўчага чиққач, қадамини тезлатди. (О.Ёқубов)* Саида ҳужрасига киргач, узини каравотга ташлаганича, икки соатча ухлади. (А.Қаҳҳор)

5. Феъл асосига –гунча (*-қунча, -жунча*) аффиксини қўшиш билан. Бу равишдош ҳаракатнинг қай вақтгача давом этишини билдиради: *Орадаги сўзсизлик бир пиёладан чой ичгунча бузилмайди. (А.Қаҳҳор)* Комила келгунча токчадаги китоблардан бирини олиб ўқишга киришди.

II. Ҳаракатнинг характеристикасини кўрсатувчи ва модал маъно ифодаловчи шакллар

Феълнинг бу шакллари ҳаракатнинг миқдорий белгиси, унинг бажарилиш тусини, ҳаракатнинг бажарувчи томонидан турлича баҳоланиши сингари модал маъноларни англатади. Феълнинг модал шакллари тузилиш жиҳатидан синтетик шакл ва аналитик шаклга бўлинади.

Синтетик шакллар

Синтетик шакллар ҳаракатнинг миқдорий тавсифини билдиради, унинг давомлилиги, такрорийлиги ва кучсизлиги каби модал маъноларни ифодалайди. Бу шакллар қуйидаги аффикслар билан ясалади:

1) *-ла*. Бу аффикс феъл асосига қўшилиб, такрор маъносини билдиради: *ишқа – ишқа-ла; қув-қув-ла; сава – сава-ла; чўқи-чўқи-ла* каби. *Яна ёнма-ён кета бошладик. Қисқариб қолган кўланкаларимизни қувлаймиз. (С.Анорбоев);*

2) *-гила (-кила, -қила)* аффикси ҳам ҳаракатнинг давомлилиги, такрор маъноларини билдиради: *эз-эзгила; турт – турт-кила; теп-теп-кила, торт-торт-қила* каби. *Сочларимдан тортқилар шамол. (Қўшиқдан);*

3) *-(и)мсира, -(и)нқира* аффикслари ҳаракатнинг кучсизлигини, унинг одатдаги ҳолатга етмаганлигини билдиради: *йигла – йигла-мсира; кул-имсира, оқар – оқар-инқира* каби: *Мулла Обид илжайинқираб бош ирғади. (А.Қодирий) Давлетбеков ўзини камтар тутиб бир четда кулимсираб турар эди. (П.Қодиров);*

4) *-(и) ш* аффикси ҳам одатда ҳаракатнинг кучсиз даражада эканини билдиради: *оқар – оқар-иш; тўл – тўл-иш* каби: *Дарёларнинг ул юзида уйлариңгиз, оқаришиб кўринади бўйлариңгиз. (Қўшиқдан.) Машраб қандайдир ўзгарган, тўлишган, вазминлашган, чехрасида маънос бир ўйчанлик пайдо бўлганди. (О. Ёқубов).*

Аналитик шакллар

Аналитик шакллар ҳам ҳаракатнинг *бажарилиш*, *такрорийлик*, *давомлилик*, *бошланиш* каби турлича маъноларни ифодалашга хизмат қилади. Бу хил модал маънолар асосий (етакчи) феълга бирикиб келган ёрдамчи феъл билан ифодаланади. Бундай аналитик шакллар ўз хусусиятига кўра икки турга бўлинади:

- 1) кўмакчи феълли аналитик шакл;
- 2) тўлиқсиз феълли аналитик шакл.

Кўмакчи феъл

Кўмакчи феъллар ҳаракатнинг турлича характеристикасини кўрсатувчи, шунингдек, турли модал маъноларни ифодаловчи шакллари яшаш учун хизмат қилади.

Ҳозирги ўзбек тилида бутунлай кўмакчи феълга айланган (мустақил маъносини йўқотиб, фақат кўмакчи феъл сифатида қўлланадиган) феъл йўқ. Айрим мустақил феъллар кўмакчи феъл вазифасида ҳам қўлланади ва турли-туман маъноларни ифодалаш учун хизмат қилади. Кўмакчи феъл боғланиб келган мустақил феъл **етакчи феъл** деб аталади: *айтиб берди* (*айтиб* – етакчи, *берди* – кўмакчи), *сездириб қўйди* (*сездириб* – етакчи, *қўйди* – кўмакчи) ва б.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида қуйидаги феъллар кўмакчи феъл вазифасида ҳам қўлланади: *бошла*, *ёт*, *тур*, *юр*, *ўтир*, *бўл*, *бит* (*битир*), *ол*, *бер*, *қол*, *қуй*, *чиқ*, *бор*, *кел*, *кет*, *юбор*, *ташла*, *сол*, *туш*, *ўл*, *ўт*, *ет*, *кўр*, *қара*, *боқ*, *ёз*.

Кўмакчи феълларнинг ҳар бири ўзига хос маъно ва бошқа хусусиятларга эга. Лекин улар учун умумий ҳолатлар ҳам бор.

Кўмакчи феъллар етакчи феъл билан асосан – (*и*) *б* ёки –*а*, –*й* равишдош ясовчилари ёрдамида бирикади. Баъзи кўмакчи феълларгина етакчи билан грамматик шакл ёрдамида бирикади. Кўмакчи феъл етакчи феъл билан равишдош шакли орқали бирикканда, тусловчи формантлар кўмакчи феълга қўшилади. Етакчи феълга грамматик шакл ёрдамисиз бирикканда эса етакчи ва кўмакчи феъл бир хил шаклда бўлади: *ёзиб олдим*, *ёзиб олдинг*, *ёзиб олди*; *ёза*

олдим, ёза олдинг, ёза олди; ёздим-олдим, ёздинг-олдинг, ёзди-олди каби.

Баъзи кўмакчи феъллар, келтирилган мисоллар каби, етакчи феълга ҳар уч шаклда бирикади, баъзилари эса фақат равишдош шакли ёрдамида бирикади: *уқиб чиқди, ёза бошлади*. Булардаги *чиқ, бошла* кўмакчи феъллари етакчи феъл билан *уқиди-чиқди, ёзди-бошлади* шаклида бирикмайди.

Айрим кўмакчи феъллар етакчи феъл билан *-(и) б, -а (й)* равишдош ясовчилари ёрдамида, баъзилари эса фақат *-(и) б* ёки *-а, -й* шакллари ёрдамида бирикади. Масалан, *бер* кўмакчи феъли равишдошнинг ҳар икки шаклига бирика олгани ҳолда, *қара* кўмакчи феъли фақат *-(и) б* қўшимчали равишдош шаклига, *ёз* кўмакчиси эса фақат *-а* қўшимча равишдошга бирикади: *ёзиб бер - ёза бер, уқиб қара, йиқила ёзди*.

Ҳозирги ўзбек тилида кўмакчи феълларнинг асосий қисми етакчи феъл билан *-(и) б* равишдош ясовчиси орқали бирикади. Етакчи феълга *-а, -й* равишдош ясовчиси ёрдамида бирикувчи кўмакчи феъл учтагина: *бошла, бил, ёз (айта бошлади, ёза билди, тукила ёзди)*.

Етакчи феъл билан равишдошнинг ҳар икки тури ёрдамида бирика оладиган кўмакчи феъллар *-(и) б* қўшимча ёрдамида бирикканда бошқа маъно, *-а, -й* аффикси ёрдамида бирикканда бошқа маъно ифодалайди. Қиёсланг: *ёзиб олди - ёза олди, келиб қолди - кела қолди, айтиб кўр - айта кўрма*.

Кўмакчи феълларнинг баъзилари бир маъноли, асосий қисми эса бирдан ортиқ маънолидир. Бирдан ортиқ маъноли кўмакчи феълларнинг қайси маънода қўлланилиши гапда, контекстда реаллашади. Қиёсланг: *Сабр қил, хотин, еб турган гўштимиз бор. Ўғлинг келган кунни сўяман, деб кўнглимдан ўтказиб қўйибман. (Ш.) Гўзал қўлидаги гулдастани, адашиб қолдим, она тили ўқитувчисига бериб қўйди. (Р.Файзи)*.

Етакчи ва кўмакчи феълдан ташкил топган аналитик шаклларда кўмакчи феъл бирдан ортиқ бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда ҳам ҳар бир кўмакчи феъл ўзидан олдинги феъл билан равишдош шакли ёрдамида бирикади: *айтиб бериб тура қол*.

Кўмакчи феъл ёрдамида ясалувчи аналитик шаклнинг бир етакчи ва бир кўмакчи феълдан ҳосил бўлган тури жуда кўп қўлланади. Икки ва ундан ортиқ кўмакчили шакли кам учрайди.

Бирдан ортиқ кўмакчи феъл қатнашган шаклда ҳар бир кўмакчи феъл ўз маъноси билан қатнашади. Аналитик шакл таркибидан бирор кўмакчи феъл туширилса, унга хос маъно ҳам йўқолади. Қиёсланг: *айтиб бериб тура қол – айтиб бериб тур – айтиб бер.*

Бирдан ортиқ кўмакчи феълли аналитик шаклда равишдошнинг – *(и) б* ва *-а, -й* аффикси ёрдамида бирикувчи кўмакчи феъл иштирок этса, етакчи феълга олдин – *(и) б* аффикси ёрдамида бирикувчи кўмакчи феъл, кейин *-а, -й* аффикси ёрдамида бирикувчи кўмакчи феъл қўшилади: *ёзиб бера қол, ёзиб кўра бошлади, ишлаб тура бер* каби.

Айнан бир кўмакчи билан ясалган аналитик шаклдаги феъллар уюшиқ бўлак вазифасида келганда, кўмакчи феълнинг бир марта – уюшиқ бўлакларнинг сўнггиси билан қўлланиш ҳоллари ҳам учрайди: *Бу қадар балиқни сақлашнинг сира иложи йўқ эди. ... Хонадонлар қуришиб ҳам, музлатиб ҳам, тузлаб ҳам, туйиб ҳам олдилар (Ас.М.)*

Кўмакчи феълларнинг аналитик шакл ҳосил қилишда қўлланиш имкони бир хил эмас. Уларнинг айримлари деярли барча феъллар билан бирика олгани ҳолда, баъзилари эса sanoқли феъллар билангина бирика олади. Масалан, *бошла* кўмакчи феъли деярли *барча* феъллар билан қўллана олади, *ёз* кўмакчи феъли *қувонмоқ, ўсмоқ* каби жуда кўп феъллар билан қўллана олмайди. (Бунинг сабаблари ҳақида ҳар бир кўмакчи феълнинг таҳлилида гапирилади).

Аналитик шаклнинг кўмакчи қисми бўлиб келадиган феъллар ва улар англатган маънолар қуйидагича:

Бўл. Бу кўмакчи феъл етакчи феъл билан бирикиб қуйидаги маъноларни ифодалайди:

1) *-(а)р, -а(диган), -(й)диган; моқчи* қўшимчали феъллар билан бирикиб, истак, майл маъноларини билдиради. Масалан: *Шундан кейин четдан келган одамларга хушёр кўзим билан қарайдиган бўлдим. («Муштум»).* Гулсумбиби қизи дам олгандан кейин, кечаси ё эртага астагина билдирмоқчи бўлди. (Ойбек).

2) -дай, -дек қўшимчали феъллар билан қўшилиб, иш-ҳаракатнинг жараёни, ҳолатини билдиради: Масалан: *Ҳамроқул сувни ичиб, бир оз ўзига келгандай бўлди. (А.Қаҳҳор). Ногоҳ Бектемир даҳшатли тушдан уйғонгандек бўлди. (Ойбек).*

3) -(и)б қўшимчали равишдошдан кейин кўмакчи феъл вазифасида келиб, иш-ҳаракатнинг туталланганлигини билдиради. Масалан: *Самандаров хатни ўқиб бўлди, унинг устига кафтини қўйиб, Тўлаган акага қаради. (А.Қаҳҳор). Аёл пахтасини тўкиб бўлгунча, Гуломжон унга ер остидан разм солиб турди. (М.Исмоилий).*

4) бўлмоқ тўлиқсиз феъли бўлишсиз шаклларда келиб, иш-ҳаракатнинг амалга оширилиши қийинлигини ёки мумкин эмаслигини билдиради. Масалан: *Сўз чумчуқ эмас, оғиздан чиқса тутиб бўлмас. (Мақол). У йиғлаб юбормасликка ҳар қанча ҳаракат қилса ҳам, бўлмади. (У.Ҳошимов).*

5) От кесим таркибида боғлама вазифасида келади. Масалан: *Ўктам Абдуллаев мактабга директор бўлди. Бу киши бизнинг тоғамиз бўладилар. Эркак одам бир сўзли бўлади.*

6) бўлмоқ феъли сифат туркумидаги сўзлар билан бирикиб, қўшма феъл ҳам ҳосил қилади: *ҳайрон бўлмоқ, хурсанд бўлмоқ, гўзал бўлмоқ, ширин бўлмоқ каби. Оз бўлсин, оз бўлса ҳам соз бўлсин. (Мақол). Шов-шув кўтарма! Даданг хабардор бўлиб қолса, яхши бўлмайди. (Ойбек).*

Бошла: Бу кўмакчи феъл -а, -й қўшимчали равишдошлар билан ифодаланган иш-ҳаракатнинг бошланганлигини ёки унга киришилганлигини билдиради. Масалан: *Тавҳидий дафтарчани очди ва қадамини секинлатиб, ўқий бошлади. (А.Қаҳҳор). Ойбодоқ кета бошлаган эди, Отабек уни тўхтатди. (Ойбек).*

Бошла кўмакчи феъл -и(б) қўшимчали равишдош шаклида қўшма феъллар таркибига киради: *бошлаб бормоқ, бошлаб келмоқ. Масалан: Говвос меъморни ўша шинам хона сари бошлаб борди. (Миртемир).*

Бор. Бу кўмакчи феъл қуйидаги маъноларни ифодалайди:

1) етакчи феъл ифодалаган иш-ҳаракатнинг даражама-даража ривожланишини, кучайиб ортиб боришини;

Масалан: *Газал интиҳосига етган сари Авазнинг чехраси ёришиб борарди (С.Сиёев).*

2) ҳаракатнинг давомийлигини; Масалан: *Матқовул ака одамлар орасидан аста ўтиб борди (М.Исмоилий).*

3) иш-ҳаракатнинг тугалланганлигини; Масалан: *Уч кун деганда шаҳарга кириб борди. Зайнаб жуда ишонган ҳолда ўз уйига етиб борди (А.Қодирий).*

Бит (битир). Кўмакчи феъл вазифасида келиб, -и(б) қўшимчали равишдошлар билан биргаликда иш-ҳаракатнинг тўла бажарилиши, тугалланишини билдиради. Масалан: *Кичикроқ водийнинг ҳар ер - ҳар еридан қуюқ тутун кутарилмоқда - қишлоқ батамом ёниб битган эди. (А.Қаҳҳор) Пахтакорлар шартномада кўрсатилган миқдор ерга апрель ойининг охирида юз фойиз чигит экиб битирди.*

Бер. Бу кўмакчи феълнинг етакчи феъл билан бирикиш қуйидаги кўринишларга эга:

1. Кўмакчи феъл вазифасида -и(б) қўшимчали равишдош шаклидаги етакчи феъл билан бирикади ва:

а) иш-ҳаракатнинг биров, ўзга учун бажарилганлигини ифодалайди; Масалан: *У бўлган воқеани айтиб берди. Энди ишнингга қара, болам, эртага қўйлак тикиб бераман (С.Сиёев).*

б) етакчи феълдан англашилган маънони кучайтириб ифодалайди; Масалан: *Аяжон, сиз аниқроқ билиб беринг ... Иложи бўлса, шу бутун билиб беринг (С.Зуннунова). Зулайхо опамлар айтиб берадилар.*

2. кўмакчи феъл вазифасида -а, -й қўшимчали равишдош шаклларидаги етакчи феъллар билан бирикиб кўпинча вер шаклида талаффуз қилинади ва қуйидаги маъноларни ифодалайди:

а) етакчи феълдаги ҳаракатнинг бажарилиши учун қаршилиқ, монелик йўқлигини, у бемалол бажарилиши мумкинлигини англатади; Масалан: *Баҳузур ўтира бер, чарчагандирсан? (У.Исмоилов);*

б) етакчи феълдаги ҳаракатнинг давомлилиги, такрорийлигини билдиради. Масалан: *Ҳадеб катта шаҳарда яшай бериш ҳам одамни диққи нафас қилиб юборади. (Т.Ашуров). Ўлимдан бошқа ҳамма яхшиликнинг барвақт келгани маъқул, деб она-бола изғий берди. (Мирмуҳсин).*

Бер феъли айрим отлар билан қўшма феъл ясайди: *аҳамият бермоқ, бардош бермоқ, жавоб бермоқ, бой бермоқ, жой бермоқ, зарба бермоқ*. Масалан: *Қуруқ одамлар кийимга зўр беради, дегани бежиз эмас экан*. (Ф.Мусажонов). *Ҳаё қайси нарсада бўлса, унга зийнат беради*. («Фан ва турмуш»).

Бер сўзи етакчи феъл сифатида қўшма феъллар таркибига киради: *бериб тур, бера қол, бериб юборди* каби.

Ёт. Бу кўмакчи феъл етакчи феъл билан *-и(б)* равишдош шакли орқали бирикиб, иш-ҳаракат ёки ҳолатнинг доимий, давомий эканлигини билдиради. Масалан: *Уч хонали уй бўм-бўш, ҳувилаб ётарди*. (А.Убайдуллаев). *Бу эълонлар олдида турли касбдаги одамлар уймаланиб ётади*. (А.Мухтор).

Юр. Бу кўмакчи феъл етакчи феъл билан равишдош ясовчи *-и(б)* қўшимчаси ёрдамида бирикади ва ҳаракатнинг узоқ давом давом этганини билдиради: Масалан: *Низомиддиннинг қўлидаги паширосидан сизиб чиқаётган тутун уй ичида ҳалқа-ҳалқа бўлиб сузиб юрибди*. (С.Аҳмад).

Ўтир. Бу кўмакчи феъл етакчи феъл билан равишдош ясовчи *-и(б)* қўшимчаси ёрдамида бирикиб, етакчи феълдаги ҳаракатнинг давомлилиги, маъқул кўрилмаслиги каби маъноларни билдиради. Масалан: *Қассоб лабини бурди: - Бе! Биз нимани тушунамиз. Тушунсак, сиздан сўраб ўтирармидик*. (П.Турсун). - *Бу киши ҳидлаб утирмайди, тўғри ейди - қўяди, - деди*. (А.Қаҳҳор).

Кел. 1. Бу кўмакчи феъл етакчи феъл билан равишдош ясовчи *-а-й, -(и) б* қўшимчалари ёрдамида бирикиб, иш-ҳаракатининг йўл-йўлакай, давомли бажарилиши каби маъноларни билдиради. Масалан: *Келишингда хабар ола кел. Хотираларни ёзиб келяпман. Юнусали ота шу кунгача уларнинг борди-келди гапларига аралашмай чидаб келди*. (С.Аҳмад). *Неча йиллардан бери қалбида сақланиб келаётган эзгу-армонлар унинг бутун асабларини уйғотиб юборган эди*. (С.Зуннунова).

2. *-ги* қўшимчали феълнинг шахс-сон шакли (*-гим, -гинг, -гиси*) билан қўлланиб, истак-хоҳиш ифодалайди. Масалан: *Ёдгор ундан кўз узмай ўтираркан, негадир гаплашгиси келди шу топда*. (Ў.Ҳошимов).

3. Шунингдек, *-ган* қўшимчали шаклда чиқиш келишигидаги сўз билан қўлланиб, шу сўз билдирган белги,

ҳолатга мойиллик, ўхшашлик маъносини билдиради. Масалан: *Содиқ аканинг ёши қирқлардан ошган, ўзи қотмадан келган бўлиб, атрофдагилар билан тез тил топишиб кетар экан.* (О.Мўминов).

Кел кўмакчи феъли турли хил келишикларда шакланган сўзлар билан ҳам келиб хилма-хил маъноларни ифодалаш учун хизмат қилади.

1. Жўналиш келишигидаги айрим сўзлар билан қўлланганда, шахснинг шу келишиқдаги сўз билдирган иш, нарса ҳодисада тўхташини, шундай нарса ҳодиса юз беришини билдиради. Масалан: *У ўйлаб-ўйлаб бир фикрга келди шекилли, анча енгил тортиб: «Ҳаҳ, шунчалик осон гап экан-а»...деб илжайиб қўйди.* (К.Яшин). *Муқаддам анжомларини йиғиштириб бўлгунча, бир қарорга келди-ю, чақирди.* (Ў.Ҳошимов).

2. Чиқиш келишигидаги айрим сўзлар билан қўлланганда, иш, нарса-ҳодисанинг шу келишиқ шаклидаги сўз билдирган шахс ёки нарса томонидан бўлишини (амалга ошишини) билдиради. Масалан: *Менимча, Қаратой ака, Шокир ота, бутун кулфатлар турмушининг ёмон тузилганидан келади.* (Ойбек). *Сидиқжоннинг ранги бўзариб кетди... - Бунақа инсофсизлик сизлардан келади.* (А.Қаҳҳор).

Чиқ. Бу кўмакчи феъл етакчи феъл билан равишдош ясовчи -и(б) қўшимчаси ёрдамида бирикади ва иш-ҳаракатининг тўлиқ бажарилганлиги ва тугалланганлигини билдиради. Масалан: *Эрталабгача мижжа қоқмай ўйлаб чиқди. У хонанинг у ёқ - бу ёғига кўз ташлаб чиқиб, каравот устида ётган китобни кўриб қолди.* (К.Яшин).

Чиқ кўмакчи феъли қўшма феъл ҳосил қилишда ҳам қўлланади: *сўзга чиқди, қарши чиқди, издан чиқди, авжига чиқди* каби. Масалан: *Қий-чув қилишиб, кулгилар авжга чиқди.* («Шарқ юлдузи»). *Меҳнат интизоми издан чиқмасин.*

Ёт. Бу кўмакчи феъл етакчи феъл билан равишдош ясовчи -и(б) қўшимчаси ёрдамида бирикиб, етакчи феълдаги ҳаракатнинг охиригача тугал бажарилиши маъносини билдиради. Масалан: *Йўқ, ҳали, англаб етканимизча йўқ.* (Н.Сафаров). *Ота-онасига ўз сўзини ўтказишга Сандий ишониб етмади.* (А.Қаҳҳор).

Ўт. Бу кўмакчи феъл етакчи феъл билан равишдош ясовчи *-и(б)* қўшимчаси ёрдамида бирикади ва қуйидаги маъноларни ифодалайди:

1) тугаллик маъносини англатади ва бу маъносида бўл феъли билан бирика олади. Бу ҳолда бўл феъли «содир бўлмоқ», «юз бермоқ» маъносини, ўт кўмакчи феъли эса шу воқеа ҳодисанинг тугаши маъносини ифодалайди. Масалан: *Енгил саноат ходимларининг яқинда бўлиб ўтган республика кенгашида бу масалага алоҳида эътибор берилди. (Газетадан);*

2) етакчи феълдаги иш-ҳаракатнинг давомлилиги, йўлакай бажарилувчи ҳаракат эканлиги каби грамматик ва модал маъноларни ифодалаш учун хизмат қилади. Масалан: *Сен ҳовлига бор, жой тайёрла. Бир йула магазинга ҳам кириб ўт. (Н.Сафаров).*

Ол. Бу кўмакчи феъл етакчи феъл билан бирикади ва қуйидаги маъноларни ифодалайди:

1) *-и(б)* қўшимчали равишдошлар билан бирикиб, қўшма феъл ҳосил қилади ва иш-ҳаракатнинг ўзи учун бажарилганлигини билдиради: *билиб олмоқ, тортиб олмоқ, етиб олмоқ, йинтиб олмоқ, суғуриб олмоқ.* Масалан: *Қоронги тушмасданоқ қишлоғига етиб олди. Саломат билан Султонали саводини чиқариб олди. (Ғ.Ғулом).*

2) *-а -й* қўшимчали равишдошлар билан бирикиб, ҳаракатни бажариш қобилиятига, имкониятига эътибор маъносини билдиради: *уқий олмоқ, ёза олмоқ, кўра олмоқ, уйнай олмоқ* каби. Масалан: *Орадан олти ойларча вақт ўтгандан кейингина у ўз фаолиятини бошлай олди. (С.Аҳмад);*

3) етакчи феъл билан ҳеч қандай воситаларсиз бирикади ва *-и(б)* қўшимчаси билан ясалган равишдошга бирикканда билдирадиган маъноларни ифодалайди. Қиёсланг: *ёзиб олди - ёзди-олди, ўқиб олди, - ўқиди-олди, кийиб олди - кийди - олди.*

Ол кўмакчи феъли етакчи феъл сифатида от туркумидага сўзлар билан бирикиб қўшма феъл ясайди: *амал қилмоқ, авж олмоқ, аланга олмоқ, амал олмоқ, ёнини олмоқ, ёш олмоқ* каби. Масалан: *Дарахтлар деярли ҳаммаси амал олиб, анча юксалиб қолган эди. (М.М.Дўст).* Бу шеърни уқиган баъзи

таниш-билишларим, қариликни бўйнига олиб қолибди-да, деб уйлашлари мумкин. (Шукрулло).

Қол. Бу кўмакчи феъл етакчи феълга қуйидагича бирикади: Равишдош ясовчи –(и)б қўшимчаси орқали бирикиб, қуйидаги маъноларни ифодалайди:

а) ҳаракат ва ҳолатнинг давомлилиги маъносини: Масалан: *Сидиқжон ичкарига киришни ҳам, кучага чиқиб кетишни ҳам билмай остонада туриб қолди. (А.Қаҳҳор);*

б) ҳаракатнинг кутилмаган, тасодифий ҳаракат эканлиги маъносини: Масалан: *Нима бўлди-ю, Комилжон билан Жамила бир-бирларига дуч келиб қолишди. (Ж.Абдуллахонов);*

в) ҳаракатнинг хоҳиш-ихтиёрдан ташқари ёки унга зид ҳолда юзага келиши маъносини: Масалан: *Онани жигибийрон қилган нарса гўдаклигида «бешик кертди» қилиб қўйилган Нодиранинг айниб қолиш хавфи эди. (Шукрулло) ва бошқалар.*

2. Етакчи феъл билан –а,-й қўшимчаси ёрдамида бирикканда турли хил модал маъноларни ифодалайди. Масалан: *Жуда соз, миниб бора қолинг. (М.Исмоилий). Майли, майли, холажон, мен ўзимизнинг эшикдан чиқа қолай. (А.Қаҳҳор).*

3. Бу кўмакчи феъл ҳеч қандай грамматик воситасиз ҳам етакчи феълга бирикади. Бундай пайтда равишдошнинг –и(б) қўшимчаси билан ясалган шаклига бирикканда ифодалайдиган ҳолатнинг юзага келиши, давомлилик, кутилмаганлик, ҳаракатнинг тезлик билан бажарилиши каби маъноларни ифодалайди. Масалан: *Ҳалиги ерда бир мўйсафид келиб, ҳассасига суяниб тикилди – қолди. (Ойбек). Уни кўрди, шекилли, бирпасда йўқ бўлди – қолди. (С.Анорбоев).*

Қўй. Бу кўмакчи феъл –(и)б қўшимчаси билан ясалган равишдошга бирикиб, ҳаракатнинг бажарилиши билан боғлиқ турли хил маъноларни ифодалайди:

1) иш-ҳаракатнинг бажарилиши ва унинг натижаси сифатида юзага келувчи ҳолатни; Масалан: *Қандайдир бир куч уни утирган жойига миҳлаб қўйгандек қимирлатмади. (С.Аҳмад);*

2) баъзи феъллар билан бирикканда давомлилик маъносини; Масалан: *Ниҳоят, бутунги сўроқ Зиёдиллани*

анча ўйлантириб қўйди. (К.Яшин). Ҳали у ерда, ҳали бу ерда янги туғилаётган қўзилар чўпонларни шошириб қўйган, уларда тиним йўқ. (Газетадан);

3) иш-ҳаракатнинг бир марта бажарилиши маъносини; Масалан: *Йулакда турган Ўзбек ойим дарвозадан муралаб қўйди. (А.Қодирий). Уста Баҳром томоғини қириб, секин йўталиб қўйди. (М.Исмоилий).*

Бу кўмакчи феъл ҳеч қандай грамматик воситаларсиз бирикканда ҳаракатнинг бажарилиши ва унинг натижаси сифатидаги ҳолатнинг юзага келиши маъносини, ҳаракатни бир марталилик маъносини, ҳаракатнинг қаршиликсиз, осонгина бажарилиши маъносини, ҳаракатни бажаришга даъват, маслаҳат каби маъноларни ифодалайди. Масалан: *Ойнага урилиб оқаётган ёмғир қалин кўкимтир пардадай Кўксой водийсини кўзлардан тўсди-қўйди (С.Аҳмад). Ёпирай, бормисиз!... Эшикка қарайман-қўяман, қарайман-қўяман. (Ш.Тошматов). Арслонбекнинг шунча мол-дунёни давлатта ихтиёрий топширишига ишондингиз-қўйдингизми. (Ҳ.Ғулом). Ўзингизни койитиб овора бўлманг, тайёр бизнинг қўшда ҳайданг қўйинг-да. (М.Исмоилий).*

Қўй кўмакчи феъли бўлишсиз феълдан кейин бўлишсиз шаклда келиб, биринчи феълдан англашидган ҳаракатнинг бажарилмай қолганлигини билдиради. Масалан: *Бу чечак қирлари ўз бағрида сузиб бизнинг Отабекни ҳам ўзига қаратмай қўймайди. (А.Қодирий). Мажлисларда, хусусий суҳбатларда қоридан сўз очган ҳар бир киши. Канизак билан Сидиқжон можаросини айтмасдан қўймас эди. (А.Қаҳҳор).*

Кет. Бу кўмакчи феъл етакчи феъл билан: 1) *-(и)б* равишдош ясовчи орқали бирикади: *йиқилиб кетмоқ, излаб кетмоқ*; 2) равишдош ясовчи *-а, -й* қўшимчалари орқали бирикади: *суриштира кетмоқ, йўргалай кетмоқ*; 3) ҳеч қандай грамматик воситаларсиз бирикади: *ўтди—кетди, ёзди—кетди.*

1. Етакчи феъл билан *-(и)б* равишдош ясовчиси ёрдамида бирикканда иш-ҳаракатнинг тўла бажарилиши кучли даражада юз бериши (*тарқаб кетмоқ, улғайиб кетмоқ*), етакчи феълдаги ҳаракатнинг бошланиши ва давом этиши каби маъноларни ифодалайди. Масалан: *Узоқларга чўзилиб кетган дарё лабидаги майсалар устига палос, кўрипачалар солинди. (Ҳ.Зиёхонова). ... Иброҳим ота Ўтар бувани мақтаб*

кетди. (М.Исмоилий). У бирор киши билан учрашди дегунча, икки лунжини тўлдириб, гапга тушиб кетди. («Муштум»).

2. Етакчи феъл билан -а, -й равишдош ясовчи қўшимчалари орқали бирикканда ҳаракатнинг бошланиши ва шу ҳилда давом этиши маъносини билдиради. Масалан: *Ана шунда Арслонбек жаноблари тоқчадан бир тахта қоғоз олиб ўқий кетди. (Ҳ.Ғулом). Ўйин ҳам бир турли назокат касб этиб, Гулсинбиби йўрғалай кетди. (А.Мухтор).*

3. Етакчи феъл билан ҳеч қандай воситаларсиз бирикканда, иш-ҳаракатнинг тўла даражада осонлик билан бажарилиши маъносини англатади. Масалан: *Мажлисдан қўрқиш керак эмас, ҳаммамиз ҳам мажлисдан ўтганмиз. Сени ҳамма билади, бирпасда ўтасан-кетасан. (А.Қаҳҳор).*

Бу кўмакчи феъл етакчи феъл билан равишдош ясовчи - (и)б қўшимчаси ёрдамида бирикиб ҳаракатнинг тўла кучли (ортиқ) даражада бажарилиши маъносини билдиради: *Қисқариб юборди. Унутиб юборди. Қўрқитиб юборди. Хадича аянг яхши аёл-ку, ... лекин ўғлини талтайтириб юборибди-да. (Ҳ.Назир).*

Ташла. Бу кўмачи феъл -(и)б қўшимчали равишдош шаклига қўшилиб ҳаракатнинг кескин, кучли тарзда юз беришини билдиради: *Бузиб ташлади. Ағдариб ташлади. Ғижимлаб ташлади. Шу ернинг ўзида подшоҳ кишилари уни тутиб олиб, тилка-пора қилиб ташлаган эди. (Мирмуҳсин).*

Сол. Бу кўмакчи феъл етакчи феъл билан равишдош ясовчи -(и)б ва -а қўшимчалари ёрдамида бирикади.

1. Етакчи феъл билан равишдошнинг -(и)б қўшимчаси ёрдамида бирикканда, шу равишдош орқали ифодаланган иш-ҳаракатнинг батамом ёки рўйроост бажарилганлигини билдиради. Масалан: *Яхшибоев индамай турди. Сездики, Қўзибойнинг дардлари чўнг, дардларини тамом тўкиб солмоқчи - тасамми кор қилмайди. (М.М.Дўст). Низомжон чидамади. Юрагида тўлиб-тошган гапларни узил-кесил тўкиб солмоқчи бўлиб, қизни излаб, яна далага қараб кетди. (С.Аҳмад).*

2. -а қўшимчали равишдош таркибида кўмакчи феъл вазифасида келиб, шу равишдош орқали ифодаланган иш-ҳаракатнинг дарҳол бажарилганлигини билдиради. Масалан: *Бола тура солиб, уйига қочди (М.Исмоилий). Замон кела солиб, у одамдан суради. (М.Исмоилий).*

Сол феъли кўшма феъллар таркибига ҳам киради. Масалан: *асос солмоқ, гапга солмоқ, қулоқ солмоқ, эсга солмоқ. Гулнорпари ўтқаздида, канизини гапга солди. («Гулнорпари»).* Нормат кўшиққа қулоқ солиб, ичкаридаги одамнинг чиқишини кута бошлади. (С.Аҳмад).

Туш. Бу кўмакчи феъл етакчи феъл билан асосан равишдош ясовчи *-(и)б* қўшимчаси билан бирикиб, иш-ҳаракатининг қўққисидан, кутилмаганда бажарилиши маъносини билдиради; маънони кучайтиради. Масалан: *- Аҳмаджон ога, - деб чақирганини эшитди. Юраги бир санчиб тушди. (С.Сийёев). Унинг калтагина муйлови, қоп-қора қоши ўзига ярашиб тушган. (Ҳ.Шамс).*

Ўл. Бу кўмакчи феъл етакчи феъл билан равишдош ясовчи *-(и)б* қўшимчаси ёрдамида бирикиб, етакчи феъл билдирган ҳаракатни кучайтириб ифодалайди, ортиқ даражасини қайд этади. Масалан: *Қимматхон ҳар келганда, укаларини ялаб-юлқаб ўлади. (Шуҳрат).*

Қара. Бу кўмакчи феъл етакчи феъл билан равишдош ясовчи *-(и)б* қўшимчаси билан бирикиб, етакчи феълдаги ҳаракатнинг синаб кўриш, билиш, тажриба, синовдан ўтказиш ҳаракати эканини билдиради. Масалан: *Хушёр пайтларида у ўзининг аҳволини ўйлаб қарар, назарида, даҳшатли туш кўраётганга ўхшаб кетар эди. (Ў.Ҳошимов). Ўрмонжон бу йилларни суриштириб қараса, тошқин тахминан ҳар ўн-ўн икки йилда бир мартаба бўлар экан. (А.Қаҳҳор).*

Кўр. Бу кўмакчи феъл етакчи феъл билан равишдош ясовчи *-(и)б* ва *-а, -й* қўшимчалари ёрдамида бирикиб, қуйидаги маъноларни билдиради:

1) *-(и)б* қўшимчаси ёрдамида бирикканда, етакчи феълдаги ҳаракат синаш, билиш учун бажариладиган ҳаракат эканлигини: *синаб кўрмоқ, ўйлаб кўрмоқ, сўраб кўрмоқ. Майли, толеи йўқ дўстингни бутун бўлмаса, эртага ёқлаш тўғрисида ўйлаб кўраман. (Ш.Рашидов);*

2) *-а, -й* равишдош ясовчи қўшимчалар ёрдамида бирикканда фақат буйруқ-истак майлининг бўлишсиз шаклида қўлланади. Бунда ҳаракатни бажармасликни қатъий таъкидлаш, қатъий огоҳлантириш маъноси ифодаланади: *бера кўрма, ола кўрмасин, ўйлай кўрмасин, сўрай кўрмасин.*

Бу сирни ҳеч кимга айта кўрма. Бу ҳақда ҳеч кимдан сўрай кўрма.

Ёз. Бу кўмакчи феъл -а қўшимчали равишдош билан келиб, етакчи феълдан англашилган иш-ҳаракатнинг тўла рўёбга чиқмаганлигини, бажарилишига сал қолганлигини билдиради. Масалан: *Эҳтимол, (Олимжон) ана шу меҳнат шавқига кўмилиб, Ойқизни ҳам унута ёзгандир. (Ш.Рашидов). Ҳикоя биттач, (имом) заҳарханда билан Самад буқоққа қаради, дами кесила ёзган буқоқ бундан руҳланди. (А.Қодирий).*

Тўлиқсиз феъл. Тўлиқсиз феъл ўзича (э) якка ҳолда қўлланмайди, мустақил лексик маънога эга эмас, *эди(ди), экан(кан), эмиш(миш), эса, эмас* ва архаиклашган *эрур* (бўлишсиз шакли- *эрмас*) каби шаклларда келади. *Ғазал эрмас, бу бир меҳри гиёдур, Мунаввар айлаган дилни зиёдур. (Уйғун, И.Султон).*

Тўлиқсиз феъл сифатдош, равишдош ва ҳаракат номларига бирикиб, феъл замонларининг аналитик усул билан ясалган шакллари ҳосил қилади. Шунингдек, бошқа сўз туркумлари билан келиб, боғлама вазифасини бажаради. Бунда тўлиқсиз феълнинг шаклларига қараб турлича маънолар ифодаланади. Жумладан, *эди* ёрдамчиси - (*а*) *р (-мас), -ган, -ётган* аффиксли сифатдош билан бирикиб, ўтмишда маълум бир вақт ичида тугалланмасдан, давом этиб турган ёки нутқ пайтидан жуда илгари бажарилган ҳаракатни билдиради: *Каналда бояги олтита машғаладан бошқа яна сон-саноқсиз кичик машғалалар, чироқлар оқиб келар эди (А.Қаҳҳор) Ҳовлида ток ҳам, дарахтлар ҳам, гуллар ҳам дид ва уқув билан ўтқазилиб, гўзал букет - даста ясаган эди. (Ойбек).*

Эди тўлиқсиз феъли -(*и*)/*б*, -моқда шакллари билан бирикиб, ўтмишдаги ҳаракат, воқеа-ҳодисаларни эслатиш, ҳикоя қилиш йўли билан ёки унинг давомли эканлигини англайди: *Орзиқул амаки эшагидан иргиб тушди, икки тавақали эшикни секин тақиллатиб эди, «ҳозир» деган овоз эшитилди. (Н.Сафаров)*

Эди шакли феълдан бошқа туркум сўzlари билан келса, тусловчи қўшимча олиб, от кесимнинг боғлама қисми вазифасида келади: *Комила ва Ўктамнинг юраклари баҳор ва умрбод севгининг бахти ва нашъаси билан тўлиқ эди.*

(Ойбек). Ортиқ эзмаланиб ўтиришга Эҳсоннинг фурсати йўқ эди. (А.Қаҳҳор).

Экан шакли сифатдош билан бирикиб, воқеа-ҳодисанинг кейинчи маълум бўлганлиги, ҳолат, пайт, сабаб маъноларини ифодалайди: «Товуқдай қийқиллатиб олиб кираман», – деб сен хато қилган экансан. (А.Қаҳҳор).

Экан тўлиқсиз феъли –(и)б, –моқда шакллари билан бирикиб, эслатиш, давомлилик, такрорийлик, мақсад маъноларини билдиради: Раис отхонага кирди. Отлар пишқириб хуштаъм ҳул бедани иштаҳа билан чайнамоқда экан. (Ойбек) Оиласида саккиз жон бўлганмиш... битта ўзи қолибди экан. (А.Мухтор). Йўлда давом этар экан, турли хаёлларга борди.

Экан шакли боғлама вазифасида келса ҳам, юқорида кўрсатилган маъноларни ифодалайди: Ўзи доктор экан. Доктор бўлганда ҳам чаққонгина доктор экан. (А.Қаҳҳор). Ўйлаб қараса, Эртоев унга қаттиқ гапирадиган ҳолатда эмас, тили қисик экан. (О.Ёқубов).

Эмиш тўлиқсиз феъли кўпинча сифатдош билан бирикиб, эшитилганлик, гумон, ноаниқлик маъноларини билдиради: Бу киши синфга кирганда, бир муаллим ҳисоб дарси ўрнига ўз таржимаи ҳолини эртақдай сўзлаб бераётган эмиш. (Ойбек) Иродаси қаттиқ одамлар севгига қаршилиқ кўрсатишга уринар эмиш-у, лекин бу уларнинг севгисини яна мустаҳкамлар экан. (А.Мухтор).

Эмиш шакли боғлама вазифасида келганда ҳам шундай маъноларни ифодалайди: Гап кўп, дўстим, ... у Қамбар билан иноқ эмиш. (Уйғун). Шу ерда бир муддат дам олишимиз керак, борадиган қишлоғимиз ҳали анча олис эмиш. (А.Мухтор). Султон ҳазратларининг ўзлари ҳам оташнафас шоир эмишлар. (Ойбек).

Эмас ёрдамчиси ҳам аслида тўлиқсиз феълнинг бўлишсиз шакли бўлиб, ҳозирги ўзбек тилида, асосан, бўлишсизлик, инкор маъноларини ифодалашга хизмат қилади: Яхшилиқни унутиш одамга муносиб иш эмас. Деҳқонбой мени эмас, мен Деҳқонбойни хафа қилган эканман. (А.Қаҳҳор) Тўсатдан ҳаво айнади-ю, ... катталиги ёнғоқдай, тухумдай дўл ёға кетди. Бундай даҳшатли манзарани ҳеч ким кўрган эмас. (Ойбек).

Жуфт ва такрорий шакллар. Феълнинг жуфт шаклларида биринчи компонент лексик маъно англатади, иккинчи компонент эса шу маънога туталланганлик, тез бажарилганлик, жадаллик, кутилмаганлик каби маъноларни билдиради: *Қанотли, қуйруқли махлуқ, учади-кетади. (Ойбек). Юмшоқ гапирсанг, хамирдек бўшашади-кетади. (А.Қаҳҳор). Шунча уриниб унутолмаганим энди бирданига ўзидан-ўзи кўнгилдан чиқди-кетди. (А.Мухтор).*

Жуфт шакллар таркибидаги ҳар икки компонентнинг бир хил морфологик кўрсаткичга эга бўлиши билан характерланади.

Такрорий шакллар эса айти бйр феълнинг такроридан ҳосил бўлади. Бу вақтда биринчи компонент шарт майли шаклида, иккинчи қисм эса буйруқ майли шаклида келади: *айтсам-айтай, ёзсанг-ёз, келса-келсин* каби. Бу шакл сўзловчининг ҳаракатни бажаришга бўлган турлича муносабатини билдиради: *борсам-борай, ишласа-ишласин, келсанг-кел* каби.

Сифатдош ҳам такрорий шакл ҳосил қилади. Бундай шакл давомлилик, такрорийлик маъноларини билдиради. *Ҳар вақт югургани-югурган. (Ойбек) «Ҳозирги ёшлар қарияларни куйдургани-куйдирган», - деб оҳ чекди. (А.Қаҳҳор).*

Равишдошнинг такрорий шакллари орқали такрорийлик, давомлилик, кучайтириш, таъкид маънолари ифодаланади: *Қиз нозиккина бурилиб, қўллари билан гулларни сийпаб-сийпаб, айвонга томон кетди. (Ойбек) Бир оз тинчиганимдан кейин дадам: «темирчи деган куйиб-куйиб темирчи бўлади-да!» - деди. (А.Қаҳҳор).*

РАВИШ

Равишнинг маъноси ва грамматик белгилари

Равиш мустақил сўзлардан бўлиб, ҳаракат ва ҳолатнинг белгисини, шунингдек, белгининг белгисини билдиради. Равиш морфологик жиҳатдан ўзгармас бўлиб, кўпинча феълларга боғланиб келади. Масалан, *Кундузи ёнингда туриб, шакарғуфторлик қилувчи, кечаси муъолишдан чиқиб, елкангдан пичоқ урувчи маккор душманни Эргаш ҳали*

етарли билмас эди. (А.Мухтор) Кароматхон югурганича ичкари кириб кетди. Мирзаев шу кунни жуда зерикди.

Равиш айрим ҳолларда сифат ва отга, шунингдек, равишнинг ўзига ҳам боғланиб келиши мумкин: *Кўп бойликдан оз ақл яхши. (Мақол.) Эрта кузақда тоғ чуққиларига биринчи қор тушди. (П.Қодиров) Саида бу суҳбатни жуда диққат билан эшитди. (А.Қаҳҳор) Ўша кунни Усмонов уйига жуда кеч қайтди. (Ў.Умарбеков).*

Равишнинг турланиш ва тусланиш хусусиятига эга эмаслиги, кўпинча феълга боғланиб, ҳол вазифасида келиши унинг асосий грамматик белгилари ҳисобланади: *Гуломжон бу кекса дунёда жуда кам яшаган бўлса ҳам, бошидан жуда кўп уқубатлар кечирди. (М.Исмоилий) Саида орқасига қайтди, жўрттага сада остидан юрди. (А.Қаҳҳор).*

Махсус сўз ясовчи аффиксларга эга бўлиши (-ча, -она, -ларча, -лаб каби) ва шакл ясовчи аффиксларни олиб келиши ҳам равишларнинг грамматик белгиларига киради.

Белги билдирувчи сўз бўлганлигидан равишлар сифатга яқин туради. Равишлар ҳаракат ва белгининг белгисини сифат каби даражалаб, бошқаларига чоғиштириб кўрсатиш хусусиятига эга: *Зайнаб илгарироқ, Кумуш кейинроқ ичкарига киришди. (А.Қодиров) Аваз сурувнинг кетини тезроқ бехатар жойга чиқаришга шошилар эди. (П.Қодиров).*

Айрим равишлар отга боғланиб, предметнинг белгисини билдириши мумкин: *Оз сўз – соз сўз. (Мақол.) Аширмат меҳрибон, жонкуяр қариндошнинг уйида узоқ вақт меҳмон бўлиб қолди. (Ойбек)* Аммо белги маъносини англатиш хусусияти, вазифаси ва бошқа-бошқа сўзларга боғланиши жиҳатидан равишлар сифатдан фарқ қилади. Сифат, асосан, отга боғланиб, предметга хос турғун белгини билдиради ва сифатловчи вазифасида келади: *Она қозиғи тим қора сочларини узун, нозик бармоқлари билан силади.* Равишлар эса асосан феълга боғланиб, ҳаракатнинг жараён билан боғлиқ бўлган белгисини англатади ва ҳол вазифасида кетади: *Муҳиддин билан Салимжон рухсат сўраб, ичкари киришди. (А.Мухтор) Ёрмағ шаҳардан пиёда қайтиб, улғудек чарчагани учун отларга йўлчи қаради. (Ойбек).*

Ўзбек тилида бир туркумдаги сўзнинг бошқа туркумдаги сўз ўрнида қўлланиши кенг тарқалган ҳодисадир. Бундай ҳолат сифат билан равишнинг ишлатилишига ҳам хосдир.

Баъзи сифатлар феълга боғланиб, иш-ҳаракатнинг белгисини билдиради, равиш ўрнида келиб, ҳол вазифасини бажаради: *Аҳмаджон жуда қаттиқ сўкинди. (А.Қаҳҳор) Одамни яхшироқ билиб, ўрганмай туриб, унинг тўғрисида ёмон гапириш мумкин эмас.*

Отга боғланиб келган равишлар гапда сифатловчи вазифасини бажаради: *У анча жўякларни оралади, анча қовунларни ушлаб, қай бирини узишни билмади. (Ойбек)* Аммо феълга боғланиб, ҳаракатнинг белгисини билдирган сифатлар бутунлай равиш туркумига ўтиб кетмагани каби, отга боғланиб келган равишлар ҳам сифат туркумига ўтмайди. Масалан: *Ёши эликдан утган бўлса-да, Бури аканинг сочиға оқ ораламаган. (С.Нуров.) Самарасиз ўтмас шоирнинг умри, Тоза юракларда сўз кони қолар. (С.Акбарий.)*

Отга боғланиб, предметнинг белгисини билдирган равишлар баъзан отлашиб келиши ҳам мумкин. Бундай вақтда равишлар отга хос келишик, эғалик ва кўплик аффиксларини қабул қилиб, гапда эга, тўлдирувчи, қаратувчи вазифаларида кетади: *Ҳар бир ишимиздан эртанинг шабадаси келиб турибди, ўғлим. (Ойбек)* Кўпни кўрган қари дунёда бахт ахтариб кўплар ўтдилар. *(Ҳ.Олимжон)* Ҳозирнинг ўзида шуғуланмасак ҳам, келажак режаларига киргизиб қўйиш мумкин. *(П.Қодиров).*

Равишларнинг маъно турлари

Равишлар маъно жиҳатидан беш гуруҳга бўлинади: 1) ҳолат равиши, 2) миқдор-даража равиши, 3) ўрин равиши, 4) пайт равиши, 5) мақсад.

Ҳолат равиши. Ҳолат (тарз) равишлари иш-ҳаракатнинг қай тарзда бажарилишини, юз бериш ҳолатини билдиради, қандай? қандай қилиб? қай тарзда? каби сўроқларга жавоб бўлади: *тез, секин, пиёда, яёв, бекорга, тўсатдан, қўққисдан, астойдил, дўстона, қаҳрамонларча, очиқдан-очиқ, юзма-юз, зўрга, жим, очин-тўқин, хомлигича, даров, дарҳол, бирдан, мажбуран, тасодифан, яққол, оталарча, кўпинча, эскича, янгича, қаторасига, бирма-бир, ёнма-ён, битталаб, нечоғлиқ, озиб-ёзиб, олдинма-кейин, олға, орқама-орқа, очиқ-ойдин, очиқ-ошкор* кабилар: *Водийларни яёв кезганда, Бир ажиб*

ҳис бор эди менда... (Ҳ.Олимжон) Комила полизда аста-секин юриб ... қай бирини узишни билмади. (Ойбек) Раъно секин бошини кўтариб кулимсади ва юзини четга ўтирди. (А.Қодирий).

Ҳолат равиши гапда:

1. Равиш ҳоли вазифасида келади: Адҳам мудроқдан зурга кўзини очар экан, секин товуш чиқариб боладан сўради.

2. Отга боғланиб, сифатловчи вазифасида келади: Йигитнинг кўнгли тинчиди ва айбдорларча табассум билан қизга қаради. (Ойбек) Бу вақт эпик очилиб, ўрта бўйли, ҳарбийча кўйлак гимнастёрка кийган, гавдаси ихчамгина бир қиз кириб келди. (А.Мухтор)

3. Кесим вазфасида келади: Далада чопиқ ҳам, угитлаш ҳам, суғориш ҳам жадал.

Миқдор-даража равиши. Миқдор-даража равиши ҳаракат ва ҳолатнинг миқдори белгисини ёки белгининг ортиқлигини билдиради ва қанча? қандай? каби сўроқларга жавоб бўлади: Мирҳайдар отанинг яхшилигини, фойдасини кўп кўрганмиз. (Ойбек) Ўктамнинг қовуни қизга жуда ёқди, икки тилимни мақтай-мақтай еди. (Ойбек).

Миқдор-даража равишлари англатган маъносига қараб ҳаракатнинг миқдор жиҳатидан белгисини кўрсатувчи ва ҳаракат ёки белгининг ортиқлигини кўрсатувчи равишларга бўлинади.

1. Ҳаракат ва ҳолатнинг миқдор белгисини билдирувчи равишлар: кўп, мўл, қиттак, хаёл, ортиқ, анча, кам, бир оз, оз-моз, қайта-қайта пича, хийла, сал, сал-пал, нуқул ойлаб кабилар. Қурбон ота... ўзи кўрган томошаларни негадур, ўрмонжон кўрмаган гумон қилиб, нуқул унга таърифлар, қайта-қайта мақтар эди. (А.Қаҳҳор). Тепалик нуқул қайинлар билан қоплаган. (Ойбек). Анвар ўз тенги болалар билан оз алоқа қилар, уларга кам аралашар ва ортиқча ўйнаб-кулмас. (Ойбек) Хоразмшоҳ чўққи соқолини қашлаб сал-пал илжайган бўлди. (Мирмуҳсин).

2. Ҳаракат ва белгининг ортиқлигини кўрсатувчи равишлар: жуда, энг, гоят, ниҳоят, ута, обдон, озмунча, сира, ҳеч, ортиқ, ниҳоятда кабилар. Масалан: Аваз изтироб билан олдинга қаради, ёмғир бениҳоя кучайган эди. (П.Қодиоров) Овқатни хўп чайнаган яхши, гапни обдон ўйлаган яхши.

(Мақол) Ўтган йилги қиш озмунча боғларни қуритдими?
(С.Зуннунова).

Миқдор-даража равиши гапда:

а) асосан равиш ҳоли вазифасида келади: *Отда кўп юриб ўрганган Ортиқ энди мотоцикл эгаридан тушмайди. (П.Қодиров) Қизлик пайтида Нури уларнинг кулбасига жуда оз чиқар эди. (Ойбек)*

б) кесим вазифасида келади: *«Қари кўнгилда ёш орзулар кўп, Ўктамжон», - деди мамнун илжайиб Мирҳайдар. (Ойбек) Орқасига қараса, икки отлиқ етиб олишга сал қолибди. (Н.Фозилов.) Бир жиҳатдан келганинг ҳам маъқул бўлган: машинанинг хушторлари беҳад кўп. (Ойбек).*

в) баъзан отларга боғланиб, сифатловчи вазифасида ҳам келади: *Улар анча ергача аста бориб, гаплашиб кетдилар. (Ойбек)*

Ўрин равиши. Ўрин равиши ҳаракат ва ҳолатнинг бажарилиш ўрнини ва ҳаракат йўналган томонини билдиради. Ўрин равишлари қаерга? қаердан?, қаерда? каби сўроқларга жавоб бўлади: *узоқда, пастда, тубанда, олдинда, унда-бунда, нари, бери, нари-бери, шу ерда, алла қаерда, қуйида, орт, олис, юқоридан, қуйидан, яқиндан, орқадан, тўғрига, тўғридан, юқорига, илгарига, олға кабилар. Масалан, Олисдан тунги сменадаги экскаватор ва ўзга машиналарнинг қудратли наъраси баралла эшитилар эди. (Ойбек) Ғуломжон орқадан қараб қолди, аммо қиз узоққа кетмади. (М.Исмоилий) Қанча кунлар орқада қолди, Кетда қолди қанча манзиллар. (Ҳ.Олимжон) Кимдир сабрсизланиб соатта қараса, кимдир асабий ҳолатда у ёқдан бу ёққа юриб турибди. (Газетадан).*

Ўрин равишлари, асосан ўрин ҳоли вазифасида келади: *Ҳар ёндан ариқларнинг жонли найи оқар, нозик ниҳол дарахтларнинг кўк қаторлари узоқлардан теваракни қуршаган эди. (Ойбек) Мингбоши... олдинга юрди, қўлидаги қамчисини ўқталаб, хунук овоз билан ўқирди (С.Зуннунова.)*

Баъзан кесим ва аниқловчи вазифада келади: *Ободончилик соҳасидаги катта ишлар ҳали олдинда. (Ойбек) Ойкўлда дам олиш уйи қуриб бўлмайди, чунки у орчазорлардан анча узоқда. (П.Қодиров) От олд оёқларини иргитиб, сапчиди ва шамолдек учиб кетди (С.Аҳмад).*

Пайт равиши. Пайт равиши ҳаракат ва ҳолатнинг бажарилиш пайтини билдиради ва қачон? қачондан бери? каби сўроқларга жавоб бўлади: ҳозир, боя, бутун, кеча, аввал, олдин, энди, эрта, онда-сонда, индин, саҳарлаб, эрталаб, доим, ҳали-бери, тунов кун, илгари, сўнгра, кейин, ҳануз, ҳали, ҳамиша, аллақачон, бултур, қадим, ҳамон, кечаси, тез, яқин, узоқ, ҳеч қачон, ҳеч вақт, дастлаб, кундузи, ҳар куни, куни билан, йилдан-йилга, эрта-индин, қишин-ёзин, ҳозир(да), кундан-кунга, ойдан-ойга, нуқул, ора-сира, охирида кабилар: У эрта – кеч ўзини ўзи қойиди, ўзининг соддалиги, ишонувчанлигидан аччиқланди. (Ойбек) Ёшлар унинг юзида оналарча меҳрибонлик, нуроний жилмайишни энди кўришди. (А.Мухтор) Сўраб кўринг аввал сиз, мен ҳозирча панада тура-турай. (Уйғун) Сўзимиз тамом бўлсин, сўнг боражакман. (С.Зиёев.) Фотима олдин бир нарсага тушуниб олинг, сўнгра аччиқ қилсангиз мумкин. (Ҳамза). Ҳамма ёқ жимжит, фақат онда-сонда булбуллар ноласи эшитилади. (И.Раҳим).

Пайт равишлари гапда кўпинча ҳол, баъзан кесим вазифасида келади: Бутун сенинг тугилган кунинг, Бутун уйинг тўлади гулга. (Ҳ.Олимжон) Пахта далаларида меҳнатни, мусобақани қизитиш палласи – ҳозир. (Ойбек) Аширбек илгари, Вафобек кейин, Оқлабди қирқ йигит берган тузимни. (Юсуф ва Аҳмад.)

Мақсад равиш. Бу турдаги равишлар саноқли даражада бўлиб, улар ҳаракатнинг бажарилиш мақсадини, нима учун бажарилишини билдиради ва гапида мақсад ҳам вазифасида келади. Мақсад равишига атай(ин), атайлаб, журттага, қасддан, била-кўра сўзлар киради.

Масалан: Илгар усталар пичоққа сон излаб, атай сайгоқ овига чиқишаркан. (М.Мансуров). Оромбош, салқин боғда сайр этиб юрган икки ёш юрак бу сафар ҳам тунда уйларига атайин пиёда жўнашди. (Мирмуҳсин.) Аҳмад журттага сакраб урнидан турди (Ф.Мусажонов). Аслида у турли баҳоналар билан усталарни қасддан шошилтирмаётган эди. (С.Сиёев).

Ҳаракатнинг бажарилиш мақсади учун, деб ёрдамчи сўзлари ва гани қўшимчали равишдош ёрдамида яна ҳам аниқ ифодаланади. Масалан: Ҳар киши тер тўкиб қилади меҳнат, халқимнинг турмуши обод бўлсин деб. (Ғ.Ғулом.) Бу

ерга Мадали аканинг жигига тегиш, учун келганлигидан мулзам бўлди. (А.Мухтор.) Саида Саодатхоннинг мукофот олганини эшитиб, атайлаб табриклагани келди.

Равишларда шакл ясалиши

Бошқа сўз туркумларида бўлганидек, равишларда ҳам турли шакллар ясалади, бу шаклларда ҳаракат ва ҳолат белгиси турлича тавсифланади, сўзловчи томонидан турлича баҳоланади. Бу шакллар қуйидагилардан иборат:

1. Равиш қиёсий даража шаклини ҳосил қилувчи *-роқ* аффиксини олиб ёки *энг*, *жуда*, *гоят*, *ниҳоят* каби сўзлар билан бирикиб, белгининг даражасини ифодалайди. Равишга *-роқ* аффикси қўшилганда, асосан, ҳаракат ва белгига хос белгининг камлиги, кучсизлиги, баъзан эса кучайтириш, белгининг нисбий кўплиги маъноси, *энг* сўзи билан келганда эса белгининг ортиқлиги маъноси ифодаланади. Масалан: *Биз нарироқ боргач, Умид кўйлагини тўтрилаб, шимининг ичига тикиб олди. (Мирмуҳсин) Баҳорда энг олдин бодом гулайди. Ўзбек халқи қадим-қадимлардан буён ҳашар усулида жуда кўп иншоотлар барпо қилган. (С.Аҳмад).*

Жуда, гоят, ниҳоят каби сўзлар равишларга бирикиб, ҳаракат белгисининг кучайтирилганлигини кўрсатади: *Қамалган тутун жуда секин тарқалмоқда эди. (Ойбек). Қамбар ота жуда секин тўздан чиқиб кетди. (П.Қодиров).*

2. *-гина (-кина, -қина)* аффикси орқали ясалган равиш шакллари ҳаракат ва ҳолат белгисининг кучсизланганлигини ёки таъкидланганлигини англатади, асосий диққат шу белгининг ўзига қаратилади: *Комила қошларини чимириб, ўртоғининг билагини секингина чимчилади. (Ойбек) У гўё кечагина отасининг доно, ақлли сўзларини эшитгандай бўлди. (Ойбек)*

3. Равишларда жуфт ва такрорий шакллар ҳам кенг ишлатилади. Жуфт шакллар икки равишнинг жуфт ҳолда келишидан ҳосил бўлади: *олдин-кейин (олдин-кетин), аста-секин, нари-бери, бугун-эрта, эрта-кеч, эрта-индин* каби. Жуфт шаклларда икки равишнинг маъноси умумлаштирилади: *Хужжатларни бугун-эрта расмийлаштириб, душанбаданоқ ишга киришинг. (А.Обиджон). Комилахон, халқ ичида мени изза*

*қилаверманг, эрта-индин гумбурлама кўприк ясаймиз!
(Ойбек) Хотиржам ишлайверинглар, мен ўзим аста-секин
етиб бораман. (О.Ёқубов) Аста-секин бошланган чапак
тобора авж олиб, соз овозини босиб кетди. (А.Қаҳҳор).*

Равишларнинг такрорий шакли эса битта равишнинг такроридан ҳосил бўлади: *аста-аста, секин-секин, зўрга-зўрга, тез-тез, кўп-кўп* каби. Одатда, такрорий шакллар давомлилик, такрорийлик, таъкидлаш, кучайтириш каби маъноларни ифодалайди: *Отлар пишқириб қаттиқ еддилар, секин-секин пахта далалари орқада қолди. (Ойбек) Почтаев шартта бурилиб, тез-тез юриб кетди. (А.Мухтор) Қизлар бўлса, нималарнидир аста-аста сўзлашиб, пиқир-пиқир кулишарди. (Ойдин).*

КЎМАКЧИ

Кўмакчилар мустақил сўзлар орасидаги турли-туман муносабатларни (восита, мақсад, сабаб, вақт, макон) ифодалаш учун хизмат қиладиган сўз туркумидир.

Кўмакчилар тарихан мустақил сўзлар бўлган бўлса ҳам, улар ҳозирги замон ўзбек тилида лексик маъноларини йўқотган, фақат грамматик маъно ифодалайдиган сўзлардир.

Ҳозирги ўзбек тилида кўмакчиларга мустақил маъносини тамоман йўқотган билан, учун, каби, сири, сайин, қадар, шунингдек, кўмакчи вазифасида қўлланувчи томон, бошқа, сабабли, орқали, туфайли, қараб, қарамай, сўнг, ташқари, бери, кўра, чоғли, узра каби сўзлар киради (бу сўзлар от, сифат, равиш ва феъллардан кўмакчига кўчган сўзлардир).

Кўмакчилар турланиш ва тусланиш хусусиятларига эга эмас. Аммо улар нутқда айрим келишикларни бошқариб келади. Қайси келишикларни бошқариб келишига кўра кўмакчилар:

1) бош келишикдаги от ва қаратқич келишигидаги сўзларни бошқариб келадиган кўмакчилар; 2) жўналиш келишигидаги сўз билан қўлланадиган кўмакчилар; 3) чиқиш келишигидаги сўзлар билан қўлланадиган кўмакчиларга ажралади.

Бош келишикдаги от (баъзан қаратқич келишигидаги олмош) билан келадиган кўмакчилар. Бундай кўмакчиларга

билан, учун, каби, сингари, сайин, сари, сабабли, орқали, туфайли, чоқли, оша, бўйлаб, бўйича (бўйинча), ичра, деган (дейдиган), бўйи, чамаси, ҳақда, тўғрида, ҳақида, тўғрисида, ҳолда, йусинда каби сўзлар киради.

Бу кўмакчилар восита, сабаб, мақсад, қиёс-ўхшатиш муносабатларини ифодалаш учун қўлланади: Масалан: *қалам билан ёзилган* (восита), *укаси билан бормоқда* (биргалик), *кечаси билан кутмоқ* (вақт) *ўқиш учун келмоқ* (мақсад), *укаси учун олмоқ* (атаганлик), *она каби меҳрибон* (ўхшатиш), *келажак сари интилмоқ* (йўналиш), *ўқиши сабабли келмоқ* (сабаб).

2. Жўналиш келишигидаги сўзлар билан қўлланадиган кўмакчилар. Бундай кўмакчиларга *томон, қадар, кўра, қарши, қараб, қараганда, қарамасдан, қарамай, яраша, асосан, биноан, мувофиқ, қарата* каби сўзлар киради.

Бу кўмакчилар йўналиш, пайт, вақт жиҳатдан чегара, макон жиҳатдан чегара, сабаб, қиёслаш, зидлик, ҳаракат йўналган томон каби бир қатор маъноларни ифодалайди: *уйга томон, кечга томон, пешинга қадар, супага қадар, шу сабабларга кўра, акасига кўра* (гавдалироқ), *одатига қарши* (зидлик) *шаҳарга қараб* (йўналиш) ва б.қ.

3. Чиқиш келишигидаги сўзлар билан қўлланадиган кўмакчилар.

Бундай кўмакчиларга *сўнг, кейин, бошқа, ташқари, бўлак, ўзга, бери, буён, нари, бурун, илгари, бошлаб, тартиб* каби сўзлар киради. Бу кўмакчилар ҳаракатнинг тугалланиши билан боғлиқ бўлган вақт, мустаснолик, ҳаракатнинг бошланиш пайти, ҳаракатнинг ўтган замонда содир бўлганлиги каби маъноларни ифодалайди: Масалан: *мажлисдан сўнг учрашмоқ, ишдан бошқа ҳеч нарсани ўйламаслик* (мустасно), *шу кундан бошлаб, тонг отмасдан бурун* ва бошқалар.

Кўмакчилар маъно ҳамда вазифаси жиҳатидан келишик қўшимчаларига яқин туради. Шунинг учун баъзан келишик шакллари билан аниқланган маъно кўмакчилар билан ифодаланади; *машинада келмоқ* – *машина билан келмоқ, қаламда ёзмоқ* – *қалам билан ёзмоқ, укамга олмоқ* – *укам учун олмоқ.*

Кўмакчилар маъно жиҳатидан бир хил эмас. Уларнинг айримлари алоҳида олинганда бирор маъно ифодаламайди,

вазифа жиҳатидан келишик аффиксларига яқин туради; баъзи кўмакчилар эса ўз мустақил маъноларини сақлайди ва келишиклар билан турланади. Шунга кўра кўмакчилар дастлаб

2 га бўлинади.

I. Соф кўмакчилар.

II. Кўмакчи отлар.

Соф кўмакчилар

Соф кўмакчилар гапда бошқа сўзлар билан бирга келгандагина ўзларига хос қўшимча маъноларни англаатади. Соф кўмакчилар морфологик хусусиятига кўра қайси сўз туркумидан келиб чиққанлигига қараб учга бўлинади.

1. Асл кўмакчилар. Бу кўмакчилар ўзларининг лексик маъноларини йўқотган бўлиб, бошқа-бошқа сўзларга бириккан ҳолда турли муносабатларни ифодалайдилар: *билан, учун, қадар, сари, сайин* ва б.қ.

2. От кўмакчилар. Булар от, равиш каби сўз туркумларидан кўмакчига ўтган сўзлардир: *бурун, илгари, кейин, бошқа, ташқари* ва б.қ.

3. Феъл кўмакчилар. Бу кўмакчилар феълнинг равишдош ва сифатдош шаклларида кўмакчига ўтган сўзлардир: *қараб, кўра, қараганда, яраша, бошлаб* ва б.қ.

Соф кўмакчиларнинг бир қисми бош келишикдаги сўз билан ишлатилса, иккинчи қисми воситали келишикдаги сўз билан ишлатилади.

Бош келишикдаги сўз билан ишлатиладиган кўмакчилар қуйидагилардан иборат:

Билан.

1. Бош келишикдаги турли сўзлар билан ишлатилиб: 1) иш-ҳаракатнинг амалга ошишидаги биргалик, ҳамкорликни ифодалайди. – *Кучаларни, қишлоқни, айниқса Маҳваш билан бирга дарс тайёрлаган жойларни.. жуда-жуда қўмсади. (Т.Ашуров);* 2) иш-ҳаракат ёки ҳодисага восита бўлган нарсани билдиради. *Ошнинг таъми туз билан, одам таъми сўз билан. (Мақол). Инсон хатони кўпроқ ўз тили билан содир қилади. (Газетадан);* 3) иш-ҳаракатнинг тарзи, ҳолати ва ш.к. ни билдиради. *Хатда Санобар унинг... қайтишини сабрсизлик билан кутаётганини ёзар эди. (С.Зуннонова). Ойша хола бу овозни бутун қалби, борлиги билан*

тингларди. (С.Зуннунова); 4) иш-ҳаракатнинг қачон содр бўлгани ва қанча вақт давом этганлигини билдиради. *Маҳваш ҳам кундузи билан шу ерда бўлади. (Т.Ашуров); 5) иш-ҳаракатнинг бирор жой бўйлаб йўналишини билдиради. Бу растада икки томонда беш-олтита катта дўкон бўлиб, тор, камгак йўл билан базозликка, шоҳифурушлик растасига туташар эди. (Ойбек); 6) иш-ҳаракат ёки ҳолатнинг рўй бериши, юзага чиқишига қайси нарса сабаб (асос) бўлганлигини билдиради. Ҳар бир нарсага олдиндан ҳукм этиш тўғри эмас.. ҳар бир иш Аллоҳнинг буйруғи билан бўлади. (Ойбек).*

Билан кўмакчиси бириктирувчи боғловчи вазифасида ҳам қўлланади ва қуйидаги вазифаларни бажаради: 1) гап бўлакларини, асосан, уюшиқ бўлакларни боғлайди ва вазифасига кўра «ва» боғловчисига тенг келади. *У қалам билан (ва) қоғозни чўнтагига солиб, ўрнидан турганда, Бутабой келди. (А.Қаҳҳор). Булар кўздан ғойиб бўлгандан кейин, Канизак билан (ва) Сидиқжон бутанинг орқасидан чиқишди. (А.Қаҳҳор); 2) пайт ва тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда бош гап билан эргаш гапни боғлаш учун хизмат қилади. Дераза очилиши билан, Йўлчи бошини кўтарди. (Ойбек). Ҳалво деган билан, оғиз чучимайди. (Мақол). Ер бўлгани билан, ҳосил бўлмаса қийин. (А.Қаҳҳор).*

Билан кўмакчиси бадий адабиётда баъзан бирлан, бирла, била, -ила, -ла шаклида қўлланади. Масалан:

1. Садоқат бирла ўзбек шухратини ёймоқда оламга («Гулдаста»).

2. Қўшинларинг бўлди ер бирла яксон. (Ҳ.Олимжон).

3. Халқинг бирлан баҳодирсан, яна сен бебаҳодирсан. (С.Абдулла).

4. Мушк бирлан райҳон файз бериб уйга, Аламноқ кўнглини солар минг куйга (Б.Бойқобилов).

5. Лаби лаълинг била савру равонинг бағишлар обу ҳайвону тириклик (Атоий).

6. Асл, улуг бир виқор била биз сари

Келасан гурилаган алангалар-ла!

7. [Кумуш], мактубни ўқиб тамом қилдида жонсиз бир товуш ила уятсиз деб қичқирди ва ерга йиқилиб ўзидан кетди. (А.Қодирий).

8. Пишиб етилди, ҳаводин ранг олди истагича

Зиҳи бу санъат ила келди халқпарвар куз. (Ҳабибий).

9. *Ой шуъласи-ла мунаввар манзил бир зумда чайқалди. (М.Исмоилий).*

Лекин билан кўмакчисининг бу шакллари ҳозирги замон ўзбек адабий тили учун норма ҳисобланмайди.

2. **Учун.** Бу кўмакчи, асосан, қуйидаги маъноларни ифодалайди:

1) мақсад маъносини. Бундай чоқда учун кўмакчиси от, олмош, шунингдек, ҳаракат номи ва *-син, -лик* аффикслари билан тугаган сўзлардан кейин келади: *Буюк кишилар доим инсоният учун қайгуради. (Шукрулло) Шоир Нодимнинг ҳашаматли бира меҳмонхонаси азиз меҳмонлар учун ажратилди. (С.Абдулла).*

Дунёда тугри яшаб юртта хизмат қилиб утишдан ортиқ бахт борми инсон боласи учун?! (С.Ашуров).

2) сабаб маъносини. Бундай чоқда учун кўмакчиси, кўпинча, *-гани (-ган + и), -лиги(-лик + и), -ганлиги (-ган + лик + и)* аффикслари билан тугаган сўзлардан сўнг келади: *Янги чиққан ой ейилиб кетган ўроқдай ингичка бўлгани учун йўлни ёритмасди. (Ш.Рашидов) Кичик ариққа ҳали сув келмагани учун Гулнор челақ кўтариб, катта ариққа жўнади. (Ойбек) Ота-онаси саводли кишилар бўлганлиги учун ёшлигидан савод чиқарди. («Фан ва турмуш»).*

Бундай бирикувларда учун кўмакчиси сабабли сўзи вазифасини бажаради ва унга синоним бўлади. Қиёс қилинг: *аъло ўқигани учун мукофотланди – аъло ўқигани сабабли мукофотланди.*

3) аташ маъносини. Бундай чоқда учун кўмакчиси от ва олмошлардан сўнг келади: *Бу китобларни сен учун, қаламларни Салима учун олдим.*

4) эваз маъносини. Масалан: *Раҳмат, Сўнахон, йўқлаб топиб келганингиз учун раҳмат. (А.Мухтор) Кўнгли учун қаймогини топиб ҳам кўрмадим. (А.Мухтор).*

Учун кўмакчиси бадий адабиётда *-чун* шаклида ҳам қўлланади: *Тинчгина яшаш-чун туғилмаганман. («Тошкент оқшоми»).*

учун кўмакчиси *-гина, -дир* қўшимчаларини олиши мумкин: *Унинг бу гаплари менинг учунгина бутун даҳшати билан янги эди. (А.Мухтор). Лекин нима учундир унинг башорати ижобат топмасди. (Шукрулло).*

Каби. Бу кўмакчи ўхшатиш, солиштириш, қиёслаш маъносини ифодалайди: *У Йулчига яқин келиб, она каби бошини силади ва юпата бошлади. Бахтли онлар умр тунида юлдузлар каби чақнайди. (Ойбек). У ҳам сен каби серзавқ. У шунча йиллардан бери гўдак каби аясининг паноҳида ухлаётган экан. (Ў.Ҳошимов). Энди дераза ортидаги тол новдалари назарида қудратли чинор каби тебраниб турарди. (С.Кароматов).*

Бу маънода каби кўмакчисига мисол, мисоли сўзлари синоним бўлиши мумкин: *Юлдуз мисол қуй-қўзинг сулув. (Р.Чинмирзаев). Кунларим ҳам энди тийиқсиз оқар кўзим ёшлари мисол. (Ш.Раҳмон).*

Бу кўмакчи феъл шакллари модал сўзлар билан келганда, ўхшатиш, қиёслаш билан бирга ишонмаслик, гумон маъноларини ҳам ифодалайди: *Гулнор уялган каби табассум билан бошини қуйи солди. (Ойбек) Чол қишлоқда бўлиб ўтган воқеаларни хотирадан бир-бир кечириётган каби бир зум жим қолди. (А.Қаҳҳор) Уйда биров бор каби туюлди унга.*

Каби кўмакчиси вақт билдирувчи сўзлар билан бирга келганда эса доимий ўхшашлик, мунтазамлик маъносини билдиради: *У атрофга назар солмай ҳар вақтдаги каби ғурур билан келар эди. (Ойбек) Кечга яқин дадаси қайтгач, қўргонга кирди, ҳар кунги каби қора шўрва учун олов ёқди. (Ойбек).*

Сингари. Бу кўмакчи каби кўмакчисининг синонимии бўлиб, асосан, каби кўмакчиси англагган маъноларни, яъни ўхшатиш, солиштириш, қиёслаш, ўхшашлик, мунтазамлик маъноларини билдиради. Масалан: *Пулатнинг кўзларида худди гўдакларники сингари севинч учқунлари чақнади, чолганича уйга кириб кетди. (Ш.Рашидов) Атроф қум чўли сингари бепоён, шамол учирган қор оёқлар остида ғижирларди. (Ш.Рашидов) ... қалбаки ҳужжатлар яшаш сингари ҳаром ишларнинг пири эди. (Ойбек) Бу ишлар ҳаммаси ҳамирдан қил суғурган сингари енгилгина бўлмайди. (Шукрулло) У энди, дастлабки кунларидаги сингари бегонасирамас, рўпара келган тўпга қушилиб хурсандчилик қилар эди. (А.Қаҳҳор) Хадича хола болалик чоғидаги сингари унинг белига нон тутиб берди. (А.Қаҳҳор).*

Янглиғ. Бу кўмакчи *каби, сингари* кўмакчиларининг синонимийи бўлиб, асосан, улар англагган маъноларни ифодалайди. *Янглиғ* кўмакчиси ҳозирги ўзбек адабий тили учун архаиклашган бўлишига қарамай, поэтик ва прозаик асарларда услубий талабга асосан қўлланади. Ўхшатиш, чоғиштириш, қиёс маъносини билдиради: *Ярашмас сенга бу янглиғ юриш, кайфу сафокорлик. (Қ.Убайдуллаева). Рангим сомон, янглиғ дард ила гамдан, Жудолиқдан тушган ҳажру аламдан. (Ҳамза).*

Сайин. Бу кўмакчи қуйидаги маъноларни ифодалайди.

1) вақт билдирувчи сўзлар билан бирга келиб, иш-ҳаракат ёки ҳодисанинг муайян вақт ичида такрорланиши ёки мунтазам бўлиб туриши маъносини: *Қувноқ қизнинг юрагида севги кун сайин кучлироқ ёлқинланади. (Ойбек) Республикамизда пахта ҳосили йил сайин ошиб бормоқда. (-ган қўшимчили сифатдошлар билан келиб, иш-ҳаракатнинг тобора кучая боришини билдиради). Эрта саҳарда ёға бошлаган қор борган сайин кучая бошлади. Қуёшли баҳор эртаси жуда ҳам ёқимлики, юрган сари, юргинг келади. (А.Мухтор).*

2) иш-ҳаракатни маълум вақт орасида содир бўлиши маъносини: *Бу ҳол кун сайин такрорланиб турарди.*

Сари. Бу кўмакчи иш-ҳаракатнинг объектга қараб йўналиши маъносини ифодалайди (бундай кўмакчили бирикувда объектни кўмакчидан олдинги сўз кўрсатиб туради): Масалан: *Тиришдим тоғдан ошдим, ёруғлик сари йўл очдим. («Ўзбек халқ мақоллари»).* Қизнинг қийналаётганини кўрган сари Басаранинг касали зўриқарди. (Р.Раҳмон). Қоронғилик қуюқлаша борар кўкдаги юдузлар чамани ҳам борган сари ёрқинроқ чақнар, ҳаво баданга сезгирларли совир эди. (Ойбек).

Бу маънода сари кўмакчиси томон кўмакчисига синоним бўлиши мумкин. Қиёс қилинг: *куча сари – куча томон, ёруғлик сари – ёруғлик томон.* Масалан: *Елкасига ташланган пальтосининг енгига қўл сола туриб, индамай эшик томон (сари) юрди. (С.Кароматов).*

Сари кўмакчиси *-ган* қўшимчали сифатдош билан бирга келганда, икки иш-ҳаракатнинг бир йўла содир бўлиши ва бу ҳаракатдаги давом, изчиллик маъносини ифодалайди: *Йулчи Шокир отага тикилган сари унинг ҳозирги пайтдаги*

гамли уйларини равшан сеза бошлади. (Ойбек) Йил сайин. Кун сайин. Кун сайин озади юрагим. Кун сайин вужудим семирар. (Ш.Раҳмон). Ахир, балиқ ҳам сувга интилади, кўкат ёруғлик сари буй чузади. (С.Сиёев). [Аваз] Қараса, беихтиёр Табибийнинг уйи сари йўл солибди. (С.Сиёев).

Бу маънода сари кўмакчиси сайин кўмакчисига синоним бўлади. Қиёс қилинг: борган сари – борган сайин. Шундай қилиб, иш борган сари катта бўлар ва катта бўлган сайин Саид Жалолхоннинг калласи огирлашар эди. (А.Қаҳҳор) Қуёшли баҳор эртаси жуда ҳам ёқимлики, юрган сари, юргинг келади. (А.Мухтор): Лекин кўчада қатнов, қий-чув борган сари кучаймоқда. (Ойбек).

Сабабли. Бу кўмакчи содир бўлаётган иш-ҳаракатнинг бошқа иш-ҳаракатга алоқадор экани сабабини билдиради. У шундай қадрли меҳмон келишини олдинроқ билмагани сабабли тайёргарлик кўра олмаганидан нақадар хижолатда эканини айтиб битиролмас эди.

Бу кўмакчи олдидан кўпинча -ган шаклли сифатдош (уқигани сабабли), -(у)в, -(и)ш шаклли ҳаракат номлари (уқуви сабабли, уқиши сабабли) ва белги отлари (уқиганлиги сабабли) келади: Масалан: Подшонинг хасталиги сабабли мамлакатда тўй марака, базмлар тўхтатилган. (Мирмуҳсин). Ҳароратнинг юқори бўлиши сабабли тутларда ён шаклларнинг жадал ўсиши ва барглар сонининг кўпайиши содир бўляпти. (Газетадан).

Орқали Бу кўмакчи қуйидаги маъноларни ифодалайди.

1) бирор нарсанинг ичидан, орасидан, ўртасидан ёки устидан, бирор нарса оралаб, бир томондан иккинчи томонга ҳаракатланиш маъносини ифодалайди. Масалан: Боққа ҳовли орқали кирилади. Халойиқ гуруллаб, уч эшик орқали залга кирди. (А.Қаҳҳор). Поезд Самарқанд орқали Бухорога етиб келди.

2) иш-ҳаракатнинг бирор кимса, ёки нарса воситаси ёрдамида содир бўлганлигини ифодалайди. Масалан: Ҳиндлар ҳам бошқа мамлакатлар билан асосан инглиз тили орқали алоқа қилишади. (Газетадан). Элмурод шу кунини бир бола орқали Давлатёрни ўз ҳузурига чақирди. (П.Турсун).

3) орқали кўмакчиси туфайли, сабабли сўзлари билан синоним ҳолда қўлланади. Масалан: Сен билан ифтихор қилсак-да, сен орқали (туфайли, сабабли) хижолат

чекмасимизга ишондик. (А.Қодирий). Мен ҳали ёш боламан. Кўп жойни кўрганам йўқ. Лекин китоб орқали (туфайли, сабабли), Билдим талай йўл-йўриқ. (Қ.Муҳаммадий).

Туфайли. Иш-ҳаракатнинг содир бўлишидаги сабабни ифодалайди. Масалан: Турмушдаги жамики яхшиликлар, гузаллик ва фаровонликлар инсон туфайлидир. (Газетадан). Ён қадоқ жўхори туфайли шу кўйга тушаман, деб Аваз сира ўйламаган эди. (С.Сиёев).

Бўйлаб. Бу кўмакчи иш-ҳаракатнинг кўрсатилган маконда воқе бўлгани ёки маълум вақт давомида содир бўлганлик маъносини англатади: Жаҳон бўйлаб янграр бир овоз. (Ислом шоир). Ватанимизнинг бутун тарихи бўйлаб эришган галабалари унинг ҳаёлидан бирма-бир кечди.

Бўйича. 1) мувофиқлик, мослик, мутаносиблик маъноларини ифодалайди. Масалан: У.. шарт бўйича Шоқосимга овқат, ётиш учун жувозхона олдидан бир ҳужра берди. (Ойбек). Бир кун кечаси у [Отабек] янги одати бўйича алақаёққа кетган эди. (А.Қодирий). Бу Ўроз ҳар кунги одати бўйича, жийдага суялиб, ўзи ясаган кичкина дўмбирасини чала кетди.

2) оидлик, тегишлилик, доирлик маъноларини ифодалайди. Масалан: Чиннига гул солиш бўйича ишларни ишчи-рассом бажаради. (Газетадан). Саводсизликни тутатиш бўйича ўқиш бир қадар йўлга тушиб қолди. (К.Яшин).

3) соҳага оидлик маъносини ифодалайди. Масалан: Ҳотам ака жамоаси мева етиштириш бўйича биринчи уринга чиқиб олди; (Назармат).

4) ҳолатида, шаклида маъносини ифодалайди. Масалан: Атроф тинч, саҳро яратилган бўйича гўё қотиб қолгандай; (К.Яшин).

5) ҳудуд-жой номлари билан бирга келиб, ҳаракат, ҳодиса ёки воқеанинг шу жойга тааллуқли эканлигини билдиради. Масалан: Бултур бутун Ўзбекистон бўйича пахтадан рекорд ҳосил олинди. (Газетадан).

Ўзра. Бу кўмакчи иш-ҳаракатнинг бирор нарса сатҳи (сирти) бўйлаб йўналиши маъносини ифодалайди:

Қани шундай баҳор бўлса,
Олам ўзра ёйса гул. (Э.Воҳидов).

Бу борада қуёш ботиб, қоронгилик борлиқ узра уз чодирини ёза бошлади. (М.Бобоев).

Бу кўмакчи ҳозирги ўзбек тили учун архаик бўлиб, фақат шеърӣ асарларда қўлланади.

Ичра. Бу кўмакчи иш-ҳаракатнинг бирор предметнинг ичида содир бўлиши маъносини билдиради. Масалан:

*Синфингни булгатма,
Чанг-тўзон ичра ботма. (Қ.Муҳаммадий).*

*Ёвни кўрсанг, шер сингари юриш қил,
Ботирлардай майдон ичра уруш қил. (Ислом шоир).*

Бу кўмакчи мавҳум отлар билан бирга келганда билан кўмакчисига мос келади: *Сўхбат қизимай ётибди-да, - деди Аҳмад Ҳусайн хўрсиниб ва кўзларини хаёл ичра сузиб. (Ойбек).*

Бу кўмакчи ҳозирги ўзбек тили учун архаик бўлиб, баъзан бадий (кўпинча шеърӣ) асарларда қўлланади.

Деган. Бу кўмакчи аташ маъносини ифодалаш учун қўлланади:

1) номи билан юритилганлик, аталганлик маъносини англатади. Масалан: *Зарафшон деган дарё. Халқ уқитувчиси деган улут ном. Мана, банка деган сўз чиқди. Кўрдик, фойдаси, манфаати жуда зўр; вексель деган сўз чиқди. Уни кўрдик, бениҳоят зарур нарса. (Ойбек).*

2) ...деб аталадиган нарса, ҳодиса ёки шахс. Масалан: *Аҳмад полвон дегани ким ўзи? Кетмон деганни бир қиёмда чопади-да! (А.Қаҳҳор). Бола-чақага совға-салом деган нарсалар ҳам бўлади. (Ойбек).*

3) кўчирма гапни муаллиф гапи билан боғлаш учун хизмат қилади. Масалан: *Қадимгилар: «Сабр қилсанг, гўрадан ҳалво битар», - деган. [Қурбон ота] «Бир сиқим тупроғим бегона юртда қолиб кетмаса экан», деган ўйга борди. (А.Қаҳҳор). «Илм - игна билан қудуқ қазиш», деган мақол бор.*

4) бу кўмакчи нарса билдирувчи сўзлар билан келиб, аталганлик, белгиланганлик маъносини билдиради. Масалан: *... кампир ўзи келтирган сарполарни уйнинг юзига ёзди. Ичидан Сафаралига деган дўппи чиқди. (Ойдин).*

Чоғли. Миқдор жиҳатидан чама, тахмин каби маъноларни ифодалайди. Масалан: *Уни бирданига юз чоғли одам ураб олди. Биз қишлоқдан бир йўла қирқ чоғли йигит жўнамоқда эдик. (О.Ёқубов).*

Оша. 1) Бу кўмакчи иш-ҳаракатнинг бошқарилган сўздан англашилган вақт давомида, мабойнида содир бўлиши маъносини ифодалайди. Масалан: ... *ер, сув деб ўтди деҳқонлар, йиллар оша, асрлар оша, ҳукм сурди шундай замонлар. (Э.Раҳим).*

2) иш-ҳаракатнинг ўзи қўшилиб келган сўздан англашилган макон бўйлаб содир бўлиши маъносини ифодалайди. Масалан: *Алишер унга елкаси оша қаради. (Ҳ.Ҳошимов).* Мен Раънога қарардим учмадим, шамол бўлиб учдим, бутун юртлар, водийлар, далалар оша елгим келарди. (М.Бобоев).

Жўналиш келишигидаги сўз билан келадиган кўмакчилар

Томон. Бу кўмакчи қуйидаги маъноларни ифодалайди.

1) йўналишни. *Елкасига ташланган пальтосининг чўнтагига қўл сола туриб, индамай эшик томон юрди. (С.Кароматов).*

2) пайт маъносини: *Кечга томон Собирнинг хонасига Одил бува кириб келди. (Р.Файзиев).*

Қадар. Бу кўмакчи қуйидаги маъноларни ифодалайди.

1) иш-ҳаракатнинг сабабини, асос муносабатини билдиради. Масалан: *Тузилган битимга кўра Абдулатиф Самарқандга юборилди. (Мирмуҳсин).* Отам ўз касбининг тақозасига кўра умрининг кўп қисмини сафарларда ўтказган одам. (Шукрулло).

2) иш-ҳаракатининг макон жиҳатидан чегара муносабатини билдиради. Масалан: *Дарвоза остини то ҳамсоялар эшигига қадар супуриб кириб ўлтириб, оналари билан чой ичмоққа машғул бўлар эди. (Ҳамза).* Шу йилнинг охирига қадар корхонада бешта дастгоҳ тайёрланади. (Газетадан).

3) бу кўмакчи чиқиш келишигидаги сўзлар билан келганда қиёс, таққослаш муносабатини билдиради. Масалан: *Меъмор ҳатто ўз ўғли Низомиддиндан кўра ҳам завракнинг гапларига ишонар. (Мирмуҳсин).*

Қарши. Бу кўмакчи қуйидаги маъноларни ифодалайди:

1) зидлик (зидлаш) муносабатини билдиради. Масалан: *Қутидор одатига қарши бозордан кундуз соат учларда қайтиб келди-да, Отабекни сўради (А.Қодирий).* Энди одатга қарши ҳиёнат қилиш ярамайди. (Ойбек);

2) ўзи бирикиб келган сўз англатган нарсани йўқ қилиш, олдини олиш маъноларини билдиради. Масалан: *Урушга қарши курашиш. Касалнинг олдини олиш чораларидан энг муҳими вақтида тепкига қарши эмлашдир. («Саодат»);*

3) юз берган, содир бўлган иш-ҳаракат, воқеа ҳодисанинг кўнгилдагидек эмаслигини ифодалайди. Масалан: *Мариямнинг бахтига қарши, амаки оғир касалликка учраб, ишдан қолди. (О).*

Қараб. Бу кўмакчи қуйидаги маъноларни ифодалайди:

1) ҳаракат йўналган томон маъносини ифодалайди.

Масалан: *Бўта уридан туриб, чигит экилган ерга қараб кетди. Султонали эрталаб уйқудан туриб, ... Солиҳ маҳдумнинг ҳовлисига қараб кетди. (А.Қодирий);*

2) асос, миқдор, ўлчов маъноларини ифодалайди. Масалан: *Кишига билимига қараб яхшилик қил. Даромад қилинган меҳнатга қараб тақсимланади.*

Бу кўмакчи фразеологик бирликлар таркибида ҳам қўлланади. Масалан: *Қутидор билан Офтоб ойимнинг бу жавоблари ўзларига эмас, балки Кумушнинг кўнглига қараб берилар эди. (А.Қодирий).*

Қарамасдан – қарамай. Бу кўмакчи тўсиқсизлик, зидлик, муносабатини билдиради. Масалан: *Гавҳарнинг қаршилигига қарамай, икки марта суратга олди-ю, раҳмат айтиб бурилиб кетди. (Ҳ.Ҳошимов).* Бундан унинг хабари бормиди, йўқми, лекин у бу томонга қарамасдан, отини эгарлаш билан машғул эди. (А.Қодирий).

Қарата. Бу кўмакчи қуйидаги маъноларни ифодалайди:

1) иш-ҳаракат йўналган жой, томон маъносини ифодалайди. Масалан: *Канал бўйлаб ўтган кўчанинг жануб томонига қарата солинган тўйхонага одам лиқ тўлди. ... миномётчиларимиз ҳам душман марралари ва ўт очиш нуқталарига қарата ўт очди. (Т.Рустамов).*

2) шахс ёки уларни назарда тутиб, унга атаб мурожаат қилиш маъносини ифодалайди. Уларга қарата айтилган гап. У ҳаммага қарата нутқ сўзлади. Каримага қарата гапирмоқ.

Яраша. Бу кўмакчи мослик, мувофиқлик, лойиқлик маъноларини ифодалайди. Масалан: *Аҳли растага ва бойваччаларга яраша дурустгина кийинади. (Ойбек). Бизда илгорлар ишига яраша ҳурматдалигини яхши биласан, - деди Йўлдош Саидага (А.Мухтор).*

Доир. Бу кўмакчи алоқадорлик, боғлиқлик, мансублик, даҳлдорлик маъноларини ифодалайди. Масалан: *Хотира дафтарида ёзувчилик меҳнатига доир кўп фикрларни учратиш мумкин. (К.Қаҳҳорова).*

Асосан. Бу сўз кўмакчи вазифасида келганда бирор иш-ҳаракатининг содир бўлишида сабаб, асос, таянч, манба бўлган объект маъносини ифодалайди. Масалан: *Буйруққа асосан бажармоқ. Йигилиш қабул қилган қарорга асосан у жамоага раҳбар қилиб белгилади.*

Биноан. Бу кўмакчи ҳам иш-ҳаракатининг содир бўлишида асос, таянч манба бўлган объект маъносини билдиради. Масалан: *Қуллуқ, чақирганингизга биноан хизматингизга келдик, нима дейсиз. («Луқмони Ҳаким»).* *Эҳтиёт бўлинглар, ноҳақликка мутлақо йўл қўйилмасин. Ҳамма иш қонунга биноан олиб борилсин. (П.Қодиров).*

Мувофиқ. Бу кўмакчи ҳам иш-ҳаракатининг содир бўлишида асос бўлган объект маъносини билдиради. Масалан: *Байрам маросимига мувофиқ дабдаба билан Ҳусайн Бойқаро ҳозир бўлди. (О.) Уларнинг узаро писондиларига мувофиқ янги ерлар, чиқариладиган сувлар Тешабойга текин утади. (М.Исмоилий).*

Чиқиш келишигидаги сўзлар билан қўлланадиган кўмакчилар

Сўнг. Бу кўмакча иш-ҳаракатининг тугалланиши билан боғлиқ бўлган вақт (пайт) маъносини ифодалайди. Масалан: *Саломдан сўнг Аҳмад муддаога ўтди. (Ф.Мусажонов). Устод бир неча сониялик мулоҳазалардан сўнг қатъият ила олдинга юриб, ипни ушлади. («Фан ва турмуш»).*

Кейин. Кўмакчи вазифасида келадиган бу сўз **сўнг** кўмакчисининг синоними бўлиб, иш-ҳаракатнинг тугалланиши билан боғлиқ бўлган вақт маъносини билдиради. Масалан: *Ҳаммага зеҳн солиб утирган Сафаров Бутабой акадан кейин унга сўз берди. (А.Қаҳҳор). Сидиқжон*

овқатдан кейин қўлига газета олган эди, бир мақолани яримлатмасдан, кўзи сузилди. (А.Қаҳҳор).

Бошқа. Кўмакчи вазифасида келадиган бу сўз бўлак, ташқари, мустаснолик маъносини ифодалайди. Масалан: *Менга қолса, ўртада шундан бошқа ҳеч гап йўқ, ўғлим, - деди (ҳожиди).* (А.Қодирий).

Ташқари. Кўмакчи вазифасида келадиган бу сўз бошқа кўмакчисининг синоними бўлиб, у кўмакчи каби мустаснолик маъносини ифодалайди. Масалан: *Бу йил ҳосил миқдоридан ташқари, тола сифатига ҳам алоҳида эътибор берилади.* (Газетадан). Унинг бу гапидан Башорат ишчиларнинг ишдан ташқари вақтда ҳам ишлашга аҳд қилишганини англади. (А.Мухтор).

Бўлак. Бу кўмакчи ҳам бошқа, ташқари кўмакчиларининг синоними бўлиб, улар каби мустаснолик бошқалик каби маъноларни ифодалайди. Масалан: *Элмурод эрталабдан бери нон-чойдан бўлак ҳеч нарса емаганликдан, кўнгли озганини сезди. Укасида бўлак Ҳамиданинг яқини қолмади.* («Ёш куч»).

Ўзга. Бу кўмакчи бошқа кўмакчисининг синоними бўлиб, ўзи боғланиб келган сўз билдирган шахс ёки нарсадан бошқасига ишора қилади. Масалан: ... *Отабекдан ўзга фарзандимиз бўлмай, орзу-ҳавасимиз, умид-ҳадафимиз фақат шу Отабекдир. Бандамиз-тақдирга тан беришдан ўзга иложимиз йўқ.* (Н.Сафаров).

Бери. Бу кўмакчи пайт маъносини билдиради ва кўпинча ҳаракатнинг бошланиш вақти билан боғлиқ бўлган маълум пайт оралиғи маъносини ифодалайди. Масалан: *Сени Омон кўргандан бери кўзларига уйқу келмайди. Сенга майл қўйгандан бери ҳеч нарсага кўнгли тўлмайди.* (Ҳ.Олимжон).

Буён. Бу кўмакчи бери кўмакчисининг синонимии бўлиб, вақт маъносини ифодалайди. Масалан: *Ўзбек халқи қадим-қадимлардан буён ҳашар усулида жуда кўп иншоотлар барпо қилган.* (С.Аҳмад). *Неча йиллардан буён хаёлини банд этган фикр уни амалий ишга бошлади.* (С.Кароматов).

Нари-нариги. Кўмакчи вазифасида келадиган бу сўз иш-ҳаракатининг чегараси ёки даражасини ифодалайди. Масалан: *Мактабдан нари. Одамлардан нари. Айвоннинг нариги ёнидаги дарица орқали уйга кирилуру эди.* (А.Қодирий). Кейин чуқурнинг нариги бошида эски қоп

тагида ётган бир қанча темир понани олиб чиқиб кўрсатди Қудрат. (М.Исмоилий).

Бурун. Муайян воқеа, ҳодиса ҳаракатнинг бошқасидан ёки шу ҳақда сўз бораётган пайтдан олдин бўлганлигини билдиради. Масалан: *Иш мўлжалдан ўн беш кун бурун бошланди. Эрта билан, офтоб чиқмасдан бурун бойнинг ҳовлисида аравар тайёр бўлди. (С.Айний).*

Илгари. Кўмакчи вазифасида келадиган бу сўз нарса, ҳодисанинг ўзи боғланиб келган сўз, сўз бирикмаси билдирган вақт, хатти-ҳаракатнинг воқе бўлишида ундан олдин бўлган ҳодисани билдириш учун қўлланади. Қуйидаги сўзлар билан муносабатга киришади:

1) от ва олмошлар билан бирга келади. Масалан: *Аммо ўз ризолигининг шартин қилиб тўйдан илгари Марғилон бориб келишни аҳд қилди. (А.Қодирий);*

2) вақт билдирувчи сўзлар билан келади: Масалан: *Бундан бир неча соат илгари қайғудан бошқа овқатни танимаган бу икки ёр энди севиниб, иштаҳа билан ея бошладилар. (Ойбек);*

3) феъл шакллари билан келади: Масалан: *Амирга илқидэ этишдан илгари шу тўғрида жавоб берсангиз. (А.Қодирий);*

II. Кўмакчи отлар (функционал кўмакчилар) асосан мустақил маъноли сўзлар бўлиб, маълум ўринлардагина кўмакчи сифатида қўлланади. Кўмакчи отлар одатда жўналиш, чиқиш ва ўрин-пайт келишиги билан турланган бўлиб, ўзидан олдин келган сўзларга нисбатан қаралмиш ҳолатида бўлади: Масалан: *бинонинг олдида, дарёнинг ўртасига, деворнинг устидан.*

Ҳозирги ўзбек тилида кўмакчи отларни на вертикал йўналиш билдирувчи (*ост, уст*), горизонтал йўналиш билдирувчи (*олд, орқа*) ва аралаш (*ҳам вертикал, ҳам горизонтал*) йўналиш билдирувчи (*ора, бош, ўрта*) кўмакчи отларга ажратиш мумкин.

Ост. 1. Жўналиш келишигида келиб иш-ҳаракатни бирор предметга ёки унинг остки қисмига, тагига йўналтирганлик маъносини ифодалайди. Масалан: *Оёқ остига поёндоз солмоқ. Анвар отин кулимсираб ёстиқ остига қўл югуртирар экан, дафтарни енг устидан икки қўлаб Муқимийга тутди. (С.Абдулла).*

2. Ўрин-пайт келишигидаги остида сўзи қуйидаги маъноларни ифодалайди.

а) бирор ҳаракат ёки ҳодисанинг бошқаси билан бирга ёки унга боғлиқ ҳолда содир бўлишини ифодалаш учун қўлланади. Масалан: *Хижолат остида қолмоқ. Раҳбарлиги остида ишламоқ. Куёв қаттиқ қарсақлар остида бориб, келиннинг ёнига утирди. (А.Қаҳҳор);*

б) бирор ҳаракат ёки ҳолатни юзага чиқарган бошқа бир ҳаракат, ҳолат ёки кечинмани ифодалашда ишлатилади. Масалан: *Карим ўзининг диққат бўлиб турганлигини сездирмаслик учун мажбурият остидагина бир илжайди. (Ойдин);*

в) иш-ҳаракатни бирор нарсанинг пастки қисмида (остида, тагида) ёки бевосита унинг тагида содир бўлганлигини билдиради. Масалан: *Сидиқжон катта йўлдан анча четда каттакон пахмоқ бир дарахт остида милтилаб турган чироққа томон бурилди. Ер ёмғир наmidан кўпчир, шамол булутларни тўзитганда эса ёрқин қуёш остида яйрар, ундан мовий буг ўрлар эди;*

3 Чикиш келишигидаги остидан сўзи иш-ҳаракатнинг бирор нарсадан ёки унинг остки қисмидан, тагидан, ичидан йўналганлигини шунингдек разм солиш, кўз қирини ташлаш маъноларини ҳам ифодалайди. Масалан: *Раёно кулимсираб ер остидан Анварга қаради. (А.Қодирий). Яхшибоев ер остидан боқиб, ҳамма ёғи жой-жойида, тикмачоқдай, деб уйлади. (М.М.Дўст). Пальто остидан кастюм киймоқ.*

Уст. Бу кўмакчи вазифасида келган уст сўзи паст сўзининг антоними бўлиб, қуйидаги маъноларни ифодалайди:

1) жўналиш келишигида келиб иш-ҳаракатининг бирор нарса устига йўналганлигини билдиради: Масалан: *Меъмор аравадан тушиб, бир муддат бўлса ҳам майса устига ёнбошлади. (Мирмуҳсин). Баҳор дадасига кўз қирини ташлади-ю, яна стол устига эгилди. (Ш.Рашидов);*

2) бирор иш-ҳаракатни тўлдириш учун унга қўшимча равишда яна бошқа бирининг содир бўлишини билдиради. Масалан: *Бу йил куз вақтли келди, унинг устига ёгингарчилик кўз очирмади. («Шарқ юддузи»);*

3) ўрин-пайт келишигида келиб:

а) иш-ҳаракат бирор нарса устида содир бўлганлигини билдиради: Масалан: *Қўргонбеги от устида қўргоннинг у бошидан бу бошига чопарди. (А.Қодирий).*

б) иш-ҳаракатининг содир бўлишидаги вақт, давр, муддатни билдиради: Масалан: *Овқат устида Хадича хола қишлоқда бўлиб ўтган ҳамма катта-кичик ҳодисалар тўғрисида гўпириб берди. (А.Қаҳҳор).*

4) Чиқиш келишигида келиб қуйидаги маъноларни ифодалайди:

а) иш-ҳаракатининг бирор нарса устидан йўналганлигини: Масалан: *Хайри хатни стол устидан олиб улгирмасданоқ, Халил ота билан Баҳор кириб келди. (Ойбек).*

б) иш-ҳаракат бирор шахсга қаратилганлигини, йўналтирилганлигини: Масалан: *Саида устидан ёзилган аризанинг биринчи нусхаси эди. (А.Қаҳҳор).*

2. Горизонтал йўналиш билдирувчи кўмакчи отларга *олд, орқа, ён, ич томон* каби сўзлар киради.

Олд кўмакчиси чиқиш, жўналиш ва ўрин келишикларида келиб ҳаракат предметнинг олд томонига йўналганлигини, ўша ерда бўлаётганини, уша ерда бошланганлигини, пайтини билдиради: Масалан: *Низомжон унинг олдига жадал юриб кетди. (С.Аҳмад). Мансур хайрлашиш олдидан эшик ёнида туриб секингина: - Бирор ёққа борсангиз Зулайҳо опангизга айтиб кетинг, - деди. (Ў.Ҳошимов).*

Орқа кўмакчиси ҳаракат предметнинг орқа қисмига йўналганлигини ўша ерда бўлаётганлигини билдиради: Масалан: *Кимхоб тўн ичида йўгон гавдаси билан одамлар орқасида савлат тўкиб турибди. (М.Исмоилий). У стол орқасига ёзилган харитани кўздан кечирди. (Ҳ.Ғулом). Адир орқасидан баркашдек ой кўтарилди. (С.Аҳмад).*

3. Аралаш йўналиш билдирувчи кўмакчи отларга *урта, ора, бош* сўзлари киради.

Урта кўмакчиси жўналиш, ўрин-пайт ва чиқиш келишикларида келиб, ҳаракат предметнинг марказий қисмида бажарилганлигини билдиради: Масалан: *Тўхтахола ҳовли уртасидаги супага келиб, ошпоқ ёстиққа энгашди.*

(И.Раҳим). Шарқу ғарб ўртасида катта бир манзил, Чин Мочиндан толикиб келган карвонлар. (М.Шайхзода)

Ора кўмакчиси предмет ўрни, пайтини ифодалайди: Масалан: Супаларнинг ораларига, атрофига анвон гуллар экилган. (А.Қаҳҳор). Агар яқин орада ҳаво очилмай, сурункасига ёмғир ёғиб берса, нима қиламиз? (Н.Сафаров).

Бош кўмакчи оти қуйидаги маъноларни ифодалайди.

1) жўналиш келишигида келиб:

а) иш-ҳаракатнинг бирор нарсанинг бошланиши, тепаси, чўққисига йўналганини; Масалан: *Асқар ота бориб, сағананинг бошига чўкка тушди ва баланд овоз билан қуръон ўқиди. (А.Қаҳҳор). ... ўрнидан дик этиб туриб, каравот бошига ташлаб қўйилган камарни қўлига олди. (М.М.Дўст). Битар ишнинг бошига яхши келар қошига. (Мақол).*

б) ажратиб кўрсатиш керак бўлган объект, шахс, нарсани: Масалан: *Ҳосилни гектор бошига 40 центрга етказамиз. Дала меҳнаткашларининг даромади жон бошига йилдан-йилга ошиб бормоқда.*

2) ўрин-пайт келишигида келиб, нарсанинг ўрнини ёки иш-ҳаракатнинг бирор нарса бошланишида, тепасида, содир бўлганини ифодалайди. Масалан: *Гул очилгай қояларнинг бошида, Лолалар бор булоқларнинг тошида. (Ҳ.Олимжон). Юринг, холажон қизни ўзим топаман, тўйнинг бошида ўзим бўламан, ёр-ёрни ҳам ўзим айтаман. (О.Ёқубов).*

3) Чиқиш келишигида келиб, ҳаракатнинг бирор нарсанинг бош қисмидан, бошланишидан, олдидан, қошидан йўналганлигини ифодалайди. Масалан: *Ўчоқ бошидан овқатни олиб келмоқ. Хонанинг у бошидан бу бошига югурди. (Шуҳрат). Хат бошидан такрор ўқимоқ.*

БОҒЛОВЧИЛАР

Гапда мустақил сўзларни ёки қўшма гап компонентларини бириктириш учун хизмат қилувчи ёрдамчи сўзларга **боғловчилар** дейилади. Боғловчилар грамматик жиҳатдан ўзгармайди ва у лексик маъно ҳам ифодаламайди.

Ўзбек тилида боғловчилар якка ёки такрорий қўлланилади. Шунга кўра улар 2 турли бўлади.

А) Якка боғловчилар.

Б) Такрорий боғловчилар.

Якка боғловчилар уюшган бўлаклар ва айрим гаплар орасида якка ҳолда қўлланади: *ва, ҳамда, аммо, лекин, бироқ, балки, ҳолбуки, ваҳоланки, ёки, гар, агар, агарда, башатри, чунки, гарчи, гуё, гуёки, -ки, -ким* каби. Масалан: *Дераза томон қўл узатди, лекин тақимлатмади. (Т.Малик.) Сиз мени биринчи марта кўриб турибсиз, бироқ мен сизнинг маҳоратингиз ҳақида эшитганман. (Т.Малик.) Одам боласи дунёда ҳамма нарсани унитиши мумкин, аммо онасининг меҳрибонликларини унута олмайди. (Т.Малик.)*

Такрорий боғловчилар бир гапда икки ёки ундан ортиқ ўринда такрорланиб келади: *дам..., дам, баъзан..., баъзан, ҳам..., ҳам, бир..., бир, ёки..., ёки, ё..., ё, гоҳ..., гоҳ, хоҳ..., хоҳ.* Масалан: *Жамиятда ҳам табиий, ҳам ҳаётий, ҳам сиёсий жумбоқлар фавқулодда кўп содир бўлади. Гоҳ кулиб, гоҳ кулдиради. У ҳам кўп ўтмай ё инженер, ё ўқитувчи бўлади.*

Боғловчилар вазифасига кўра боғловчилар икки турга бўлинади.

1. Тенг боғловчилар.
2. Эргаштирувчи боғловчилар.

Тенг боғловчилар

Бундай боғловчилар гап бўлаклари ва айрим содда гаплар орасидаги тенг муносабатларни ифодалайди. Бундай боғловчилар, асосан, гапнинг уюшган бўлакларини ва қўшма гап таркибидаги гапларни боғлаш учун хизмат қилади. Масалан: *Ҳаво сокин ва илиқ эди. Унутилмас дамлар етиб келди ва биз ўз қаҳрамонларимиз бетига далил қарамоқдамиз. Уй кичкина, лекин ёруғ ва тоза эди. (Ойбек).*

Тенг боғловчилар қуйидаги гуруҳларга ажралади:

- 1) бириктирувчи боғловчилар: *ва, ҳамда (боғловчи вазифасида келган билан кўмакчиси, ҳам юкламаси киради);*
- 2) зидловчи боғловчилар: *аммо, лекин, бироқ, балки, фақат, ҳолбуки;*
- 3) айирувчи боғловчилар: *ё, ёки, ёхуд, ёинки, гоҳ..., гоҳ, гоҳо (гоҳи-гоҳи) дам..., дам, ир..., бир, баъзан..., баъзан, хоҳ..., хоҳ.*

Бириктирувчи боғловчилар

Бу боғловчилар гапнинг уюшиқ бўлакларини, қўшма гап таркибидаги айрим гапларни бир-бирига боғлайди. Ўзбек тилида бундай боғловчиларнинг энг актив қўлланувчиси *ва* боғловчисидир.

Бу боғловчи уюшиқ бўлакларнинг охиригисидан олдин келиб, улар орасидаги тенг муносабатни кўрсатади ва охириги уюшган бўлакни ажратиб, таъкидлаб кўрсатади: *Уни ёш ва бўронли қалби олиб кетди, олис шаҳарга. (А.Орипов). Ва* боғловчиси қўшма гап таркибида келганда:

а) воқеа-ҳодисаларнинг бир вақтда бўлганини билдиради. Масалан: *Кўнгил хазинасининг тилдир ва ул хазинанинг калити сўздор. (А.Навоий). Новдаларни безаб гунчалар, тонгда айтди ҳаёт отини ва шаббода қургур илк саҳар, олиб кетди гулнинг тотини. (Ҳ.Олимжон) Хонанинг шифти ва деворлари кўҳсиз, лекин ялтироқ бўёқлар билан бўялган. (О.Ёқубов).*

б) иш-ҳаракатнинг кетма-кет бўлганини кўрсатади: *Сой гувиллаб оқар ва унинг муздек шамоли қирғоқда тартибсиз ўсган ўтларни силкитар эди. Баҳри хола олдинда Рисолат билан бирга борар ва отнинг қадам ташлаши мақомига ашула айтар эди. (А.Қаҳҳор).*

Баъзан *ва* боғловчиси ўрнида *-у (ю)* юкламаси ҳам уюшган бўлаклар, айрим гаплар орасида келиб, бирикувчи боғловчи вазифасида ишлатилади: Масалан: *Еру кўк. Ёшу қари. Кечаю кундуз. Қир-адирда ўтлар менинг қўю-қўзим. Ён бошланар далада, боғда, Еру кўкни қиздирар қуёш. (Уйғун). Тўлқин бу воқеани эсладикю томоғига бир нима тикилди. (Т.Малик.)*

Ҳамда боғловчиси ҳам гап бўлаклари ва қўшма гап компонентларини боғлайди: *Мен фарзандларим ҳамда шогирдларимдан ҳақиқий инсон бўлишни талаб қилиб келдим. (Газетадан). Мажлисда таълим-тарбия ишларини яхшилаш масаласи кўриб чиқилди ҳамда тегишли қарор қабул қилинди.*

Ҳам боғловчи вазифасида келганда, *ва* боғловчи сингари уюшиқ бўлакларни боғлайди ва бу бўлаклар орасидаги тенглик муносабатини ифодалайди. Масалан: *Бу гап, албатта Рустамжон ҳам Карималарнинг қўлоғига етиб бормасин.*

Бу боғловчи қатор уюшган бўлакларнинг охиргисидан олдин келганда, уюшган бўлаклар орасидаги тезликни кўрсатиш билан бирга охирги уюшган бўлакни ажратиб ҳам кўрсатади. *Битибдур беш равот ҳам учта ҳаммом. (Уйғун, И. Султон).*

Ҳам уюшиқ бўлаклар кетидан такрорланиб келганда уюшиқ бўлакларни ажратиб кўрсатиш учун қўлланади. Масалан: *Ўзалхон ўзалликда ҳам, шўхликда ҳам, ўйинга усталикда ҳам дутоналаридан қолишмайди¹.*

Бириктирувчи боғловчи вазифасида кўпинча билан кўмакчиси ҳам қатнашади. Бундай пайтда бошқа бириктирувчи боғловчилар каби боғланган қўшма гапнинг уюшган бўлакларини боғлайди ва вазифасига кўра «ва» боғловчисига тенг келади. Масалан: *Булар кўздан ғойиб бўлгандан кейин, канизак билан Сидиқжон бутанинг орқасидан чиқишди. (А. Қаҳҳор).*

*Аму билан Сирдан сув ичган,
Зарафшонни лойлатиб кечган,
Чавандозлар бордир бу элда. (Ҳ. О.)*

Шунингдек, билан сўзи пайт ва тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда бош гап билан эргаш гапни боғлаш учун ҳам хизмат қилади: Масалан: *Ҳалво деган билан, оғиз чўчимайди. (Мақол). Дераза очилиши билан, Мумин бошини кўтарди. (Ойбек).*

Зидловчи боғловчилар

Бундай боғловчиларга *лекин, аммо, бироқ, балки, ҳолбуки* каби сўзлар киради. Бу боғловчилар содда гаплар ва боғланган қўшма гапларда қўлланиб, ҳодиса, иш-ҳаракат ёки бирор предметни бошқасига зид қўяди ва улар орасидаги қарама-қарши муносабатни билдиради. Масалан: *Ҳаво булут бўлди, лекин ёмғир ёғмади. Шунини таъкидлаш лозимки, лекин боғловчисига аммо, бироқ боғловчилари*

¹ Ҳам боғловчиси қўшма сўзларнинг таркибий қисми бўлиб, муайян иш фаолият ва ш.к.да «бирга бўлувчи», «бирга бажарувчи», тенг, «бир хил» деган маъноларни билдиради: *ҳамдард, ҳамфикр, ҳамшаҳар, ҳаммавақт* каби.

синоним бўлиши мумкин. Ҳаво булут бўлди, лекин (аммо, бироқ) ёмғир ёғмади.

Лекин боғловчиси мазмунан бир-бирига зид бўлган содда гапларни, мазмунан зид бўлса-да, бири иккинчисини инкор этмайдиган гапларни боғлайди. Масалан: *Уй кичкина, лекин ёруғ. Сидиқжон билан Канизак келганда, залга одам тулган, лекин президиум атрофида ҳеч ким йўқ эди. (А.Қаҳҳор).*

Аммо боғловчиси тенг маъно ва вазифалари гап бўлаклари ёки гапларни зидлов йўли билан боғлайди, ҳамда мазмунан аввалгисига зид фикрнинг бошланишини англатади. Масалан: *Бу икки аёлнинг кўнгли бир-бирига нақадар яқин, аммо ёш жиҳатдан буларнинг фарқи катта. («Тўхфа»).* Бу қийин иш, аммо бажарамиз. Чавандозлардан бири маррага яқин қолганда йиқилиб тушди, бироқ унга ҳеч ким парво қилмади. (К.Яшин). Ҳаво булут бўлди, бироқ ёмғир ёғмади. Онасининг бу қароридан кейин акаси ён бошига мажбур бўлди, бироқ шарт қўйди. (Т.Малик).

Аммо, лекин боғловчилари ёнма-ён келиб, аммо, лекин тарзида ҳам қўлланади. Масалан: Аммо, лекин ҳаётни ортиқча расмийлаштириб юборяпмиз. (А.Мухтор) Йўқотиш мумкин. Аммо лекин бутун водийга тарқаса ёмон бўлади. (А.Мухтор) Аммо лекин Эш қаттиқ ишлади. (С.Аҳмад).

Зидловчи боғловчилар айрим гапларнинг бошида ҳам келади ва ўзидан олдин келган гапнинг мазмунан кейинги гапга зид, қарама-қарши эканини билдиради. Масалан: *Бу ҳақда уйлаб ҳам кўрмаган. Бироқ, ҳозир ер титрагандай туюлганида бунинг сабабини топгандай бўлди... (Т.Малик).* Йигитали дўконга яқинлаша туриб Рамазонни кўрди! Аммо унга тааллиганига дафъатан рўпара бўла олмади. Йигитали баъзан Назирободга (Йигиталига) хат ёзмоқчи ҳам бўларди. Лекин биродарим, тирикмисан? – деб сатр битишга қўли бормасди. Бир томондан у ҳақ ... Лекин бошқа томондан Йигитали тонг юдузига қараб ётгандаги хаёлини, қарорини хотинига айтсамми-айтмасамми. деб қийналаётганди. Тил-забонинг бор, биламан. Аммо сен ўзингни кунда бир улиб, бир тирилганлар қаторига қўшма, бола. Бу онда Саттор ваҳимали туш таъсирида тулғднаётган эди. Бир қараса, девор битганмиш. Бироқ... девор остида дадаси билан ойиси ётганмиш. Масала Келдиёров фойдасига ҳал бўлмаётганига

ишонди. Бироқ Келдиёров пўписаси туфайли кўнглида уйғонган ташвиш олови пасаймади. (Т.Малик).

Балки боғловчиси зид маъноли гапларни, гап бўлақларини бир-бирига боғлаш, қиёслаш учун хизмат қилади, маънони кучайтиради. Масалан: *Кучлилик – курашда йиқитишда эмас, билки газаби келганда, ўзини босиб олишдадир.* («Фан ва турмуш»). Ёлғиз ўзи эмас, балки бутун косиб аҳлининг аҳволи пачава эканини очиб ташлади. (Ойбек).

Бу боғловчи бадий адабиётларда балким шаклида ҳам қўлланади. Масалан: *Қалби пок ишқ аҳлининг виждони балким жонидир.* (Ҳабибий).

Шунингдек, балки сўзи гапда кириш сўз вазифасида келиб гумон тахмин маъноларини билдиради. Масалан: *Балки, кутар мени, бир қиз, кўз ёшлари оқизоқ.* («Шарқ юлдузи»). *Балки, бу қиз Она бўлур, тутилажак ўтлимга.* (Миртемир).

Айирувчи боғловчилар

Бу боғловчилар уюшган гап бўлақларини ёки қўшма гапларнинг қисмларини боғлаш учун хизмат қилади. Айирувчи боғловчиларга ё, ёки, (ё инки), ёхуд, ё..., ё, гоҳ..., гоҳ, дам..., дам, бир..., бир, баъзан..., баъзан, хоҳ..., хоҳ каби боғловчилар киради. Ё, ёки, ёхуд, ёинки боғловчилари уюшган бўлақларнинг бирини иккинчисидан, бирор воқеа-ҳодиса ёки иш-ҳаракатини бошқасидан ажратиб кўрсатиш учун хизмат қилади.

Гоҳ..., гоҳ, гоҳо-гоҳо, (гоҳи-гоҳи) дам..., дам, бир..., бир, баъзан..., баъзан боғловчилари эса гапда такрорланиб келиб, гап бўлақларини, қўшма гап компонентларини айирув йўли билан боғлайди ва галма-галлик, алмашилиб туриш маъноларини ифодалайди.

Мисоллар:

Гоҳи боқсам тулин ойдек юзига,

Гоҳи шўх ўйноқи шаҳло кўзига (Ҳабибий).

Илат ё ошда, ё мошда (Матал). *У ё уялиб, ё қўрқиб остонада турарди.* (П.Турсун). *Бирон одамнинг ўзидан паст ёки баландлигини ... унинг ўйида нечта гилами борлиги ёки*

Неча кишига сўзи утиши билан улчар экан. (Ойбек). Чамадонимни кутариб, у ёққа чопаман, бу ёққа чопаман, қани энди, буйрадаи соя ёинки бир пиёлагина яхна топилса. (Ҳ.Ғулом). Бир икки шеър ёҳуд бир драма асар ёзиб адабиётнинг бутун, масаласини тушунаман, деб даъва қилувчи кишилар ҳам йўқ эмасди. (Н.Сафаров). Икки кундан бери гоҳ савалаб, гоҳ шиддат билан ёгаётган ёмғир ҳамма ёқни ивитиб юборди. (А.Қаҳҳор). Сув дам оқизиб кетади, дам четга отади. (С.Аҳмад). (Йўлчи) Баъзан Қоратойнинг ишхонасида, баъзан чойхонада тунаб юрди. (Ойбек). Бир каттанинг гапига кир, бир кичикнинг. (Мақол).

Эргаштирувчи боғловчилар

Эргаштирувчи боғловчилар *-ки (-ким), чунки, шунинг учун, гўё, гўёки, токи, агар, гарчи, (агарчи) башарти, яъни* кабилар бўлиб, қўшма гап таркибидаги содда гапларни боғлаш учун хизмат қилади.

Эргаштирувчи боғловчилар грамматик алоқаларни ифодалаш ва маъноларига қараб қуйидаги турларга бўлинади:

1) аниқлов боғловчилари; 2) сабаб боғловчилари; 3) чоғиштирув боғловчилари; 4) мақсад боғловчиси; 5) шарт ва тўсиқсизлик боғловчилари.

Аниқлов боғловчилар (яъни, *-ки, -ким*) аниқлов боғловчилари эргаш гапларни бош гапга боғлаш учун ишлатилиб, бош гапда ифодаланган фикрний аниқлаб, изоҳлаб кўрсатади. Масалан: *Тилагимиз шуки, яхши ишлаб обрў ортгирсин, одамларнинг ҳурматига сазовор бўлсин.*

Аниқлов боғловчиси эргаш гапнинг деярли ҳамма турларида (эга, кесим, тўлдирувчи, аниқловчи, сабаб, натижа, равиш ва ўхшатиш эргаш гапларни) иштирок этади: *Кимки бировга чуқур қазиса, ўзи қулайди. (Мақол). Бу шаҳарнинг хусусиятларидан бири шуки, бу ерда бир кунда турт фаслнинг ҳавосини кўриш мумкин. Билсинларки, йўлдошим бўлмас кўзда ёши билан кулганлар. Мирзо Улутбек жойига ўтириб улгурмаган ҳам эдики, саройбон кириб, иккинчи номани тутди. Ота—онам орзуси ушалиб, илгариги Назирқул энди Назир афанди, яъни ўқитувчи бўлиб қолган эдилар. (Н.Сафаров).*

Сабаб боғловчилари чунки, шунинг учун, негаки, зероки, наинки кабилардир. Бу боғловчилар, асосан, сабаб эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади: *Самимий айтилган сўз содда бўлади, чунки дилнинг ҳукмронлиги тилдан устун бўлади. Чақимчилик ёмон иллатдир, чунки у туфайли одамлар уртаси бузилади. (Газетадан). Яхши ишласам, албатта, чакки бўлмайди, негаки, булар қариндошларим, ҳаммадан юлсалар ҳам, мендан юлмаслар. (Ойбек) Зероки, Журжон шаҳридек ҳавоси мусаффо, суви тоза пойтахт тополмаймиз оламда. (М.Осим). Ҳеч ким ишқни бунчалик таъриф қила олмаган, зеро ҳеч ким ишқ жабрини менчалик тортмаган. (Уйғун, И.Султон).*

Чоғиштирувчи боғловчилари гўё, гўёки кабилардир. Бу боғловчилар воқеа-ҳодиса ва нарсаларни ўзаро ўхшатиш, чоғиштириш йўли билан турли грамматик алоқаларни билдиради. Масалан: *Чирилдоқларнинг майин мусиқаси ҳамма ёқни тўлдирган, гўёки кечанинг ўзи куйлайди. Беда ораси жуда иссиқ, гўё қуёшнинг бутун олови беда ичига яширингандек, қизгин бўғувчи ҳаво юзга уради. (Ойбек).*

Мақсад боғловчиси токи мақсад эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади: *Қўшиқни баҳузур айтиб ишлай бер, токи ҳамма баҳраманда бўлсин. Бизнинг мақсадимиз кишиларга онг, тушунча бермоқ, токи ҳар бир киши яхшилиқ ва ёмонликни, оқу қорани ўзи ажратадиган бўлсин. (П.Турсун) Пойдевор омондир. Демак, уй омон. У яна тикланар, Токи бор фироқ, токи бор бошимда, Бу қадим осмон, Токи бор боболар Қон тўккан тулпроқ. (Ҳ.Даврон).*

Шарт ва тўсиқсизлик боғловчилари агар, агарда, модомики, мабодо, башарти, гарчи, агарчи, гарчанд кабилар. Бу боғловчилар шарт ва тўсиқсиз эргаш гапларни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади. Масалан: *Агар кишининг ҳаёти бирор мақсад, бирор гоя учун кураш билан ўтса, бундай ҳаётга ҳеч афсус қилмаслик керак. Аниқ тож, гарчи ёқут, гарчи зардир, халойиқ бошига битган зарардир. (Уйғун). Қиз томон гарчанд тўйни бир йил кейин қилиш шарти билан бўлса ҳам, розилиқ берибди. (О.Ёқубов). - Йўқ, - деди бек, - мен бу ишга башарти кўнганимда ҳам қизингиздан яширмайман. (Ойбек). Арман юртин кўролмасам мабодо, Бу дунёдан армон билан ўтардим. (Э.Воҳидов).*

Боғловчи вазифасида бошқарувчи сўзлар деб сўзи боғловчи вазифасида келганда, эргаш гапларнинг баъзиларини (шарт, мақсад, сабаб) бош гапга боғлайди. Масалан: *Ҳар киши тер тўкиб қилади меҳнат, халқимнинг турмуши обод бўлсин деб. (Ғ.Ғулом). ,Мирзаев, унақа гаплар Латофатнинг мижозига тўғри келмади шакли деб, қаттиқ ҳижолат тортди. (А.Қаҳҳор).*

ЮКЛАМА

Айрим сўз ёки гапга қўшимча маъно бериш учун хизмат қиладиган ёрдамчи сўзлар юкламалар дейилади. Юкламалар тузилишига кўра икки хил бўлади:

1) **аффикс юклама** (аффикс ҳолига келиб қолган юкламалар);

2) **сўз юклама** (сўз ҳолидаги юкламалар).

Ҳозирги ўзбек тилида гапга ёки айрим сўзларга берадиган қўшимча маъноларига кўра юкламаларни қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

1) сўроқ ва таажжуб юкламалари; 2) кучайтирув ва таъкид юкламалари; 3) айирув ва чегаралов юкламалари; 4) аниқлов юкламаси; 5) гумон юкламаси; 6) инкор юкламаси.

Сўроқ ва таажжуб юкламари (-ми, -чи, -а, -я) сўзларга ёки гапларга қўшилиб келиб, асосан гапни сўроқ гапга айлантиради ва эмоционал маъно оттенкалари қўшади:

-ми юкламаси:

1) сўроқни билдиради: *Бугун учрашув бўладими? Ая, аяжон, шу ҳам гапми? Уялмайсизми? (А.Қаҳҳор).*

2) таажжуб, ҳайрат билдиради. *Бугун учрашувга бормаймизми?*

-чи юкламаси: сўроқ, буйруқ, илтимос, истак, хоҳиш, дўқ маъноларини ифодалайди: *Энди орқага йўл йўқ. Олдинга-чи? Қани, айт-чи, қилмай кўр-чи, кўриб чиқай-чи (хоҳиш) каби.*

-а, я юкламаси:

1) сўроқ билдиради: *Шаҳар жуда ўзгариб кетибди-а?*

2) ҳис ҳаяжон англатади: *Оҳ, қандай сўлим кеча-я!*

3) таажжуб, ажабланишни билдиради: *Мен-а? У-я..*

4) тасдиқ, ишонч ифодалайди: *Нуқул мой-а. Баҳаво-я, Ўхшайди-я.* каби.

Кучайтирув ва таъкид юкламалари (наҳотки, ниҳоят, -ку, ҳам, -у(ю), -да; оқ, -ёқ, -ки, -ким). Сўз маъносини кучайтириш ва таъкидлаш учун хизмат қилади: Бахт сўзи шунчалик азизки, унга меҳнат аҳли инқилоб туфайли эришди. Наҳотки еримиз чаппа айланиб, наҳотки дарёлар оқар тескари. (Ғ.Ғулом) Бу она-ку бу зўр инсон-ку! Ҳурмат муҳаббатнинг тимсоли. (Уйғун). Ниҳоят, улар ҳам чарчади шекилли, орага сукунат чуқди. (Газетадан). Сен ҳам юрибсан-да, полвон номини олиб. (Газетадан).

Айирув ва чегаралов юкламалари -гина, -кина, -қина, фақат турли сўз туркумлари билан келиб, уларни чегаралаб кўрсатиш ва маъно жиҳатидан ажратиш учун хизмат қилади: Ҳамма келди, фақат Одил келмади. Ёлғиз утина одамларга қўшилмас эди. Фақат ожиз қаламим маним, Ўзбекистон Ватаним маним. (А. Орипов).

Аниқлов юкламалари худди, нақ ўзи мансуб бўлган сўзнинг маъносини аниқлаб кўрсатиш учун хизмат қилади. Ўғли отасининг худди ўзи. Мажлисда нақ кўнгилдаги гаплар гапирилди. Инобатнинг худди ўзига ўхшаган нозиккина қорақош, қорақўз бир синглиси бор эди. (О. Ёқубов).

Гумон юкламаси -дир гумон, ноаниқлик маъносини ифодалайди: Ҳозир у шаҳарга кириб боргандир. Омон кимдир борми Ватани, Ким ҳам қизга танитар уни. (Ҳ. Олимжон).

Инкор юкламаси на..., на уюшиқ бўлаклар ва қўшма гап таркибидаги айрим гаплар олдидан келиб, уларнинг мазмунини инкор этади, бўлишсизга айлантиради. Инкор шакли гап бўлаклари ва гаплар олдидан келганда, бўлишсизлик кучайтирилади, таъкидланади: На муаттар чаманзор, на муҳташам қўшлар, на кумушланган ҳовузлар, на чиройли қафаслардаги қўшлар - ҳеч нима уни қизиқтирмайди. (Ойбек) На уфқ урамай ёқут-зар, На булут силкитмай олтин пар, Тонг қулмасдан бурун Жонтемир, Қуюқ бир завқ билан туради. (Уйғун) Сенга на буронлар қор қила олур, Сени на йўқотиб, бор қила олур. (А. Орипов).

УНДОВ СЌЗЛАР

Ундов сўзлар кишиларнинг ҳис-ҳаяжонини, буйруқ-хитоб, ҳайдаш, чақириш маъноларини ифодалайди.

Ундов сўзлар лексик маъно ифодалай олмаслиги, келишик, эгалик, сон аффиксларини олмаслиги жиҳатидан мустақил сўзлардан фарқ қилади.

Шунингдек, нутқда бошқа сўзлар билан грамматик алоқага кириша олмаслиги, гапнинг бирор бўлаги вазифасини бажара олмаслиги ҳам бу сўз туркумининг асосий хусусиятларидан биридир. Улар фақат отлашгандагина гапнинг бош ёки иккинчи даражали бўлаги вазифасини бажариши мумкин.

Масалан: *Оҳ ураман, оҳларим урсин сени.*

Ундовлар интонация жиҳатидан жуда ҳам ранг-барангдир. Бир ундовнинг турли хил интонация билан талаффуз этилиши уларнинг маъносига таъсир қилади. Масалан: *Оҳ қандай гўзал манзара* гапидаги *оҳ* ундови билан *Оҳ, золим фалак, йиқил бошимга* гапидаги *оҳ* ундовининг маъноси бир хил эмас.

Шуни ҳам айтиш керакки, ундов кўпинча ўзига хос мимика билан айтилади. Мимика ундовнинг маъносини кучайтириб ёки сусайтирибгина қолмай, уларнинг маъносига таъсир ҳам этади: *Бай-бай-бай, бунақа сомсани емаганимга неча йил бўлди экан. (А.Қаҳҳор)* гапидан кишининг роҳатланганлиги, лаззатланганлиги кўриниб турибди. Шу гапни гапира туриб, юзни буриштириш билан бошқа бир маъно ифодаланади. Демак, ундовлар нутқда ифодалиликини кучайтириш учун ҳам хизмат қилади. Шу билан бирга улар кишининг ҳис-туйғусини, баҳолаш муносабатини ифодалайди. Ундовлар маъносига кўра икки хил бўлади.

1. **Ҳис-ҳаяжон** (эмоционал) **ундовлари** сўзловчининг туйғулари, кечинмалари, турли ҳис-ҳаяжонини билдиради. *Оҳ, эҳ, э, вой, уҳхў, эҳҳе, оҳҳо, уҳ, ма, ҳи (ҳим), бе, ҳо, ҳе, эй, ҳа, уф, туф, дод, вой, войдод, оббо, урра, уҳў, э-ҳа, эҳе, и-и, ҳув, ҳай, ҳей, бас, раҳмат, қани, салом, хайр, офарин, балли, баракалла, ана, мана, бе.*

Ҳис-ҳаяжон билдирувчи ундовлар қуйидаги маъноларни англатади.

1) севинч, шодлик, кўтаринки руҳий ҳолатни: *О, қандай гузал манзара!*

2) хафаликни, оғир руҳий ҳолатни ифодалайди: *Э-воҳ, осмон йироқ, ер қаттиқ.*

3) таажжубланиш, кутилмаганлик, шубҳа, иккиланиш, эътироз кабиларни ифодалайди: *Бай-бай -бай. Менинг ҳасратим сизникига урвоқ ҳам бўлмас экан (П.Турсун) Оҳ – у дамлар!... Эсласам, қалбим қувонч, руҳимни шодлик қучади. (Ж.Жабборов). Танҳо ётар эдим бўм-бўш қирғоқда, Тепамда юдузлар чекар эди оҳ. (А.Орипов). [Маҳкам] Саломалайкум. Оҳо, янги меҳмонлар-ку (Т.Сафаров).*

2) Буйруқ-хитоб (императив) ундовлар.

Буйруқ -хитоб ундовлари огоҳлантириш хитоб қилиш, тақлиф. чақириқ, буйруқ ман қилиш, дўқ қилиш, ҳайдаш каби маъноларни билдиради. Буйруқ – хитоб ундовлари қуйидагилар: *гиҳ, чўк, куч-куч, ту-ту, беҳ-беҳ, пиш-пиш, мош-мош, ҳў-ҳў, га, кишт, кишт-кишт, чух, ос, ишш, хўш каби. Мисоллар: Оҳ-оҳ-оҳ, шундай шоирларнинг садағаси бўлсанг арзийди, (Ойбек) Ўҳ, Бке, нега бундай қилдинг, жон ука? (А.Мухтор.) Оббожиян-е, бизникини топиб келдингми? (Ойбек) Ҳа балли! Ана энди ўзингизга келдингиз (Уйгун) Хайр, хўш бўлмаса, ёвонларни қидириб, бекни топар эканман-да. (С.Аҳмад) Ҳо-о, мунча сахийсиз, Дилнозахон (А.Қаҳҳор). О, қуёш жарчиси бериб хушхабар, ҳаёт рубобини сайратгувчисан! (А.Умарий). Беҳ-беҳ, деб товукларни донга чақирар ва унинг олдида бир талай товук қут-қулташиб дон талашар эди. (П.Турсун) Ҳорманг энди, отам! – деди аёл, қотма узун қўллари билан Элмуроднинг елкаларидан силаб. (П.Турсун) Раҳмат! – Муқаддам унга меҳр билан тикилиб қолганини пайқаб, дарров кўзларини яширди. (Ў.Ҳошимов). Ё алҳазар! Нега ёмон гапирар эканман? – қария шундай деб Яна орқасига қараб қолди. (Т.Малик) Э, ҳа, сенлар ҳаңдалакнинг тилини тушунмайсанлар-ку мен эсам тушунаман. (Т.Малик). Саттор беихтиёр равишда «Астогфируллоҳ!» деб юборди. (Т.Малик). Ўзи уғлим ношуд, хотинни гар деганда қўлга қўнадиган қилиб олмадими, бундай эркакдан оғилхонадаги бузоқ яхши, – деди кампир. (С.Аҳмад). [Юсуф] Отни “чуҳ” деб ҳайдаб ўтиб кетарди. (Юсуф ва Аҳмад). Яқинда институтни битириб*

келган зоотехнигимиз жўжаларни "кишт" деб ҳайдаб юборди. (Муштум).

ТАҚЛИДИЙ СЎЗЛАР

Киши борлиқдаги предметларнинг турли товушлари, шарпалари, ҳаракат ва шуъла кўринишларига ўз товуши билан тақлид қилади ёки уларнинг товуш деб тасаввур қилинадиган ҳолатини яратади.

Турли шарпа-товушларнинг ёки шуъла-ҳаракатларнинг ҳолати бўлган сўзлар *тақлидий сўзлар* дейилади. Масалан: *Гурс, тарс, қарс, гумбур-гумбур, ялт-ялт, ярқ, лип-лип* ва бошқалар.

Тақлидий сўзлар икки гуруҳга бўлинади: 1) товушга тақлид билдирувчи сўзлар, 2) шуъла-ҳаракатга тақлид билдирувчи сўзлар.

Товушга тақлид билдирувчи сўзлар табиатдаги хилма-хил товушларни нутқ товушларига кўчиришдир. Масалан: *тарс-тарс, қарс, шақ, тарақ-туруқ, виш-виш, гумбур-гумбур, пиқ-пиқ, шилдир-шилдир, пиш-пиш, гуп-гуп, лип-лип, ялт-ялт, шарақ-шуруқ* кабилар.

Товушга тақлид билдирадиган сўзларда:

1. Одамга хос товушларга тақлид қилинади:

а) нутқ органларининг иштироки бўлган товушларга: *Турғуной охири босган оёғини кўтаролмай, тўхтаб, Мاستоннинг елкасига бошини қўйди ва «пиқ-пиқ» йиглади. (А.Қаҳҳор) Қизлар нималарнидир аста сўзлашиб, «пиқир-пиқир» кулишарди. (О.Ёқубов);*

б) нутқ органлари иштирок қилмаган товушларга тақлид қилинади. Бунда ташқи органларнинг товушларига ҳам, ички органларнинг товушларига ҳам тақлид қилиниши мумкин. Масалан: *Ойша хола зарда билан «дук-дук», «дук-дук» юриб бораркан эшик олдида турган... хуржунга кўзи тушди. (Ш.Тошматов). Умиднинг юраги «дук-дук» уриб, беихтиёр унга яқинлашди. (Мирмуҳсин).*

2. Ҳайвон, парранда, ҳашоратларга хос товушларга тақлид қилинади. Масалан: ... *бурчақда кулча бўлиб ётган мушук шошиб ўрнидан турди ва Сидиқжонга қараб «миёв» деди. (А.Қаҳҳор). Нам шабада ялпиз ҳидини, асаларининг*

майин «гув-гув»ини олиб келди. (С.Зуннунова). Қорабоевнинг оёқлари остидан «пир» этиб бедана учди. (С.Анорбоев). Жуда яқин келиб қолган тапир-тупурдан бир-бирига асло ўхшамаган «ба-ба», «ма-ма»лардан бутун атроф ларзага келарди. (С.Анорбоев).

Турли жонсиз нарсаларнинг, қуролларнинг товушларига тақлид қилинади. Масалан: Ҳамма ёқни темирнинг «шақир-шуқур» садоси қоплади. (Ойбек). Дутор қуруққина йиғламасдан, балки бутун коинотни «зир» эттириб ва хаста юракларни «дир» силкитиб йиғлар эди. (А.Қодирий). Эшик «тарақ-туруқ» очилиб кўн этигини дўққиллатганича, акаси Мўмин кириб келди. (Ғ.Ғулом).

Шуъла - ҳаракатта тақлид билдирадиган сўзлар табиатдаги хилма-хил шуъла, ҳаракат кўринишларини товуш орқали ифодалайди: *лип, лим-лим, биж-биж, лик-лик, ялт, ярқ, гир-гир, лапанг-лапанг, апил-тапил* кабилар.

Шуъла-ҳаракатта тақлид билдирадиган сўзларда:

1. Шуъла-ҳаракат товуш орқали тасвирланади: *пар-пар* (ёнмоқ), *пир-пир* (лаб, кўз учиши), *дир-дир* (титрамоқ), *қалт-қалт* (қалтирамоқ), *хиппа, гиппа* (бўғмоқ), *гуп-гуп, гуппа-гуппа* (қор ёғмоқ), *гуп* (ҳид урмоқ), *гир* (этиб бормоқ), *шарт* (қирқмоқ, ўриндан турмоқ), *чўрт* (кесмоқ), *дув-дув* (ёш тўкмоқ), *паққа* (қўлга тушмоқ), юракнинг *шиғ, шув, жиз, жаз* этиши, кўзни *чирт* юммоқ, *қулт-қулт* (ютмоқ), *миқ* этмоқ, *тақа-тақ* (берк) ва бошқалар. Масалан: Аравалардан гумбурлаб тош-шағал ағдарилиши, янгроқ арра товуши, болга, босқонларнинг «гуп-гули» қулоқларни битирарди. (А.Мухтор). Унинг (Бобурнинг) боши «гир-гир» айланар, ҳаво етмас, нафаси қисар эди. (П.Қодиров). У углининг дўстларини кўриши билан кўзларидан «дув-дув» ёш тукилди. (Ҳ.Ғулом). Илҳомжоннинг қалин ҳовоқлари «пир-пир» учиб, кўзойнаги устидан отага қаради. (С.Нуров).

Булар аслида товушга тақлид билдирувчи сўзлар бўлиб, ҳозир уларда товуш маъноси йўқолган.

2. Предметнинг ҳаракати кўриш орқали тасвирланади: *лип-лип, лик-лик, гир-гир, ялт-ялт, йилт-йилт, лапанг-лапанг, апил-тапил, диканг-диканг* (ўйнамоқ, чопмоқ), *мўлт-мўлт* (қарамоқ) ва бошқалар. Мисоллар: 1. Лаганча «гир-гир» айланиб, ашула, дутор-танбур вангилай беради. (О). 2. Санобар лип этиб кўздан гойиб бўлди. 3. Ўқтин-ўқтин шамол

қутуриб, дарахт шохларини симларга ураркан, япроқлар «лип-лип» учиб ёнади. (Ҳ.Назир).

3. Предмеднинг тургун ҳолати орқали тасвирланади: лўқ, ланг (очиқ), данг (қотмоқ), қулоғи динг (бўлмоқ), паға-паға (булут) ва бошқалар. Мисоллар: 1. Киши отини гижинглатиб, дарвозалари «ланг» очилган саройга яна кириб кетди. (М.Осим.) Темур Малик бу гапларни эшитгач, «донг» қотиб қолди. (Мирмуҳсин).

4. Кишининг руҳий ҳолати кўриш орқали тасвирланади: онг-тонг (қолмоқ), ҳанг-манг (бўлмоқ) ва бошқалар: Кузим энди илинган экан. Тошхон бориб уйғотди... «Акам келди, туринг... Тез боринг», – деди... «Ҳанг-манг» бўлиб қолдим. (Уйғун).

5. Предметнинг кўп ва зич экани кўриш орқали тасвирланади: виж-виж, вижир-вижир, биж-биж, бижир-бижир каби. Масалан: Юпқа тери остидан ялтираб турган сап-сарик ёғ «виж-виж» қайнайди. (О.Ёқубов). Ариқдаги сув «виж-виж» қурт. Атлас кўйлак киймайман «бижир-бижир» гули бор. (Қушиқдан).

Тақлидий сўзлар якка шаклда ва такрорланган ҳолда ишлатилади. Такрорланган шакллар давомлилик, такрорланиш маъноларини англатади. Масалан, У пиқ этиб кулди гапида бир марта бўлган ҳаракат ифодаланса, У пиқ-пиқ кулди гапида кулиш ҳаракатининг давомли бўлганлиги англашилади.

Солиштиринг: 1. Бир оздан кейин жуда кўп от тақаларининг тартибсиз «тапир»и эшитилди. – Ташқарида «тапир-тапир» оёқ товушлари эшитилиб, хонага икки навкар кириб келди. (О.Ёқубов). 2. Кишиларнинг оёқ босишлари зарбидан қорнинг «ғарч-ғарч» ноласи эшитилди. (Газетадан). – Куча ва ҳовлиларда музлаб ётган қор «ғарч» қиларди. (О.Ёқубов).

Такрорланган шаклдаги иккинчи компонент фонетик жиҳатдан ўзгарган бўлиши мумкин. Бундай чоқда товуш ёки ҳаракатнинг ҳар хил сифатда давом этганлиги англашилади: тақ-тақ, ғарч-ғарч, тап-тап, ғағ-ғағ – овозлар бир хил; тақ-туқ, ғарч-ғурч, тапир-тупур, ғағ-ғуг – овозлар ҳар хил.

Баъзан тақлидий сўзларга, хусусан, товушга тақлид билдирадиган сўзларга -ир (-ур) қўшилади: тақ + ир-тақ + ир, дук + ур-дук + ур, дуп + ур-дуп + ур, ҳиқ + ир-ҳиқ + ир каби.

Тақлидий сўзлар товушнинг атамаси эмаслиги ва номинативлик хусусиятига эга эмаслиги билан ундовларга яқин турса ҳам, маъно ва грамматик хусусияти билан ундан фарқ қилади. Ундовлар сўзловчининг ҳис-ҳаяжонини, буйруқ-хитобини билдирса, тақлидий сўзлар ихтиёрий ва ихтиёрсиз юз берган ҳайқириқлар, жонли ва жонсиз нарсалар товушига, ҳар хил ҳаракат, шуъла, ҳолатга тақлидни билдиради.

Тақлидий сўзларнинг синтактик вазифаси ундовларга нисбатан анча кенгдир. Шунингдек, тақлидий сўзлардан от, феъл ва бошқа туркум сўзлари ясалиши ундовлардан ясалишга қараганда анча маҳсулдор. Масалан, *ҳуштак, хуррак, гуррак, гижжак, чапак, қарсак, қўнгироқ, бодроқ, ҳиқилдоқ, шақилдоқ, тақа, қаҳқаҳа, дағдаға* каби отлар; *пичирла, шитирла, жарангла, чиқилла, гижирла, тиқирла, тақилла, гуркира, ярқира, пишқир, бўкир, ўкир, ҳайқир, ҳурпай* каби феъллар тақлидий сўзлардан ясалган; *ярқирама, шалдирама, ялтироқ, йилтироқ, милтироқ* каби сифатлар эса тақлидий сўзлардан ҳосил қилинган феъллардан ясалган.

Шунингдек, кўпгина тақлидий сўзлар қўшма феълнинг асосий компоненти бўлиб кела олади: *жиз этмоқ, шип этмоқ, гиқ этмаслик, йилт этмоқ, вағ-вағ этмоқ* каби. *Ҳарорат зарбидан ҳамма ёқ лип-лип этади. Чумчуқ пир этса, юрагинг дир этар. (А.Қаҳҳор) Трактор ҳам керосини тамом бўлиб қолса, пақ-пуқ қилади-ю, тўхтайди. (А.Қаҳҳор)*

Тақлидий сўзлар гапда қуйидаги вазифаларда келади:

1. Сифатловчи вазифасида: ... *дарвозахона йўлагида «дуপুর-дуপুর» оёқ саслари эшитилди.*

2. Ҳол вазифасида: *Собир, яхна кўк чойни «қулт-қулт» ютиб, чопиққа киришди. (Ойбек) «Виз-виз» учиб арилар, Гул ўпар шарбат ялаб. (Қ.Муҳаммадий). [Отабекнинг] Ҳалиги босинқарашидан юраги «гуп-гуп» урар ва вужудини тер босган эди. (А.Қодирий).*

3. Кесим вазифасида: *Йўлар бўқди, Этиклар «шаш-шаш».. (Мирм.) Шамол эсарди «гир-гир», япроқлар «шилдир-шилдир». (Қ.Муҳаммадий). Чилдирмамининг овози «гиж-банг». (А.Қаҳҳор).*

4. Тақлидий сўз айрим сўз-гап сифатида ҳам келади: *«Вов-вов! Мен келдим!» - деди ит. (Ш.Саъдилла).*

Тақлидий сўз отлашганда эга, тўлдирувчи, қаратқич вазифасида ҳам келиши мумкин. Мисоллар:

а) эга вазифасида: *Ногоралар «гумбур»и ва карнайлар садоси яна осмону фалакка чиқди. (О.Ёқубов). Атрофдаги овозга гала-гала чугурчиқларнинг «вижир-вижир»и қушилади. (Ҳ.Назир);*

б) қаратқич вазифасида: *Атрофдаги иссиқдан қуш қаноти куйгудай, бу ерда – «гир-гир» шамол! (Ойбек) (С.Нуров). Ер тунда қатқалоқ бўлган, қуёшда эриб «пилч-пилч» лой бўлган эди. (Ойбек);*

в) тўлдирувчи вазифасида: *Турсуной ҳеч нарсани кўрмас, юрагининг дукур-дукуридан бошқасини эшитмас эди. (А.Мухтор). Комила уйда ёлғиз утириб, уй томини чертаётган ёмғирнинг «такир-тукури»ни тингларди. (Ш.Тошматов).*

МОДАЛ СЎЗ

Модаллик ва модал сўз ҳақида тушунча

Гапда ифодаланган фикрнинг воқеликка муносабатини кўрсатувчи модаллик категорияси ҳар бир гапнинг муҳим конструктив белгиларидан бири ҳисобланади. Ўзбек тилида модал маънолар бир қанча йўллар билан – от, феъл ва равишларнинг айрим шакллари, шунингдек, юклама ва модал сўзлар билан ифодаланади. Айрим боғловчи ва боғловчилашган сўзлар ҳам гапнинг баъзи турларига модаллик тусини беради.

Феълнинг майл шакллари ифодаладиган маслаҳат, сўраш, истак, огоҳлантириш, буйруқ, қисташ, таъқиқлаш, шарт каби маънолар модал маънолардир.

Айрим от ва равиш шакллари орқали хоҳиш, истак, зарурият, имконият, мумкинлик каби маънолар, юкламалар орқали эса гумон, тахмин каби модал маънолар ифодаланади ва бошқалар.

Ўзбек тилида фикрнинг воқеликка муносабатини ифодалаш учун хизмат қилувчи алоҳида сўзлар борки, улар модал сўзлар номи билан юритилади.

Модал сўзлар (лотинча *modus* – «усул», «ўлчов») сўзловчининг гапда англатилган фикрига, воқеа-ҳодисаларга муносабатини ифодалайди. Модал сўзлар гапда англатилган

фикрнинг сўзловчи учун қанчалик аниқлигини, бу хабарни сўзловчи қандай баҳолашини билдиради. Модал сўзлар, одатда, умуман гапга тегишли бўлиб, гап бўлаклари билан грамматик алоқага киришмайди. Шунинг учун улар гап бўлаги ҳам бўлиб келмайди. Масалан: *Меҳнат ҳамда турмуш тажрибаси, ҳунари бўлмаган одам ишдаги кишининг уйини, туйғусини англамайди* гапига албатта, *шубҳасиз, эҳтимол* каби сўзлар киритилса, бу гапнинг мазмуни ўзгариб қолмайди; бу сўзлар фикр сўзловчи томонидан қандай баҳолашини билдиради.

Модал сўзлар бир бутун лексик бирлик сифатида қаралади, уларнинг таркиби морфологик элементларга ажратилмайди. Масалан, *шубҳасиз, сўзсиз* сўзлари келиб чиқиш жиҳатидан сифат. Бу модал сўзлар аниқлик, қатъийлик, реаллик каби маъноларни ифодалайди. Аммо уларни айрим морфологик қисмларга ажратиб бўлмайди (уларда сифат ясовчи *-сиз* аффикси ажратилмайди).

Баъзан эса айрим мустақил сўзлар гапда модал сўз ўрнида қўлланиб, модаллик маъносини билдиришга хизмат қилади. Бундай сўзлар ҳозирги тилимизда бутунлай модал сўзлар сирасига ўтмаган бўлиб, маълум ўринларда тасдиқ, таъкид, айириш каби бўёқларни ифодалашга хизмат қилади: *Тугри, энди ҳар қандай бўлганда ҳам, сабр, қаноат, жиддият, сабот керак эди. (Ғ.Ғулом)*

Бошқа сўз гуруҳларга каби, модал сўзлар ҳам ўзларининг морфологик, синтактик ва семантик белгиларига эга. Модал сўзларнинг ўзгармаслиги унинг морфологик белгисига киради. Гапнинг бирор бўлагига ёки бутун гапга таалуқли бўлиб, кириш сўз вазифасида келиши эса унинг синтактик белгисидир. Модал сўзларнинг аниқлик ёки тахмин каби модал маъноларни англатиши, мустақил сўзларга нисбатан камроқ номинативликка, ёрдамчи сўзларга қараганда кўпроқ мустақилликка эга бўлиши унинг семантик белгисидир.

Демак, фикрнинг воқеликка муносабатини аниқлаб, уни тасдиқ ва тахмин йўли билан ифодалаб, гапда кириш сўз вазифасида келувчи сўзлар модал сўзлар дейилади. Модал сўзларнинг доираси қатъий ва тўлиқ аниқланган эмас. Нутқимизда фикрнинг шакллари ранг-баранг бўлганлиги сабабли модал сўзлар гуруҳи ҳам кенгайиб боради.

Модал сўзларнинг маъно турлари

Модал сўзлар ўз маънолари жиҳатидан хилма-хил бўлиб, қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

1) гапда ифодаланган фикрнинг аниқлиги, ростлигини тасдиқловчи модал сўзлар: *шубҳасиз, сўзсиз, шаксиз, ҳақиқатан, дарҳақиқат* кабилар. Масалан: *Ҳақиқатан ҳам юрагининг гурсилаб ураётгани ва оёқ-қўларининг титрагани сезилиб турарди. (Ойдин.)*

2) *сўзсиз, шубҳасиз, шаклсиз* каби модал сўзлар бошқаларнинг эътироз, фаразига ўрин қолдирмайдиган қатъий шаклдаги тасдиқни, заруратни билдиради. Масалан: *Зокир ота, шубҳасиз, жуда тажрибали пахтакор, қўли гул одам. (А.Қаҳҳор) Ҳар ким келса, бундан шод бўлиб кетар, сал бўлса ўпкасин яраси битар, қари кўриб келса, шаксиз, ёш этар, Ёш йигитдек даврон сургани келдим. (Э.Жуманбулбул).*

3) гапда ифодаланган фикр тахминий, гумон, ноаниқ эканини билдирувчи модал сўзлар: *эҳтимол, чамаси, шекилли, афтидан, ҳайтовур, чоғи* кабилар. *Хотин ятакни олиб ёнига қўйди, афтидан, ҳозир тикмоқчи эмас эди. (А.Қаҳҳор) Ҳайтовур, ишимиз чакки эмасга ўхшайди. (Ойбек). Мастура эса унга бир қаради-ю, танимади шакилли, индамади. (А.Қаҳҳор) Чамаси Азизбек осонликча жон берадиган кўринмайдир. (А.Қодирий). Афтидан улар эндигина заводдан чиққан бўлса керак, бўёқ иси гуппилаб димоққа уриб турибди. (Иброҳим Раҳим).*

4) бирор воқеа-ҳодисадан афсусланиш, ажабланиш кабиларни билдирувчи модал сўзлар: *афсуски, аттанг, ажабо* каби. Масалан, *Аттанг... шундай долзарб вақтда энг яхши раҳбаримиз кетиб қолди-да. Ажабо, шу ўзимизнинг Саодатми!? Биродарим билан танишдимгку, деб уйлаган эди, афсус, қувончига қор ёғди. (С.Анорбоев).*

5) фикрнинг ўзаро муносабатини ва тартибини билдирувчи модал сўзлар: *демак, хусусан, аксинча, масалан, жумладан, чунончи, бинобарин, хуллас, аввало* каби.

Демак, хуллас, масалан, жумладан, умуман, чунончи каби модал сўзлар фикрни умумлаштириш, унинг хулосасини билдириш, яна далиллар келтириш сингари маъноларни билдиради: *Хуллас, унинг уйида алақандай янги гаплар*

кўпаймоқда эди. (А.Қаҳҳор) Ҳамма, жумладан, ўзи ҳам қотиб-қотиб қулди. Отам менга умуман гапирмас, онам ҳам кўпинча унутиб қўяр эди. (Ў.Ҳошимов).

Бинобарин, хусусан, аксинча модал сўзлари фикр оқимини, бирор фикрни таъкидлаш, ажратиб кўрсатиш, бирини рад этиб, иккинчисини тасдиқлаш кабиларни билдиради: Қиш ичи Фарҳод қурилишига бориб, иш кўрсатсам, дейман. Бинобарин, кўкламгача жавоб беришингизни сурайман. (Ғ.Ғулом) Нафисахоннинг назарида қизи енгилтак эмас, аксинча бамаъни бўлган, гаплари ҳам ўринли ва қисқа. (Мирм.) Чарос, хусусан Темир портрети ҳақида гапирмоқчи эди. (Ў.Ҳошимов).

Аввалло, дастлаб кабилар модал сўз ўрнида келиб, фикрнинг тартибини билдиради: «Қизиқ экансиз, ойи, - дейди Аваз. - Аввалло, Тошкентда ким кўп, соч қўйган кўп, сўнгра, уларнинг ҳамасини чиқаверса, телевизорга одам синадими?» (П.Қодиров) Карима Ойша опадан, дастлаб, болаларни севишни ўрганди. (С.Зуннунова).

Юқорида кўрсатилганлардан ташқари, лозим, мумкин, шарт, зарур, керак сўзлари ҳам модалликни ифодалашга хизмат қилади. Гарчи бу сўзларда модал сўзлик хусусияти кам бўлса-да, булар хилма-хил модал муносабатларни (зарурият, имконият, мумкинлик, қатъийлик каби) билдиради: Чол - ақли одам, унга ўргатиш ҳам мумкин, ундан кўп нарсани ўрганиш ҳам мумкин. (Ойбек) «Жуда ҳам бу ишга берилмаслик керак, - ўз-ўзига хитоб қилди Умид, - мен ишлашим, иш қилишим зурур». (Мирмуҳсин) Икки-уч томчидан сўнг толга боғланган тизгин шарт этиб узилиб кетди. (А.Қодирий). Нарзи севган қизини номини унинг номи билан бир қаторда қўйишнинг лозимини топмади. (М.Сафаров).

Модал сўзлар асосан қуйидаги синтактик функцияни бажаради:

1. Диалогларда аввал айтилган фикрга муносабатни ифодалаб, сўз-тап вазифасида келади: «Учувчилик бизнинг ишимиздан ҳам оғир, шундай эмасми?» - «Албатта». (Ойдин.) Дадавой ака! Мен сизни виждонли, инсофли, садоқатли киши деб уйласам бўладими? - «Сўзсиз».

2. Кириш сўз вазифасида келади: *Шарофат ... ерга қараганча утирар, афтидан, бу саволга жавоб бермоқчи эмас эди. (А.Қаҳҳор)*

Кириш сўз вазифасида келган модал сўзлар баъзан оҳанг билан, ёзувда ҳам алоҳида белгилар вергул билан ажратилмайди: *Ўрмонжон, бу соатнинг тўтрилигига шубҳаланди шекилли, ўз соатига қаради. (А.Қаҳҳор).*

Модал сўз билан кириш сўз ўзаро тенг эмас. Чунки модал сўз морфологиянинг, кириш сўз эса синтаксиснинг текшириш объектидир. Кириш сўз вазифасида турли сўз туркумлари, шу жумладан, модал сўзлар ҳам кела олади. Шунингдек, кириш сўз вазифасида қўлланадиган сўзлар қайси сўз туркумидан бўлса, ўша сўз туркумига хос маъно ва грамматик белгиларни сақлайди. Демак, модал сўз кириш сўз вазифасида кела олади, лекин ҳар қандай кириш сўз модал сўз бўлавермайди. Фақат кириш сўз сифатида қўлланиб, ўзи тегишли сўз туркуми билан боғланишини, муносабатини йўқотган айрим сўзларгина модал сўз ҳисобланади. Бу сўзларнинг маъно ва грамматик функциясидаги жиддий ўзгаришлар уларни ўзи тегишли бўлган сўз туркумидан ажратиб туради. Шунга кўра гапда кириш сўз вазифасида келиб, фикрнинг умумий оқимини, нутқ услубини билдирувчи (*шундай экан, шундай қилиб, тўтрисини айтганда, қисқача айтганда, бошқача айтганда* каби), турли муносабатларни билдирувчи (*бахтта қарши, менинг бахтимга, иқрорман, айтгандай, айтмоқчи* каби), фикр манбаини билдириш, уни изоҳлаш, аниқлаш, чегаралаш учун хизмат қилувчи (*менимча, айтишича, сизнингча, уйлашимча, сизнинг фикрингизча, унинг айтилишича* каби) сўз ва сўз бирикмалари модал сўзлар гуруҳига кирмайди. Улар кириш сўзи ҳисобланади.

Сўзларнинг алоҳида лексик-грамматик гуруҳини ташкил қилган модал сўзлар асли қуйидаги сўз туркумлари билан боғланган, шулардан ўсиб чиққан:

а) от туркумидан; *ҳақиқатан, дарҳақиқат, чамаси, афтидан, афсус, эҳтимол, дарвоқе, шубҳасиз, шекилли, мазмунан, ростдан, ҳақиқатан, аслида* кабилар;

б) отдан бошқа туркумлардан: *табiiй, (сифатдан), албатта, аввало, айниқса (равишдан) балки, кошки, ҳатто,*

хайтовур (ёрдамчи сўзлардан), демак, демоқчи, айтмоқчи (фeyлдан).

Модал сўзлар гап бўлаклари билан синтактик жиҳатдан боғланмайди. Шунинг учун у ёзувда вергул билан ажратилади.

Модал сўзларни мустақил сўзлардан фарқлашда қуйидагиларни ҳисобга олиш керак:

1. Модал сўзлар бирор мустақил ясама сўздан ушиб чиққан бўлиши мумкин. Лекин бундай модал сўз морфемаларга ажралмайди (сўзсиз, шаксиз, шубҳасиз). Айнан шу шаклдаги мустақил сўз эса морфемаларга ажралади.

Солиштиринг: 1. *Ногаҳон фалакка урган каби дўқ, Сўзсиз қотиб турар бўйчан тераклар. (А.Орипов).* 2. *У мактабдаги мусобақаларга қатнашади ва, сўзсиз, биринчи ўринни олади.*

2. Модал сўз мустақил сўзнинг бирор грамматик шаклдан келиб чиққан бўлиши мумкин. Бундай модал сўзлар ҳам морфемаларга ажратилмайди (*афтидан, аслида, ростдан, ҳақиқатда(н), жумладан, чамаси*).

1) *Қодир бу одамнинг афтидан касбкорни белгилай олмади. (А.Қодирий);*

2) *Афтидан, улар эндигина заводдан чиққан бўлишса керак, бўёқ иси гушпулаб димоққа уриб турибди. (И.Раҳим).*

3) *Ҳавонинг тафтига боқ, одамнинг афтига боқ. (Мақол.)*

1. *Одамларнинг яхшиси – газаби секин келиб, аслига тез қайтадиганидир. ("Фан ва турмуш");*

2. *Аслида, бу хурсандчилик Рамазон ойи кириб келиши билан бошланади, десам муболага бўлмайди. (Газетадан).*

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Асқарова М, Абдурахмонов Х. Ўзбек тили грамматикасининг практикуми, Т., 1981.
2. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М-Л, 1960.
3. Коклянова А.А. " Категория времени в современном узбекском языке". изд. АН., М., 1963
4. Комилова Х. Ўзбек тилида сон ва олмош. Ўз ФА н. Т, 1988.
5. Мирзаев М, Усмонов С, Расулов И. Ўзбек тили "Ўқитувчи" н. Т., 1979.
6. Низомиддинова С. Ҳозирги ўзбек тилида сон. Ўз «ФАН». 1970.
7. Рустамова Т. Ҳозирги ўзбек тилида кўмакчилар. Ўз «ФАН» Т, 1965
8. Содиқова М. Ҳозирги ўзбек тилида сифат Ўз «ФАН» Т. 1974.
9. Турсунов У, Мухторова А., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек тили. «Ўзбекистон» нашриёти, Т. 1992 йил.
10. Усмонов С. Ўзбек тилида сўзларнинг грамматик формалари. Илмий асарлар (Тош. ДПИ), 42.т.2-китоб, Т, 1964.
11. Ш.Шоабдурахмонов, М.Асқарова, А.Ҳожиева, И.Расулов, Х.Дониёров. «Ҳозирги ўзбек тили», 1-қисм, Тошкент, «Ўқитувчи», 1980 й.
12. Ўзбек тили грамматикаси. 1-қисм, "Морфология", Ўз ФА н, Т, 1975.
13. Қўнғуров Р.К. Ҳозирги ўзбек тилида ўзгармайдиган сўзлар. 1қ, Самарқанд, 1978.
14. Ғуломов А. Феъл, Т, 1959.
15. Ҳожиев А. Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар, Т, 1963.
16. Ҳожиев А. Ўзбек тилида кўмакчи феъллар. "ФАН" н, Т, 1966.
17. Ҳожиев А. Феъл. "ФАН" н, Т, 1973.
18. Ҳожиев А. Тўлиқсиз феъл. "ФАН" н, Т, 1970.
19. Ҳожиев А. Ўзбек тилида форма ясалиши. "Ўқитувчи. Т., 1979.
20. Ҳожиев А. «Ўзбек тилида сўз ясалиши». Тошкент.

МУҲДАРИЖА

Сўз боши	3
Морфемика	6
Сўз ясалиши	25
Ўзбек тилида сўз ясалиш усуллари	29
Сўз ясалиш структураси	33
От ясалиши	39
Сифат ясалиши	52
Феъл ясалиши	60
Равиш ясалиши	66
Морфология	70
Сўз туркуми	83
От	86
Эгалик категорияси	89
Сон категоияси	91
Келишик категорияси	93
Отларда шакл ясалиши	108
Сифат	116
Даража категорияси	119
Сифатларда модал шаклларнинг ифодаланиши	122
Сон	124
Соннинг маъно жиҳатдан турлари	127
Олмош	138
Феъл	148
Даража категорияси	152
Ўтимли ва ўтимсиз феъллар	159
Бўлишли ва бўлишсиз феъллар	160
Майл категорияси	161
Замон категорияси	167
Шахс-сон категорияси	178
Феълнинг функционал шакллари	181
Ҳаракатнинг характеристикасини кўрсатувчи ва модал маъно ифодаловчи шакллар	187
Равиш	202
Кўмакчи	209
Боғловчи	226
Юклама	234
Ундов сўзлар	236
Тақлидий сўзлар	238
Модал сўзлар	242
Адабиётлар рўйхати	248

Қаландар Сапаев

ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ТИЛИ

(морфемика, сўз ясалиши ва морфология)

Масъул муҳаррир: филология фанлари номзоди,
доцент М.Ҳамроев.

Корректорлар: М.Сафарниёзова,
Н.Аҳмедова.

Саҳифаловчи: Д.Товакалова.

7 – буюртма. 200 нусха. Ҳажми 9,7 б.т.
2009 йил 24 январда босишга рухсат этилди.
Низомий номидаги ТДПУ Ризографида
нашр қилинди.

